

ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติ
ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

A STUDY OF BEING A NOBLE ONE OF UBHATOBHĀGAVIMUTTI
IN THERAVĀDA BUDDHIST SCRIPTURES

พระเทพะฤทธิ กวินโท (เหมือนยประกาย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติ
ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พระเทพะฤทธิ กวินโท (เหมื่อยประกาย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

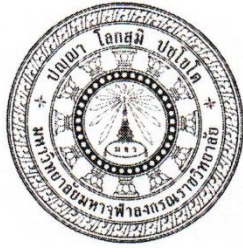
**A Study of Being a Noble One of Ubhatobhāgavimutti
in Theravāda Buddhist Scriptures**

Phra Thewarit Kavindo (Mueayprakai)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนา
ภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.มานพ น้กการเรียน)

กรรมการ

(พระราชรัตนมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต จานชิต, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระเทพะฤทธิ กวินโท)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์
พุทธศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัย : พระเทพเวที กวินโท (เหมื่อยประกาย)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาจิต จานจิตโต, ดร., ป.ธ. ๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)

: ผศ.ดร. สุเทพ พรหมเลิศ, ป.ธ. ๙, ศศ.ม. (จาริกภาษาไทย), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทโดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม เรียบเรียง บรรยายเป็นเชิงพรรณนา เสนอผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ แก้ไขตามคำแนะนำ

ผลการวิจัยพบว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคล คือ บุคคลผู้มีปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง ที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญารู้ความจริงของธรรมชาติที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประการ เป็นปัญญาหยั่งรู้ในโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อุกโตภาควิมุตติ เป็นลักษณะเฉพาะมีในพระพุทธานุสสาเท่านั้น อุกโตภาควิมุตติ เป็นความหลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นพระอรหันต์ผู้มีความชำนาญในวิโมกข์ ๘ เป็นลักษณะแห่งความหลุดพ้นจากรูปกายโดยมีอรุปสมาบัติเป็นบาทฐานบำเพ็ญวิปัสสนาจนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค ส่วนภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ที่มีแนวทางการปฏิบัติที่ต้องบำเพ็ญสมณะกรรมฐานเป็นเบื้องต้น แล้วเจริญวิปัสสนาในภายหลัง โดยอาศัยองค์ฌานในขั้นของอรุปฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง และพระอนาคามี ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว พิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารธรรมทั้งหลาย ด้วยวิปัสสนาญาณ จนรู้แจ้งชัดในอริยสัจ ๔ ส่งผลให้วิชชาสมบูรณ์และวิมุตติบริบูรณ์ เป็นการเข้าถึงวิมุตติได้ทั้งสองส่วน คือ พ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค

Thesis Title : A Study of Being a Noble One of *Ubhatobhāgavimutti* in Theravāda Buddhist Scriptures

Researcher : Phra Thewarit Kavindo (Mueayprakai)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

: Asst. Prof. Dr. Suthep promalert, Pali IX, M.A. (Epigraphic Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : February 9, 2018

Abstract

This thesis has 3 objectives namely: 1) to studying the Being of a Noble One the Theravāda Buddhist scriptures, 2) to study the *Ubhatobhāgavimutti* in the Theravāda Buddhist scriptures, and 3) to study Being of a Noble One of *Ubhatobhāgavimutti* in Theravāda Buddhist Scriptures, by studying information from the Theravāda Buddhist scriptures and other relevant documents, compiled, described as in descriptive research. Then submitted to the specialists to verify and revised according to suggestions.

The results revealed that the Being of a Noble One is the one who has realized Noble truth resulting from Insight meditation practice until knowing the true nature called the Four Noble Truths. It is the wisdom entered Nine Supramundane states; 4 Noble Paths, 4 Noble Fruits and one Nibbana, then one became a Noble One among 4 Noble Ones; *Sotāpanna*, *Sakadāgāmi*, and *Anāgāmi*, *Arahanta*. The *Ubhatobhāgavimutti* has specific characteristics that only appear in Buddhism. It is the deliverance of the two parts; deliverance of mind and deliverance by insight. He is an *Arahanta* who have fully skills in Eight Deliverances which are the emancipation from body with formless meditative attainment as the foundation of insight until free from mind and body through the Noble Paths. The state of Being a Noble One in *Ubhatobhāgavimutti* refers to an *Arahanta* who has cultivated concentration as the preliminary stage, then following Insight meditation later by applying trance state of

four absorptions of Formless Spheres as the objects of insight meditation. It also refers to *Anāgāmī* who leaved *Nirodhasamāpatti* the observing insight rise and fall of all formations with insight until completely realizing four noble resulting knowledge and complete deliverance in final which is entering the two parts, that is to say, deliverance from bodily form with *Arūpasamāpatti* and deliverance from defilements with Noble Paths.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อุปสมมหาเถระ, ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม, ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐมเป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เป็นผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณา ที่ได้สนับสนุนการศึกษาพร้อมการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องด้วย

กราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาชิต จานชิต, ดร., ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร., พระราชรัตนมุนี, ผศ.ดร., รศ.ดร.มานพ นักการเมือง คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ พระมหาโกมล กมโล รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักงานวิชาการ วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และขออนุโมทนาขอบคุณ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล ดร.ชัยชาญ ศรีทานู ที่ให้คำปรึกษาวิทยานิพนธ์ ดูแลเอาใจใส่ แนะนำข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยงานวิจัยนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี

ขอน้อมบูชา กราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ สยาตอภัทธันตวิโรจนะ (มหาคณธวากบัณฑิตมหากรรมฐานาจริยะ) วัดจุฬามณี กัมมัฏฐาน สหภาพเมียนมาร์ พระสมุห์มานัส อคฺคปณฺโณ (วงศ์สาขา) วัดโคกสว่าง จังหวัดนครพนม พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) อาจารย์ผู้สอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้ให้ความรู้อบรมสั่งสอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน และให้เจริญเมตตาภาวนาเป็นอย่างดีเยี่ยม และขอเจริญพร ขอบคุณเพื่อนนิสิตทุกท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรที่คอยให้กำลังใจและช่วยเหลือในขณะกำลังศึกษาอยู่

ด้วยบุญกุศล ประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขออุทิศบุญกุศลให้แก่ พระครูสุจิตพิริยคุณ พระครูอัครวรรโณภาส ญาติทั้งหลาย ผู้ล่วงลับ ขอน้อมบูชาแด่ครูอาจารย์ทุกท่าน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุข ความเจริญทั้งทางโลกียธรรม ทางโลกุตตรธรรม ด้วยกันทุก ๆ ท่านเทอญ

พระทေးฤทธิ์ กวินโท (เหมือนยประกาย)

๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญแผนผัง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๑๒
๒.๑.๑ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้รู้ชัดในอริยสัจ	๑๔
๒.๑.๒ พระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า	๑๕
๒.๑.๓ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้สละมโนในทางที่ไม่สละมโน	๑๕
๒.๑.๔ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง	๑๖
๒.๑.๕ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีทศสนะสมบูรณ์	๑๖
๒.๑.๖ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า	๑๗
๒.๑.๗ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว	๑๘
๒.๑.๘ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้บรรลุอุทยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยมรรค ๔	๑๘

๒.๑.๙ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก	๑๙
๒.๑.๑๐ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์	๒๐
๒.๑.๑๑ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอกุปปธรรมในอริยวิโมกข์	๒๐
๒.๑.๑๒ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอปริหานธรรมในอริยวิโมกข์	๒๑
๒.๑.๑๓ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นนียตะ	๒๒
๒.๑.๑๔ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นอริยะ	๒๓
๒.๒ ความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๒๓
๒.๒.๑ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้รู้ถูกต้อง	๒๓
๒.๒.๒ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่เบียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน	๒๔
๒.๒.๓ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้หยุดวนเวียน	๒๕
๒.๒.๔ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน	๒๗
๒.๒.๕ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่สร้างความเร้าร้อน	๒๗
๒.๒.๖ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีทุกข์เหลือน้อย	๒๙
๒.๒.๗ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้	๓๐
๒.๒.๘ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำอาสวะให้สิ้นได้	๓๐
๒.๓ ระดับและประเภทของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๓๒
๒.๓.๑ พระอริยบุคคล ๒	๓๒
๒.๓.๒ พระอริยบุคคล ๔	๓๕
๒.๓.๓ พระอริยบุคคล ๗	๕๔
๒.๓.๔ พระอริยบุคคล ๘	๕๕
๒.๔ หลักการศึกษาเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๕๖
๒.๔.๑ อธิศีลสิกขา	๕๖
๒.๔.๒ อธิจิตตสิกขา	๕๗
๒.๔.๓ อธิปัญญาสิกขา	๕๘
๒.๕ หลักปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๕๘
๒.๕.๑ การปฏิบัติตามหลักของอริยมรรคมีองค์ ๘	๖๐
๒.๕.๒ ความพร้อมเพรียงแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ (มัคคสมังคี)	๙๕
๒.๖ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๙๘
๒.๖.๑ อันตราย ๕	๙๘
๒.๖.๒ ธรรมเป็นเครื่องกั้น ๖ ประการ	๑๐๐

๒.๗ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล	๑๐๑
๒.๗.๑ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทโสดาบัน	๑๐๑
๒.๗.๒ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทสกทาคามี	๑๐๒
๒.๗.๓ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอนาคามี	๑๐๒
๒.๗.๔ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอรหัตต์	๑๐๒
๒.๘ สรุปท้ายบท	๑๐๓
บทที่ ๓ อุกาโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๐๔
๓.๑ ความหมายของวิมุตติ	๑๐๔
๓.๒ ความสำคัญของวิมุตติ	๑๐๕
๓.๓ ลำดับแห่งวิมุตติ	๑๐๖
๓.๓.๑ วิกขัมภณวิมุตติ	๑๐๘
๓.๓.๒ ตทังควิมุตติ	๑๑๐
๓.๓.๓ สมุจเฉทวิมุตติ	๑๑๑
๓.๓.๔ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ	๑๑๓
๓.๓.๕ นิสสรณวิมุตติ	๑๑๕
๓.๔ ประเภทของวิมุตติ	๑๑๖
๓.๔.๑ เจโตวิมุตติ	๑๑๗
๓.๔.๒ ปัญญาวิมุตติ	๑๔๒
๓.๕ อุกาโตภาควิมุตติ	๑๕๖
๓.๕.๑ อุกาโตภาควิมุตติกับวิโมกข์ ๘	๑๕๘
๓.๕.๒ อุกาโตภาควิมุตติที่กับอินทรีย์ ๕	๑๖๐
๓.๕.๓ อุกาโตภาควิมุตติที่มีความสอดคล้องกับวิโมกข์ ๘ และอินทรีย์ ๕	๑๖๒
๓.๕.๔ ระดับแห่งอุกาโตภาควิมุตติ	๑๖๔
๓.๖ สรุปท้ายบท	๑๖๖
บทที่ ๔ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกาโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๖๗
๔.๑ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกาโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิริยา โลกียอภิญา	๑๖๘
๔.๑.๑ คุณสมบัติ	๑๖๘
๔.๑.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ	๑๖๙
๔.๑.๓ ลักษณะที่ปรากฏ	๑๘๑

๔.๑.๔ อานิสงส์	๑๘๔
๔.๒ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓	๑๘๖
๔.๒.๑ คุณสมบัติ	๑๘๖
๔.๒.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ	๑๘๗
๔.๒.๓ ลักษณะที่ปรากฏ	๑๘๙
๔.๒.๔ อานิสงส์	๑๙๐
๔.๓ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖	๑๙๑
๔.๓.๑ คุณสมบัติ	๑๙๑
๔.๓.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ	๑๙๒
๔.๓.๓ ลักษณะที่ปรากฏ	๑๙๒
๔.๓.๔ อานิสงส์	๑๙๒
๔.๔ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมมิกา ๔	๑๙๒
๔.๔.๑ คุณสมบัติ	๑๙๓
๔.๔.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ	๑๙๔
๔.๔.๓ ลักษณะที่ปรากฏ	๑๙๔
๔.๔.๔ อานิสงส์	๑๙๔
๔.๕ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมบัติได้	๑๙๕
๔.๕.๑ คุณสมบัติ	๑๙๕
๔.๕.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติ	๑๙๕
๔.๕.๓ ลักษณะที่ปรากฏ	๑๙๖
๔.๕.๔ อานิสงส์	๑๙๖
๔.๖ สรุปท้ายบท	๑๙๘
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๐๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๒๐๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๐๒
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้	๒๐๒
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ต่อไป	๒๐๒
บรรณานุกรม	๒๐๔
ประวัติผู้วิจัย	๒๐๗

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่		หน้า
แผนผังที่ ๑	อุกโทภาควิมุตติกับวิโมกข์ ๘	๑๕๙
แผนผังที่ ๒	อุกโทภาควิมุตติกับอินทรีย์ ๕	๑๖๑
แผนผังที่ ๓	อุกโทภาควิมุตติกับสมาธิอินทรีย์	๑๖๑
แผนผังที่ ๔	อุกโทภาควิมุตติที่สอดคล้องกับวิโมกข์ ๘ และอินทรีย์ ๕	๑๖๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๕/๗๕ หมายถึง สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๕ ข้อ ๖๕ หน้า ๗๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๑	วิ.มหา.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔	วิ.ม.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๕	วิ.ม.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๗	วิ.จุ.	(ไทย) =	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
๘	วิ.ป.	(ไทย) =	วินัยปิฎก ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์		ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุपरูปปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพา.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อ.ทุ.	(ไทย) =	อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๒๐	อง.ติก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุตก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิตติ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.วิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ธ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)
	อภิ.ปุ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาหมกุฎราชวิทยาลัย ๔๑ เล่ม เช่น ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๓๓๕ หมายถึง สุมังคลวิลาสินี สीलขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน - หน้า ๓๓๕ ฉบับมหาหมกุฎราชวิทยาลัย ๒๕๓๗

อรรถกถาพระวินัยปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑	๑	๑	-	วิ.มหา.อ.	(ไทย) = สมันตปาสาทิกา มหาวิงค์อรรถกถา

อรรถกถาพระสูตรตันปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๒	๑	๒	-	ที.สี.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี ปาฏิภวรรคอรรถกถา
๑๖	๓	๒	-	ที.ปา.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี ปาฏิภวรรคอรรถกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.มู.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา
๑๘	๑	๒	-	ม.มู.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอรรถกถา
๒๑	๒	๒	-	ม.ม.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอรรถกถา
๒๒	๓	๑	-	ม.อุ.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี อุปริปณณาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อุ.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี อุปริปณณาสกอรรถกถา
๒๔	๑	๑	-	ส.ส.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา
๒๕	๑	๒	-	ส.ส.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา
๒๖	๒	-	-	ส.นิ.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี นินทานวรรคอรรถกถา
๒๗	๓	๑	-	ส.ข.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี ขันธวรรคอรรถกถา
๒๘	๔	๑	-	ส.ฟา.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา
๓๐	๕	๑	-	ส.ม.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี มหาวารวรรคอรรถกถา
๓๑	๕	๒	-	ส.ม.อ.	(ไทย) = สารัตถปกาสินี มหาวารวรรคอรรถกถา
๓๓	๑	๒	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ เอกกนิบาตอรรถกถา
				อง.ทุก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ ทุกนิบาตอรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อง.ติก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ ติกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ จตุกกนิบาตอรรถกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ปญจก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ ปญจกนิบาตอรรถกถา
				อง.ฉก.อ.	(ไทย) = มโนรณปุรณิ ฉกนิบาตอรรถกถา

๓๗	๔	-	-	อง.อภุชก.อ	(ไทย) = มโนรณปุรณี อัญฐานิบาตอรรคถา
	๔	-	-	อง.สตุตก.อ	(ไทย) = มโนรณปุรณี สัตตกนิบาตอรรคถา
	๔	-	-	อง.นวก.อ	(ไทย) = มโนรณปุรณี นวกนิบาตอรรคถา
๓๘	๑	-	-	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรคถา
๔๑	๑	๒	๒	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา คาถาธรรมบท
๔๓	๑	๒	๔	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา คาถาธรรมบท
๔๔	๑	๓	-	ขุ.อุ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา อุทานอรรคถา
๔๕	๑	๔	-	ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรคถา
๔๗	๑	๖	-	ขุ.สุ.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรคถา
๕๓	๒	๓	๔	ขุ.เถร.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา เถรคาถาอรรคถา
๕๔	๒	๔	-	ขุ.เถรี.อ.	(ไทย) = ปรมัตถโชติกา เถรีคาถาอรรคถา
๕๙	๓	๕		ขุ.ชาอภุชก.อ.	(ไทย) = อัญฐานิบาตชาตอรรคถา
๖๕	๕	๑	-	ขุ.ม.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปัชโชติกา มหานิทเทสอรรคถา
๖๘	๗	๑	-	ขุ.ป.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรคถา
๖๙	๗	๒	-	ขุ.ป.อ.	(ไทย) = สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรคถา

อรรคถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรคถา
๗๕	๑	๑	-	อภิ.สง.อ.	(ไทย) = ชัมสังคณี อัญฐานิบาตอรรคถา
๓๘	๓	-	-	อภิ.ปุ.อ.	(ไทย) = ปุคคลปัญญาติ ปัญจปรณอรรคถา
๘๓	๕	๑	๒	อภิ.ย.อ.	(ไทย) = ยมก ปัญจปรณอรรคถา

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชาวพุทธในสังคมไทยปัจจุบัน มีการปฏิบัติกรรมฐาน ตามแต่ละพื้นที่ พื้นถิ่น ตามครูบาอาจารย์ในสำนักต่างๆ มากมาย และหลากหลายแนวทางการปฏิบัติของแต่ละสำนัก ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าสายการปฏิบัติ มีการแบ่งแยกที่ชัดเจน เช่น สายพองหนอ ยุบหนอ สายพุทโธ สายสัมมารัง สายอานาปานสติ เป็นต้น กล่าวได้ว่าการปฏิบัติกรรมฐานมีมากมาย และหลากหลายเกิดการแบ่งแยกของชนชาวพุทธอย่างเด่นชัด และก่อให้เกิดปัญหาของชาวพุทธ คือขาดความเป็นเอกภาพในหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีความเอนเอียงทางความคิด ที่โน้มไปในสำนักของครูบาอาจารย์ ข้อวัตรที่เป็นข้อปฏิบัติของตน และเกิดการโต้แย้งทางความคิดในหมู่ชาวพุทธด้วยกัน มีการโจมตี เสียดสีกัน เช่น ต้องปฏิบัติแบบนี้จึงจะถูก ปฏิบัติอย่างนั้นผิด เป็นต้น และใช้ถ้อยคำที่ไม่เหมาะสมต่อกันในบางสำนัก บางพื้นที่ และบางบุคคล เนื่องจากความคิดเห็นไม่ตรงกัน

ดังที่กล่าวข้างต้นนี้เป็นปัญหาที่เกิดจากความขัดแย้งของชาวพุทธด้วยกัน ซึ่งในงานวิจัยนี้ ไม่ได้มีจุดประสงค์ที่จะตัดสินว่าการปฏิบัติแบบไหนถูก แบบไหนผิด สายไหนดี สายไหนไม่ดี แต่เป็นการศึกษาที่จะก่อให้เกิดความคิดเห็น ที่เป็นการสร้างความเข้าใจร่วมกัน ในหมู่ชาวพุทธให้มีความเป็นเอกภาพตามหลักธรรมในคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้องและถูกต้อง ได้รับประโยชน์ และผลที่เกิดจากการปฏิบัติให้ปรากฏชัดแก่ตนเองได้ เป็นการศึกษาที่บ่งชี้ถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถูกต้องแล้ว ย่อมได้รับประโยชน์ และผลที่เกิดจากการปฏิบัติ คือ ย่อมสามารถตัดละประหารกิเลสให้สิ้นไปได้เข้าถึงภาวะความเป็นพระอรหันต์ได้ แม้กระทั่งภาวะความเป็นพระอรหันต์นี้ เมื่อกล่าวโดยลักษณะสภาวะ และอาการที่ปรากฏแล้ว ชาวพุทธทั้งหลายโดยส่วนมาก ยังมีความเห็นในภาวะความเป็นพระอรหันต์ ตามความเชื่อที่สืบทอดกันมา และทัศนคติของตนๆ ซึ่งในบางทัศนะยังมีความเข้าใจเกี่ยวกับภาวะความเป็นพระอรหันต์ว่า ต้องเป็นบุคคลผู้มีคุณวิเศษ สามารถแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ หยั่งรู้จิตใจของบุคคลอื่นได้ และหมาย

รวมเอาว่าเป็นพระอริยบุคคล หรือเข้าใจว่าได้เข้าถึงความเป็นพระอรหันต์แล้วเป็นต้น ซึ่งในทัศนคติดังกล่าวนี้ ยังเป็นความเห็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนตามหลักการ และความเป็นจริงในทางพุทธศาสนา ซึ่งภาวะที่บุคคลสามารถที่แสดงอิทธิฤทธิ์ อันเป็นคุณวิเศษต่างๆ แม้ปุถุชนผู้ที่ฝึกสมาธิจนเกิดฌานอภิญญา ย่อมสามารถที่จะแสดงฤทธิ์ให้ปรากฏได้เช่นกัน

ทัศนคติที่ปรากฏนี้ เป็นความเห็นที่เกิดจากการขาดความรู้ความเข้าใจในภาวะความเป็นพระอริยบุคคลอย่างถูกต้อง แม้ในหมู่ของผู้ปฏิบัติธรรมฐานเองก็เช่นเดียวกัน ยังปรากฏมีความเห็นเกี่ยวกับภาวะความเป็นพระอริยบุคคลตามทัศนะ ตามความเชื่อของตนอยู่ บางครั้งเมื่อปฏิบัติไปแล้ว หลงเข้าใจผิดนึกไปเองว่าได้บรรลุธรรมแล้ว เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้แล้ว แม้ในอดีตยังปรากฏมีมาแล้วเช่นกัน ดังพระเถระผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในหลักธรรมคำสอนในสมัยพุทธกาล ทั้งที่เป็นอาจารย์ผู้สอนศิษย์ทั้งหลายให้บรรลุพระอรหันต์ได้ แต่ตนกลับหลงเข้าใจผิดว่าได้เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแล้ว จวบจนอายุกาลพรรษาแล้ว ๖๐ และได้ปฏิญาณตนเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นความหลงในสภาวะเนื่องด้วยกำลังของฌานสมาธิที่ข่มกิเลสให้สงบระงับไป รวมถึงปัญญาที่เชี่ยวชาญในหลักปริยัติ จนกระทั่งได้พระอรหันต์ปฏิสัมภิทาผู้เป็นศิษย์ของท่านเอง ได้ให้สติแก่พระเถระโดยให้ท่านแสดงฤทธิ์ที่ท่านมี และให้ท่านเนรมิตช้างตัวใหญ่ที่น่ากลัว วิ่งตรงเข้าหาท่านเอง พระเถระทำตามนั้นแล้วเห็นอาการที่ช้างวิ่งเข้าหาแล้วเกิดความกลัวขึ้นภายในจิต ทำท่าจะวิ่งหนี พระอรหันต์ผู้เป็นศิษย์ได้เหยียดมือจับจีวรท่านไว้แล้วให้สติแก่ท่านว่า “ท่านอาจารย์ขึ้นชื่อว่าความขลาดของพระชีนาสพไม่มี” ท่านจึงรู้ความเป็นปุถุชนของท่าน และได้รับกรรมฐานจากลูกศิษย์ผู้เป็นพระอรหันต์จนกรรมในอย่างก้าวที่ ๓ และสามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ในที่สุด^๑ และในปัจจุบันความหลงในสภาวะธรรมของผู้ปฏิบัติยังคงปรากฏมีอยู่ ช้ำยังมีการพยากรณ์ตนเอง และบุคคลอื่นว่าได้บรรลุธรรมถึงขั้นพระโสดาบันแล้ว ขึ้นสกทาคามีแล้ว เป็นต้น

การที่บุคคลใดจะรู้ว่าตนหรือบุคคลอื่นสามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้นั้น ย่อมเป็นไปได้ยาก เพราะเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่จะรู้ได้ แม้ปุถุชนผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จักของปุถุชนด้วยกัน แต่ไม่สามารถรู้จักของพระอริยบุคคลได้ แม้พระอริยบุคคลในระดับพระโสดาบันย่อมสามารถรู้จักของพระอริยบุคคลในระดับโสดาบันด้วยกันได้ แต่ไม่สามารถที่จะรู้ภาวะจิตพระอริยบุคคลที่สูงขึ้นไปได้ สำหรับพระอริยบุคคลระดับสูง ย่อมรู้ภาวะจิตของพระอริยบุคคลระดับต่ำลงมาได้

^๑ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๙๔-๔๙๕.

^๒ อัง.ตัก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๒๒๖.

ความรู้เช่นนี้เป็นความรู้เฉพาะตนสำหรับบุคคลผู้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น ที่จะสามารถรู้ได้ สำหรับบุคคลทั่วไปแล้วการที่จะรู้ว่าบุคคลใดเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแล้วนั้น ย่อมเป็นไปได้ยากยิ่ง โดยส่วนมากจะเป็นการคาดเดา และนี่ก็คิดเอาเองตามความเชื่อของตน โดยขาดความรู้ความเข้าใจในภาวะความเป็นพระอริยบุคคลอย่างถูกต้อง ความเข้าใจ หรือ ทศณคติที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล และความหลงในสภาวะธรรมที่ปรากฏแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติในพระพุทธศาสนานั้น ยังคงเป็นปัญหา และเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งที่จะต้องสร้างความเข้าใจให้ตรงตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อประโยชน์สูงสุดแก่พุทธบริษัททั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติตามอย่างถูกต้อง และมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลว่า มีลักษณะ สภาวะอาการที่ปรากฏและการเข้าถึงแท้จริงแล้วเป็นอย่างไร

จากประเด็นปัญหาที่ปรากฏนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาภาวะของพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ที่มีคุณลักษณะพิเศษทั้งทางโลกียะ วิชา โลกียอภิญญา และปฏิสัมภิทา ๔ ทั้งยังสามารถตัดละประหานกิเลสเครื่องผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับภพให้สิ้นไปอย่างเด็ดขาด เป็นพระอริยบุคคลผู้ผ่านการฝึกอบรมในด้าน ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างครบถ้วนบริบูรณ์ บริบูรณ์ รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ หลุดพ้นจาก การเกิด แก่ เจ็บ ตาย หยุดการหมุนวนในวัฏฏสงสาร ดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง เป็นลักษณะที่ปรากฏมีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น นับว่าพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตตินี้ เป็นบุคคลผู้ที่มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ ครอบคลุมทั้งหมด ทั้งในทางโลกียะ และโลกุตตระ เพื่อให้เกิดความเข้าใจในภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ในภาวะที่ปรากฏ คุณสมบัติ รวมถึงขั้นตอนและวิธีการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ผู้วิจัยจึงเล็งเห็นความสำคัญ และได้ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งเป็นการเสริมองค์ความรู้ความเข้าใจที่สามารถน้อมนำมาเป็นมาตรฐานในการศึกษา และปฏิบัติพัฒนาปัญญาสู่การบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง เพื่อประโยชน์แก่ผู้ศึกษา และผู้ประพฤติปฏิบัติสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๒ อุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๓ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เนื้อหาเกี่ยวกับ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท อุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในพุทธศาสนาเถรวาท หลักฐานและข้อมูลที่เกี่ยวข้องในการศึกษาได้จาก คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาเนื้อหาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อแสดงให้เห็นถึงความหมาย ความสำคัญ หลักการและวิธีการปฏิบัติที่ส่งผลให้เกิด ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ อรรถกถาและปกรณ์วิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์ วิสุทธิมรรค เป็นต้น แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ อรรถกถา ปกรณ์วิเสส เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตลอดจน หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ให้คำนิยามศัพท์เฉพาะ ไว้ดังนี้

๑.๕.๑ ภาวะ หมายถึง ความมี ความเป็น ความปรากฏ

๑.๕.๒ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เกิดปัญญาารู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์

๑.๕.๓ อุภโตภาควิมุตติ หมายถึง พระอรหันต์ผู้หลุดพ้น ๒ ส่วน จากรูปกายด้วยอรูปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค

๑.๕.๔ ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยปัญญา เป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน

๑.๕.๕ เจโตวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจแห่งจิต เป็นผลเกิดจากสมาธิในการปฏิบัติสมถกรรมฐาน เป็นความหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปสมบัติ

๑.๕.๖ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙, อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๙๑ เล่ม พ.ศ. ๒๕๓๗ และเอกสารตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยนี้ ได้ทบทวนวรรณกรรมเอกสารตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงไว้ในหนังสือ “พุทธธรรมฉบับขยายความ” สรุปความว่า พระอุภโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ วิกขัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนึ่งจำแนกได้ ดังนี้ (๑) พระอุภโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรูปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกียวิชา โลภียอภิญญา (๒) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้ได้วิชา ๓ (๔) พระอุภโตภาควิมุตติ ผู้ได้อภิญญา ๖ (๕) พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔^๓

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑๙.

๒) พระภวนาภิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี) ได้แสดงถึง การบรรลุธรรมแบบอุกโตภาควิมุตติไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก” สรุปความว่า อุกโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุณสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือ ฌานสมาบัติ และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ท่านย่อมได้เจโตวิมุตติขั้นอรุณสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ดังนั้นพระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ^๔

๑.๖.๒ รายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌาน และปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า การปฏิบัติแนวสมถะ (ฌาน) วิปัสสนา (ปัญญา) ทั้งสองอย่างนี้มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน คือความหลุดพ้นจากกิเลส แต่การหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติสมถะ (ฌาน) เป็นเพียงการข่มกิเลสไว้เหมือนกับหินทับหญ้า เมื่อนำหินออกหญ้าก็งอกขึ้นอีก ส่วนความหลุดพ้นจากกิเลสตามแนวการปฏิบัติวิปัสสนา (ปัญญา) เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง^๕

๒) พระมหาศักดิ์ศรี ปุณฺณโร (เชื้อชำนาญ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณ มีความสัมพันธ์ในลักษณะของการสนับสนุนกัน หมายถึงทั้ง ฌานและญาณต่างก็ต้องอาศัยกันในการไปสู่เป้าหมาย มีความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณในลักษณะ ๔ อย่าง คือ (๑) การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีสมถภาวนาเป็นบาทฐานหรือเป็นเครื่องสนับสนุน เรียกว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา (๒) การเจริญวิปัสสนาเริ่มต้นโดยไม่มีสมถภาวนาสนับสนุน อันหมายถึง ในเบื้องต้นผู้เจริญวิปัสสนา ไม่ต้องอาศัยสมาธิระดับอัปปนาสมาธิ แต่อาศัยฌณิกสมาธิ ดำเนินการเจริญวิปัสสนาไปจนถึงมรรคผล แล้วค่อยย้อนกลับมาเจริญสมถภาวนาในภายหลัง เรียกว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา (๓) การเจริญวิปัสสนาภาวนาไปพร้อมกันกับสมถภาวนา หมายถึง เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น

^๔ พระภวนาภิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี), “วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก”, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๕๓.

^๕ พระมหากฤษ ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), บทคัดย่อ.

พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น เรียกว่า ยุคัณฑสมถวิปัสสนาภาวนา (๔) การเจริญภาวนาที่มีการละความฟุ้งซ่านที่เกี่ยวกับสภาวะธรรมออกแล้วเข้าถึงอริยมรรค มีความเกี่ยวข้องกับสมถยานิกและวิปัสสนายานิก จะเป็นการปฏิบัติสมถะนำวิปัสสนาตามหรือจะปฏิบัติวิปัสสนานำสมถะตาม เรียกว่า ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส ฉะนั้น สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจึงมีความเกี่ยวข้องกันในด้านสนับสนุนกันเพื่อให้ถึงเป้าหมาย^๖

๓) พระพิพัฒน์ โสภณจิตโต (ทับงาม) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า เป็นการบรรลุธรรมแบบที่มีปัญญาเป็นประธาน เป็นพระอรหันต์ เพราะจิตหลุดพ้นจากกิเลสมี อวิชชา เป็นต้น ด้วยกำลังแห่งปัญญา แม้ในขณะที่จิตกำลังหลุดพ้น และขณะที่จิตหลุดพ้นแล้ว ก็เป็นผลมาจากปัญญาเท่านั้น พระอรหันต์ส่วนมากจะบรรลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติ เพราะแม้ผู้บรรลุธรรมจะเคยปฏิบัติสมถภาวนามาก่อนจนได้รูปฌานขึ้นใดขั้นหนึ่ง แล้วยกจิตขึ้นสู่อารมณ์วิปัสสนาภาวนาพิจารณารูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์เกิดวิปัสสนาญาณ จนสามารถละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน แล้วตัดอาสวะกิเลสเป็นสมุจเฉตพหาน ผู้บรรลุธรรมเช่นนี้ได้ชื่อว่า พระปัญญาวิมุตติ^๗

๔) พระภณภัท กุลชาโต (บุตรที่ปรัตน์) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาเจโตวิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า แนวทางการเจริญกรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นทางจิต โดยการปฏิบัติสมถกรรมฐาน คือการฝึกสมาธิที่ทำให้จิตสงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวและสงบจากกิเลสนิวรณ์ มีอารมณ์ ๔๐ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๔ อรูปกรรมฐาน ๔ ในขั้นอัปนาสมาธิให้เกิดองค์ฌาน ผู้ได้ฌานสมาบัติจิตใจยังเป็นปุถุชนยังไม่ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน เพราะยังมีกิเลสแต่กิเลสส่วนหยาบจะถูกข่มระงับไว้ด้วยสมาธิ บุคคลที่ได้ฌานเช่นนี้สามารถต่อวิปัสสนาได้โดยการยก ฌานจิต คือ องค์ฌาน ที่ประกอบกับฌานจิต ยกขึ้นมากำหนดพิจารณาสามารถบรรลุธรรมได้^๘

^๖ พระมหาศกดิ์ศรี ปุณณธโร (เชื้อชำนาญ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^๗ พระพิพัฒน์ โสภณจิตโต (ทับงาม), “ศึกษาการบรรลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), บทคัดย่อ.

^๘ พระภณภัท กุลชาโต (บุตรที่ปรัตน์), “ศึกษาเจโตวิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

๕) พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก) “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัชนัยที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” ผลการศึกษาพบว่า เป็นการเจริญธรรมที่เป็นคู่ โดยมีลักษณะการปฏิบัติเป็นรูปแบบผสมระหว่างสมถยานิก และวิปัสสนายานิกซึ่งมี ๔ ลักษณะ คือ (๑) ลักษณะการเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า (๒) ลักษณะการเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า (๓) ลักษณะการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป (๔) ลักษณะการเจริญมีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในการปฏิบัติวิปัสสนาลักษณะที่ ๑-๓ เป็นการปฏิบัติผสมผสานคู่กันระหว่างสมถยานิกกับวิปัสสนายานิก ให้ผู้ปฏิบัติได้ศึกษาและนำไปปฏิบัติตามจริตของแต่ละบุคคล เพื่อให้การปฏิบัติวิปัสสนาก้าวหน้าอย่างรวดเร็วโดยใช้หลักสมถยานิก และวิปัสสนายานิกต่างเป็นบาทฐานในการปฏิบัติซึ่งกันและกัน สำหรับการเจริญวิปัสสนามีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ได้แก่ อุปกิเลส ๑๐ จะกันไว้แก่ผู้ปฏิบัติสมถยานิก หากผู้ปฏิบัติหลงอยู่ในอุปกิเลส ๑๐ จะไม่สามารถเข้าไปสู่วิปัสสนาได้ ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาอุปกิเลส ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่สามารถไปบังคับบัญชาได้ เพราะเป็นอนัตตา การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัชนัยที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จึงเป็นการปฏิบัติที่ผสมกันอยู่หรือคู่กัน ด้วยหลักการปฏิบัติระหว่างสมถยานิก กับการปฏิบัติวิปัสสนายานิกร่วมกัน สิ่งสำคัญในหลักการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๔ ลักษณะคือ หลักแห่งไตรลักษณ์ ในการปฏิบัติจะขาดหลักธรรมของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ได้ หากผู้ปฏิบัติไม่พิจารณาในกฎแห่งไตรลักษณ์ ก็จะไม่สามารถหลุดพ้นออกจากทุกข์เข้าถึงพระนิพพานอันเป็นธรรมที่สูงสุดในพระพุทธศาสนาได้^๙

๖) พระสมุห์มานัส อคฺคปญฺโญ (วงศ์สาขา) “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม” ผลการศึกษาพบว่า แนวทางการเจริญภาวนาแบบสมถยานิก คือ การเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยวิธีการของสมถะเป็นบาทฐานก่อน ทำองค์ฌานเป็นเมตตาฌานให้เกิดขึ้นเป็นวสีภาวะ ยกจิตออกจากองค์ฌาน พิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ ได้แก่ รูป นาม ซึ่งเป็นแดนเกิดของปัญญา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เห็นความเสื่อมไป และสิ้นไปของสังขารทั้งหลาย ด้วยวิปัสสนาปัญญา เป็นผลให้วิชาสมบูรณ์ และบังเกิดวิมุตติทั้งสองส่วน พ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค^{๑๐}

^๙ พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก) “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนัชนัยที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๐} พระสมุห์มานัส อคฺคปญฺโญ (วงศ์สาขา), “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

จากการศึกษาทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า มีการศึกษาวิจัยที่มีลักษณะอธิบายความหมาย ขยายความจากหลักการ และแนวทางการปฏิบัติที่สอดคล้องในเรื่องของการบรรลุลุธรรม เช่น ศึกษาการบรรลุลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุลุธรรม การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌาน และปัญญาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท กับศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท เป็นต้น เป็นการศึกษาวิจัยเฉพาะเรื่อง เห็นได้ว่าการศึกษาเป็นไปในรูปแบบเดียวกัน มีจุดมุ่งหมายเดียวกัน และเนื้อหาที่ปรากฏเป็นการศึกษาที่เป็นการอธิบายขยายความในหลักการเพื่อการบรรลุลุธรรมเหมือนกัน ซึ่งต่างกันโดยแนวทาง และวิธีการศึกษาปฏิบัติเพื่อจะบรรลุจุดประสงค์เท่านั้น เปรียบเสมือนมีจุดมุ่งหมายเดียวกัน แต่ดำเนินไปสู่จุดหมายที่ต่างกัน ส่วนวิธีการปฏิบัติมีปรากฏแต่เป็นส่วนน้อย ที่เป็นไปในลักษณะของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภิวุฒิกวิมุตติโดยตรง และไม่ปรากฏชัดเจน ในรายละเอียด การศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภิวุฒิกวิมุตติในครั้งนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะทาง มีรายละเอียดครอบคลุมทั้งสมถะและวิปัสสนา รวมถึงองค์ประกอบที่สำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาให้เกิดความเข้าใจอย่างถูกต้อง และปฏิบัติอย่างถูกวิธี นำสู่จุดหมาย เป็นหลักการภาวนาว่าด้วยข้อปฏิบัติ ปฏิปทาที่เป็นส่วนเนื้อแท้ ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญงอกงามในธรรมดำเนินสู่มรรค ผล นิพพาน สืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภิวุฒิกวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาอภิวุฒิกวิมุตติ หลักธรรมเกี่ยวกับภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ความหมาย ความสำคัญ หลักการและวิธีการเกี่ยวกับการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภิวุฒิกวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙

๑.๗.๒ ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการขยายความในเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ให้มีความละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิมาสรุปเรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และผู้เชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาภาวนา

๑.๗.๔ นำข้อมูลที่ตรวจสอบแล้วมาปรับปรุง แก้ไข เรียบเรียง แบบบรรยายเชิงพรรณนา แล้วนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบอุภโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

บทที่ ๒

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาในเรื่องของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นประเด็นหนึ่งในทางพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญ ที่มีความเห็นต่างที่ขัดแย้งกันทางความคิดในเรื่องของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน และควรที่จะได้มีการศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องนี้อย่างถูกต้อง ความเห็นหรือความเข้าใจในภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนี้ เป็นประเด็นปัญหาที่ปรากฏข้อขัดแย้งทางความคิด เป็นความเห็นต่างที่บ่งชี้ถึงความไม่เป็นเอกภาพของหลักธรรมรวมถึงการตีความ ซึ่งเป็นเหตุที่ส่งผลกระทบต่อลักษณะ และสภาวะธรรมโดยรวมในเนื้อหาของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ที่มีมูลเหตุที่เกิดจากรายละเอียดเล็กๆ น้อยๆ ขยายก่อตัว และลุกลามจนกลายเป็นปัญหาที่สั่งสมเรื่อยมา จากรุ่นสู่รุ่น เป็นความเห็นที่ถูกส่งต่อแบบอจารียวาท อันเป็นมรดกทางความคิด ในเรื่องของการตีความ และทัศนะอันเป็นความเห็นต่างในแต่ละบุคคลที่เกิดขึ้น ที่เนื่องด้วยความเข้าใจไม่ตรงกันนี้ ปรากฏมีในหลายประเด็น ส่วนเรื่องของภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนี้ ก็จัดเป็นประเด็นปัญหาหนึ่งที่ควรมีการศึกษาเพื่อความเข้าใจร่วมกันและเพื่อความเป็นเอกภาพของหลักธรรมผู้วิจัยจึงได้จำแนกประเด็นการศึกษาออกเป็นหัวข้อเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา ดังนี้

๒.๑ ความหมายของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๒ ความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๓ ระดับและประเภทของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๔ หลักการศึกษาเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๕ หลักการปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๖ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๗ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๒.๘ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

การศึกษานิยามความหมายของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นการศึกษาด้านพยัญชนะ ที่มีความสัมพันธ์กับงานวิจัยเรื่องนี้ ที่พบในเอกสารที่เกี่ยวข้อง มีทั้งความหมายในทางตรง และ ทางอ้อม ที่บ่งชี้ถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นการอธิบายความหมายตามรูปศัพท์ที่มีลักษณะเฉพาะ ทั้งสภาวะ และ อาการของพระอริยบุคคล ดังนี้

คำว่า “อริยะ” หมายถึง พระอริยะ, ประเสริฐ, ยอดเยี่ยม

กิลีสาร์โย หนตติ อรโห, โส เอว อริโย ผู้มาข้าศึก คือกิเลส (อรห บทหน้า, แปลง อที่ ร และ ห เป็น อีย)

อรติ มคผลมเม อธิคจตตติ อริโย ผู้บรรลุลุธรรม คือ มรรคผล (อร ชาติในความหมายแปลว่าถึง, บรรลุ ญย ปัจจัย อิ คาคม)

กิลเสหิ อารกาทิ อริโย ผู้ไกลจากกิเลส (แปลง อารก เป็น อริย)

โลเกหิ อรณียो อุปคนตพโพติ อริโย ผู้อันชาวโลกพึงเข้าถึง (อร+ณย)

อริยํ ผลํ ลภาเปติ ขนตติ อริโย ผู้ยังชาวโลกให้ได้รับผลอันประเสริฐ (อริย+ณ)

คำว่า “ภาว” ในความหมายที่ ๑ หมายถึง ภาวะ, ความมี, ความเป็น, สภาพเดิม (สภาวะ ลักษณะสภาวะ เปา)

ภาวนํ ภาโว ความมี (ภู ชาติในความหมายว่ามี, เป็น ณ ปัจจัย, พฤทธิ อุ เป็น โอ, แปลงโอ เป็น อาว)

ตเถว ภาตติ ภาโว สิ่งที่เป็นอย่างนั่นเอง

คำว่า “ภาว” ในความหมายที่ ๒ หมายถึง จุดหมาย, ความประสงค์

ภาวติ จิตเตติ ภาโว สิ่งที่มีอยู่ในจิต (ภู ชาติในความหมายว่ามี, เป็น ณ ปัจจัย, พฤทธิ อุ เป็น โอ, แปลงโอ เป็น อาว)^๑

พระอริยบุคคล หมายถึง ท่านผู้ประเสริฐ คือ มีความประพฤติทาง กาย วาจา ใจ ดีงามด้วยอำนาจแห่งศีล สมาธิ ปัญญา และในอีกความหมายหนึ่ง หมายถึง ท่านผู้ไกลจากข้าศึก คือ ไกลจากกิเลส มีความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นต้น^๒ อริยบุคคล ผู้ประเสริฐ ผู้มรรคผล ในพุทธศาสนามี ๔ ลำดับ คือพระโสดาบันคู่แรกถึงกระแสนิพพาน พระสกทาคามี ผู้จักเวียนมา

^๑ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๘), หน้า ๖๗-๖๘.

^๒ พระสังฆมณฑลสังฆนายก อัมมาจริยะ, *ปรมัตถ์สังคหะ อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน*, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๔.

ในโลกนี้อีกครั้งเดียว พระอนาคามีผู้จักไม่เวียนมาในโลกนี้อีก และพระอรหันต์ผู้ถึงนิพพานโดยสมบูรณ์ที่ต่ำกว่าอริยบุคคล คือกัลยาณปุถุชนคนพาลตามลำดับ^๓ อริยะ อริยชน หรือ อารยชน มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า อริยะ ที่ได้ยกขึ้นแสดงมาแล้วในข้างต้นว่า เป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสความชั่วห่างไกลจากกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ด้วยประการต่างๆ จึงเรียกว่า เป็นอริยะ เพราะฉะนั้นบุคคลใดที่เรียกเป็น อริยะชน ก็เป็นคนที่ยังห่างจากความชั่ว^๔

อริยบุคคล หมายถึง ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ท่านผู้ไกลจากข้าศึก คือ กิเลส อีกในความหมายหนึ่ง คำว่า อริยบุคคล เป็นคำที่นิยมใช้สำหรับพูดถึงอย่างกว้าง หรือคลุมๆ ไม่ระบุตัวตน ไม่ใช่เป็นคำเฉพาะมาแต่เดิม คำเดิมที่ท่านใช้เป็นศัพท์เฉพาะสำหรับแยกประเภท หรือแสดงระดับขึ้น แต่ในพระบาลีได้แก่คำว่า ทักขิณฺย หรือ ทักขิณฺยบุคคล คำว่าทักขิณฺยบุคคล หรืออริยบุคคล ล้วนเป็นคำเรียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนแปลง หรือปฏิวัติความหมายเสียใหม่เช่นเดียวกับศัพท์อื่นๆ อีกเป็นอันมาก เช่น คำว่า อริยะ ตรงกับสันสกฤตว่า อารยะเป็นชื่อเรียกชนเผ่าที่อพยพเข้ามาทางตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ประเทศอินเดียเมื่อหลายพันปีมาแล้ว และรุกไล่ชนเจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นลงไปทางใต้ และป่าเขา พวกอริยะ หรืออารยชนนี้เวลาเรียกเป็นชนเผ่าก็นิยมใช้คำว่าพวกอริยกะ หรืออารยันถือตัวว่าเป็นผู้เจริญและเหยียดชนเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็นพวกมิลักกะหรือ มลฺลจนะ คือพวกคนเถื่อนคนดงคนดอยเป็นพวกทาส หรือ ทักศุ

เมื่อพวกอริยะเข้าครองถิ่นฐานมั่นคงและจัดหมู่ชนเข้าในระบบวรรณะลงตัว โดยให้พวกเจ้าถิ่นเดิม หรือพวกทาสเป็นวรรณะศุทรแล้ว คำว่า อริยะหรืออารยะหรืออารยันก็หมายถึงชน ๓ วรรณะต้น คือ กษัตริย์พราหมณ์ และแพทย์ส่วนพวกศุทร และคนทั้งหลายอันอื่นเป็นอนารยะทั้งหมด การถืออย่างนี้เป็นเรื่องของชนชาติเป็นไปตามกำเนิดจะเลือกหรือแก้ไขไม่ได้ เมื่อพุทธเจ้าออกประกาศพระศาสนาพระองค์ได้ทรงสอนใหม่ว่า ความเป็นพระอริยะ หรืออารยธรรมไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิดแต่อยู่ที่ธรรม ซึ่งประพฤติปฏิบัติและฝึกฝนอบรมให้มันขึ้นในจิตใจของบุคคล ใครจะเกิดมาเป็นชนชาติใดวรรณะไหนไม่สำคัญถ้าประพฤติอริยธรรม หรืออารยธรรมก็เป็นอริยะ คืออารยะชนทั้งนั้น ใครไม่ประพฤติก็เป็นอนริยะ หรืออนารยชนทั้งสิ้น สัจธรรมก็ต้องเป็นของที่ควบคุมความผูกขาดโดยจำกัดตามคำสอนในคัมภีร์พระเวท แต่เป็นความจริงที่เป็นกลางมีอยู่โดยธรรมดาแห่งธรรมชาติ ผู้ใคร่รู้แจ้งเข้าใจสัจธรรมที่มีอยู่โดยธรรมดานี้ ผู้นั้นก็

^๓ พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงปู่พุทธทาสภิกขุ), **พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันสันติธรรม จัดพิมพ์ฉลอง ๑๐๕ ปีชาตกาล ท่านพุทธทาสภิกขุ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๐.

^๔ พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (หลวงปู่ปัญญานันทะ), **พจนานุกรมธรรม ฉบับปัญญานันทะ**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันสันติธรรม จัดพิมพ์ฉลอง ๑๐๐ ปีชาตกาล ท่านปัญญานันทะภิกขุ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๒.

เป็นอริยะหรืออารยะโดยไม่จำเป็นต้องศึกษาพระเวทย์ของพราหมณ์แต่ประการใด และการรู้
 สัจธรรมนี้ ทำให้คนเป็นอริยะ สัจธรรมนั้นจึงเรียกว่า อริยสัจ^๕ และในส่วนของความหมาย ที่บ่ง
 บอกโดยลักษณะสภาวะ และอาการที่ปรากฏโดยนัยต่างๆ ของภาวะความเป็นอริยบุคคล
 สามารถจำแนกได้ดังนี้

๒.๑.๑ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้รู้ชัดในอริยสัจ

พระอริยบุคคล ที่หมายถึง บุคคลผู้รู้ชัดในอริยสัจ มีปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก
 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อธิบายความหมาย โดยภาวะที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคลผู้รู้ชัดในอริยสัจ
 ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ
 นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกษุทั้งหลายผู้ถึงความ เป็นอริยะ เป็นอย่างนี้แล”^๖ ในพระสูตรต้นตปิฎก
 ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ แห่งอวัฐฐปัญจสูตรที่ ๔ อธิบายความหมายของพระอริยบุคคลผู้รู้ชัดใน
 อริยสัจ ความว่า “เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความพ้นทุกข์
 และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ เมื่อนั้น บุคคลนั้น
 แล่นไปแล้วอีก ๗ ขาติเป็นอย่างยิ่งก็จะทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะสังโยชนทั้งปวงสิ้นไป”^๗ ในปรมัตถ
 โชติกา อิติวุตตกกอรกถา แห่งเวปุลลปัพพตสูตร อธิบายความหมาย โดยภาวะที่เกี่ยวกับพระ
 อริยบุคคล หมายถึง ผู้รู้ชัดในอริยสัจ สรุปความว่า ชื่อว่าอริยะ เพราะความหมดทุกข์ และสัจจะ
 เพราะความเป็นของจริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอริยสัจ หรือสัจจะทำความเป็นอริยะ จึงชื่อว่า
 อริยสัจ หรือสัจจะอันพระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น พึงแทงตลอดจึงชื่อว่า อริยสัจ อีกอย่างหนึ่ง
 สัจจะของพระอริยะ ชื่อว่า อริยสัจ^๘ และปรากฏในปรมัตถโชติกา อิติวุตตกกอรกถา แห่งปฐมราค
 สูตร อธิบายความหมายที่เป็นไปในลักษณะเดียวกัน^๙

สรุป พระอริยบุคคลเป็นผู้รู้ชัดตามความเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ ประการ เป็นความรู้ที่
 เกิดจากการบำเพ็ญวิปัสสนา มีใช้ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงใน
 สภาวะธรรมตามความจริง เป็นปัญญาที่เห็นความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา บุคคลผู้เข้าไปรู้
 อริยสัจ เรียกว่า อริยบุคคล

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร:
 บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๔๐๓.

^๖ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๐/๒๗๕.

^๗ ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๓๖๙.

^๘ ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๖๒-๑๖๓.

^๙ ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๔๑๖.

๒.๑.๒ พระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า

พระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ปรากฏในพระสูตรต้นปิฎก ที่มณิกาย มหาวรรค แห่งมหาปริณิพพานสูตร และในพระสูตรต่างๆ เป็นจำนวนมาก เช่น ที่มณิกาย ปาฏิภวรรค แห่งปาฏิภสูตร^{๑๐} สังคีตสูตร^{๑๑} มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก แห่งวัฏฏูปมสูตร^{๑๒} เป็นต้น ซึ่งอธิบายถึงความหมาย โดยสภาวะและลักษณะที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ความว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล”^{๑๓} และปรากฏในสมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา แห่งเวรัญญาณวาร อธิบายความหมายพระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า มีใจความโดยสรุปว่า พระสงฆ์ ได้แก่ พระอริยบุคคล ๘ มีธรรมที่ตัดเทียมกัน คือ มีทิวฐิ และ ศีล ตัดเทียมกัน^{๑๔}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ ๘ บุคคลที่มี ศีล และ ทิวฐิที่ตัดเทียมกันเป็นความหมายของพระอริยบุคคล ว่าเป็นบุคคลที่ถึงคุณธรรมที่ตัดเทียมกัน

๒.๑.๓ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้สม่าเสมอในทางที่ไม่สม่าเสมอ

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้สม่าเสมอในทางที่ไม่สม่าเสมอ ปรากฏข้อมูลในพระสูตรต้นปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค แห่งกามทสูตร เป็นพระสูตรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตอบปัญหาในเรื่อง การบำเพ็ญสมณธรรมที่เป็นไปได้ยากยิ่งแก่กามทเทพบุตร และอธิบายถึงลักษณะ ความหมายที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล ความว่า “อริยบุคคลทั้งหลายย่อมไปได้แม้ในทางที่ไปได้ยาก ซึ่งเป็นทางที่ไม่สม่าเสมอ ส่วนผู้ไม่ใช่อริยบุคคลย่อมดิ่งศีรษะตกลงไปในทางที่ไม่สม่าเสมอ ทางนั้นสม่าเสมอสำหรับอริยบุคคลทั้งหลายเพราะอริยบุคคลทั้งหลาย เป็นผู้สม่าเสมอในทางที่ไม่สม่าเสมอ”^{๑๕} และในสารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรรถกถา แห่งกามทสูตร อธิบายความในลักษณะเดียวกัน^{๑๖}

^{๑๐} ดุรายละเอียตโน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖/๖.

^{๑๑} ดุรายละเอียตโน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗.

^{๑๒} ดุรายละเอียตโน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๕/๖๖.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๔.

^{๑๔} วิ.มท.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๑๕.

^{๑๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๗/๙๒.

^{๑๖} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๓๒-๓๓๓.

สรุปความว่า พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้สม่ำเสมอในทางที่ไม่สม่ำเสมอ พระอริยบุคคล ย่อมดำเนินไปในอริยมรรคได้อย่างสม่ำเสมอราบเรียบไปดังทางที่ราบเรียบส่วนปุถุชนคนธรรมดาที่อุปนิสัยที่ยังไม่ถึงพร้อม ย่อมดำเนินไปในทางที่ไม่ราบเรียบและไม่สม่ำเสมอ เพราะไม่อาจยกขึ้นสู่อริยมรรค

๒.๑.๔ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องใน พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ปฐมรูปารามสูตร ได้อธิบายถึงลักษณะ ที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

รูปเป็นต้นเหล่านั้นแล เป็นสิ่งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกสมมติว่าเป็นสุข ถ้ารูปเป็นต้นเหล่านั้นดับในทีใดทีนั้น เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นก็สมมติกันว่าเป็นทุกข์ ส่วนอริยบุคคลทั้งหลายเห็นการดับสัปดาห์ว่าเป็นสุข การเห็นของอริยบุคคลทั้งหลายผู้เห็นอยู่นี้ย่อมขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวงบุคคลเหล่านั้นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข อริยบุคคลทั้งหลายกล่าวว่าสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์ บุคคลเหล่านั้นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นทุกข์ อริยบุคคลทั้งหลายรู้แจ้งสิ่งนั้นว่าเป็นสุข^{๑๗}

ความเห็นของบัณฑิต ย่อมขัดแย้งกับชาวโลกทั้งมวล ชาวโลกทั้งหลาย สำคัญว่าฉนธ์ ๕ เทียง เป็นสุข เป็นอิตตา เป็นของงาม บัณฑิต สำคัญว่า ไม่เทียง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่งาม คำว่าบัณฑิตนี้ หมายถึง พระอริยบุคคล^{๑๘}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง พระอริยบุคคลย่อมเห็นความจริงของโลกว่าสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นในโลกนี้ย่อมเป็นทุกข์ แต่สัตว์ทั้งหลายมองเห็นว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในโลกเป็นสุข ความเห็นของพระอริยะทั้งหลายเห็นว่านิพพานเป็นสุข แต่ชาวโลกทั้งปวงเห็นว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นความเห็นของพระอริยะทั้งหลายที่ขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง

๒.๑.๕ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีทัสสนะสมบูรณ์

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีทัสสนะสมบูรณ์ ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทิกนิบาตร แห่งปณิตตสูตร อธิบายถึงลักษณะที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล ผู้มีทัสสนะสมบูรณ์ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

^{๑๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๗๒.

^{๑๘} ส.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/-/๒๖๕-๒๖๖.

ภิกษุทั้งหลาย กรรม ๓ ประการนี้ บัณฑิตบัญญัติไว้ สัตบุรุษบัญญัติไว้ กรรม ๓ ประการอะไรบ้าง คือ ๑. ทาน (การให้) ๒. ปัพพัชชา (การถือบวช) ๓. มาตาปิตุอุปฏฐาน (การบำรุงมารดาบิดา) กรรม ๓ ประการนี้แล บัณฑิตบัญญัติไว้ สัตบุรุษบัญญัติไว้ ทาน อหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) สัจญมะ(ความสำรวม) ทมะ (การฝึกฝน) มาตาปิตุอุปฏฐาน (การบำรุงมารดาบิดา) เป็นสิ่งที่สัตบุรุษบัญญัติไว้ คุณธรรมเหล่านี้เป็นฐานะของสัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบเป็นพรหมจारी บุคคลซึ่งบัณฑิตควรเสพบัณฑิตนั้นเป็นอริยบุคคลผู้มีทศสนะสมบูรณ์เข้าถึงโลกอันเกษมได้^{๑๙}

บัณฑิตทั้งหลายมี การสำรวมในศีล การสำรวมอินทรีย์ การฝึกตนด้วยอุโบสถ และการรักษาคัมภีรอนันตนิบัติมารดาบิดา พระอริยสาวก ชื่อว่า ประเสริฐที่สุด การบำรุงมารดาบิดา เป็นเหตุของสัตบุรุษทั้งหลาย บุคคลผู้ทั้งประเสริฐนี้เรียกว่า เป็นอริยะและถึงพร้อมด้วยทศนะ^{๒๐}

สรุปพระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีทศสนะสมบูรณ์ ย่อมมีคุณธรรม มีการสำรวมในศีล สำรวมอินทรีย์ และการฝึกตนด้วยอุโบสถ มีการรักษาคัมภีรอนันตนิบัติมารดาบิดา ที่ชื่อว่า การบำรุงมารดาบิดา เป็นการประพจน์อันประเสริฐที่สุด ผู้มีทศสนะสมบูรณ์ คือ พระโสดาบัน ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลประเภทแรกด้วยเหตุนี้จึงเรียกได้ว่าผู้มีทศสนะสมบูรณ์

๒.๑.๖ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ปราภฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต แห่งเมตตาสสูตร อธิบายถึงลักษณะสภาวะและอาการที่ปรากฏ ที่บ่งบอกถึงความหมายที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ดังพระพุทธรพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

ผู้มีสติตั้งมั่นเจริญเมตตาแผ่ไปไม่มีประมาณพิจารณาเห็นธรรมเป็นที่สิ้นอุปปี ย่อมมีสังโยชน์เบาบาง หากบุคคลมีจิตไม่คิดประทุษร้ายสัตว์แม้ชีวิตเดียว เจริญเมตตาเป็นประจำอยู่ ก็เป็นผู้ชื่อว่าฉลาดเพราะการเจริญเมตตานั่น แต่พระอริยบุคคลผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ชื่อว่าสั่งสมบุญไว้เป็นอันมาก ...ผู้มีเมตตาในสัตว์ทุกหมู่เหล่าจะไม่ฆ่าเอง ไม่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ไม่ช่นะเอง ไม่ใช้ให้ผู้อื่นช่นะย่อมไม่มีเวรกับใครๆ^{๒๑}

^{๑๙} วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๕/๒๐๗-๒๐๘.

^{๒๐} วจ.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๒๐๑-๒๐๒.

^{๒๑} วจ.อภ. (ไทย) ๒๓/๑/๑๙๔-๑๙๕.

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ผู้บรรลุพระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นอุปธิกิเลส ได้ด้วยวิปัสสนา มีเมตตาเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้ที่สุด) และด้วยอำนาจที่บรรลุ ย่อมเป็นกุศลด้วยการเจริญเมตตาต่อหมู่สัตว์ไม่ทำความเสื่อมแก่ผู้อื่นด้วยตนเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำความเสื่อม เป็นผู้มีส่วนแห่งสมาธิจิตที่ประกอบด้วยเมตตา ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย^{๒๒}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ย่อมเป็นบุคคลผู้มีเมตตาจิตในสัตว์ทุกหมู่เหล่า จะไม่กระทำการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายให้ได้รับความเดือดร้อน หรือ ความทุกข์ยากลำบากโดยประการทั้งปวง เหล่านี้ย่อมได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคล

๒.๑.๗ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน แห่งคัมภีร์สังขยสูตร ได้อธิบายถึงลักษณะและความหมายที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว ความว่า “พระอริยบุคคลใดไม่มีราก ไม่มีพื้นดิน ไม่มีเกาะ จะมีไพบแต่ที่ไหนใครเล่าควรจะติเตียน พระอริยบุคคลนั้นที่เป็นปราชญ์ พ้นจากเครื่องผูกแล้ว พระอริยบุคคลนั้น แม้เทวดาก็ชื่นชม ถึงพรหมก็สรรเสริญ”^{๒๓} และปรากฏในปรมัตถโชติกา อุทานอรรถกถา แห่งคัมภีร์สังขยสูตรที่ ๖ อธิบาย สรุปความว่า อวิชชาเป็นมูลราก เครือเถาคือมานะ ไพบคือความมัวเมา ซึ่งพระอริยบุคคลนั้น ผู้ชื่อว่า อริยะ เพราะชนะมาร ด้วยการประกอบความเพียร คือสัมมัปปธาน ๔ ผู้พ้นจากเครื่องผูก คือ อภิสังขารอันเป็นตัวกิเลสทั้งหมดนั้นนั่นแล^{๒๔}

สรุปพระอริยบุคคล หมายถึง ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว คือ พระอริยบุคคลที่อยู่ในระดับพระอรหันตผลที่สามารถตัดรากถอนโคนกิเลสตัณหาให้สิ้นไปได้อย่างสิ้นเชิง จึงกล่าวได้ว่าเป็นพระอริยบุคคล คือ บุคคลผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว

๒.๑.๘ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้บรรลุอริยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔

พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้บรรลุอริยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔ ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ แห่งทททัตถวิมาน อธิบายความหมายโดยลักษณะ และอาการที่บ่งบอกถึงพระอริยบุคคล ผู้บรรลุอริยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔ ความว่า “พระอริยบุคคลผู้บรรลุอริยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔ นี้ คือพระสงฆ์ เป็นผู้

^{๒๒} อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๔/-/๒๕๕-๒๕๗.

^{๒๓} พ.อ. (ไทย) ๒๕/๖๖/๓๑๕.

^{๒๔} พ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๖๘๑-๖๘๓.

ปฏิบัติตรง ดำรงมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา”^{๒๕} และปรากฏในสมุ้งควลีลาสินี สीलขันธวรรคอรรณกถา แห่งมหาสิริหนาทสูตร อธิบายว่า “ชื่อว่า อริยะ เพราะปราศจากโทษ ความเกลียดชัง ด้วยตปะ กล่าวคือ ความเพียรด้วยวิปัสสนาเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีอารมณ์ ๘ ประการ ชื่อ ความเกลียดชังด้วยตปะนั่นเอง”^{๒๖}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้บรรลุอุทยมรรค ๔ และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔ คือ ปฏิบัติตรง ดำรงมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา เป็นพระอริยบุคคลในระดับโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์

๒.๑.๙ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส แห่งปรมัตถกสูตรตนิทเทส มีอธิบายลักษณะและสภาวะที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ความว่า

กิเลสเหล่าใดอริยบุคคลละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีกกิเลสเหล่าใด อริยบุคคลละได้แล้วด้วยสกทาคามีมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก กิเลสเหล่าใด อริยบุคคลละได้แล้วด้วยอนาคามีมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก กิเลสเหล่าใด อริยบุคคลละได้แล้วด้วยอรหัตตมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก รวมความว่า เป็นผู้ถึงฝั่ง ไม่กลับมา^{๒๗}

ในสัทธัมมโชติกา มหานิทเทสอรรถกถา แห่งปรมัตถกสูตรตนิทเทส อธิบายความว่า “พระอรหันต์ผู้ถึงฝั่ง คือนิพพาน ย่อมไม่มาสู่กิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีกและเป็นผู้คงที่ด้วยอาการ ๕ บทที่เหลือปรากฏแล้ว ...กิเลสเหล่าใดอันอริยบุคคลละแล้ว ด้วยโสดาปัตติมรรค อริยบุคคลนั้นย่อมไม่กลับถึงกิเลสเหล่านั้นอีก คือไม่ยังกิเลสเหล่านั้นให้กลับบังเกิดอีก ไม่มาภายหลัง”^{๒๘}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก คือ พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันที่สามารถละกิเลสในระดับพระโสดาบันได้แล้วย่อมสามารถละได้อย่างเด็ดขาด

^{๒๕} พ.ว. (ไทย) ๒๖/๖๔๑/๗๑.

^{๒๖} ที.ส.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๔๘.

^{๒๗} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘-๑๓๙.

^{๒๘} พ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๕๙๔-๕๙๘.

และสิ้นเชิง พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ย่อมมีลักษณะเช่นเดียวกัน คือจะไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่สามารถละได้แล้วเหล่านั้นอีก

๒.๑.๑๐ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระอภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ อธิบายความหมาย ของพระอริยบุคคล ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ ความว่า “บุคคลผู้เป็นอสมยวิมุตตะ เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายทุกกาล ทุกสมัย แต่อาสวะทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอสมยวิมุตตะแม้พระอริยบุคคลทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์”^{๒๙} และปรากฏในปุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรธกถา แห่งอสมยวิมุตตะบุคคล ที่มีการอธิบายความหมาย และภาวะที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ สรุปความว่า อสมยวิมุตโต ในที่นี้เป็นชื่อของพระอรหันต์สุกขวิปัสสกา เป็น อริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย^{๓๐}

สรุป ลักษณะที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล ที่หมายถึงผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ คือ พระอรหันต์สุกขวิปัสสกา หรือเรียกว่าพระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้สมบัติ ๘

๒.๑.๑๑ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอกุปปรธรรมในอริยวิโมกข์

พระอริยบุคคล ผู้เป็นอกุปปรธรรมในอริยวิโมกข์ ในพระอภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ อธิบายความหมาย โดยลักษณะและสภาวะที่บ่งบอกถึงพระอริยบุคคล ผู้เป็นอกุปปรธรรม ความว่า

บุคคลผู้เป็นอกุปปรธรรม เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้มีปกติได้สมาบัติมีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีรูปเป็นอารมณ์ และบุคคลนั้นเป็นผู้ได้ตามที่ต้องการ ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก จะเข้าหรือออกจากสมาบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามสมาบัติที่ต้องการ ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ ข้อที่สมาบัติเหล่านั้นจะพึงเสื่อมไปเพราะอาศัยความประมาทของบุคคลนั้น นั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอกุปปรธรรม พระอริยบุคคลแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอกุปปรธรรมในอริยวิโมกข์^{๓๑}

^{๒๙} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๒/๑๔๙.

^{๓๐} อภ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/๑๙๔.

^{๓๑} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๔/๑๔๙.

อภิปุจฉาเป็นชื่อของพระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือ พระอนาคามี และ พระอรหันต์
ผู้ได้สมบัติ ๘^{๓๒}

สรุป พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอภิปุจฉาในอริยวิโมกข์ คือ พระอรหันต์ผู้ที่ได้
สมบัติ ๘ หรือ พระอรหันต์แบบอุกโกฏภาควิมุตติ

๒.๑.๑๒ พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอภิปุจฉาในอริยวิโมกข์

พระอริยบุคคล หมายถึง ผู้เป็นอภิปุจฉาในอริยวิโมกข์ ปราภุจฉาข้อมูลที่เกี่ยวข้องใน
พระอภิธรรมปิฎก บุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ อธิบายความหมายโดยลักษณะ และภาวะที่บ่ง
บอกถึงพระอริยบุคคล ผู้เป็นอภิปุจฉาที่มีความไม่เสื่อมจากอริยวิโมกข์เป็นธรรมดา ความว่า

บุคคลผู้เป็นอภิปุจฉา เป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้มีปกติได้สมบัติมีรูปเป็น
อารมณ์ หรือ มีรูปเป็นอารมณ์ และบุคคลนั้นเป็นผู้ได้ตามที่ต้องการ ได้โดยไม่ยาก
ได้โดยไม่ลำบาก จะเข้าหรือออกจากสมบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามสมบัติที่
ต้องการ ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ ข้อที่บุคคลนั้นจะพึงเสื่อมจากสมบัตินั้นเพราะอาศัย
ความประมาท นั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอภิปุจฉา พระอริยบุคคล
แม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอภิปุจฉาในอริยวิโมกข์^{๓๓}

ในบุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรธกถา แห่งปริหารธรรมบุคคล และ อภิปุจฉา
บุคคล ที่มีการอธิบายความหมาย ลักษณะ และภาวะที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคล ผู้เป็นอภิปุจฉา
ธรรมในอริยวิโมกข์ ความว่า

แม้ในเทศแห่งปริหารธรรมบุคคล และอภิปุจฉาบุคคลทั้งหลาย บัณฑิต พึงทราบ
ด้วยสามารถแห่ง อภิปุจฉาบุคคล และอภิปุจฉาบุคคล นั้นแหละ ก็ในที่นี้ คำนี้ว่า
ความเสื่อมก็ดี ความไม่เสื่อมก็ดีแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยความประมาทของบุคคล
ท่านประสงค์เอาอย่างเดียว จึงเป็นอันว่าแตกต่างกันเพียงแต่ปริยายเทศนาเท่านั้น ธรรมที่
เหลือทั้งหมด เหมือนกันนั้นแหละ^{๓๔}

สรุป ลักษณะที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล ผู้เป็นอภิปุจฉาในอริย
วิโมกข์ คือ พระอรหันต์ผู้ที่ได้สมบัติ ๘

^{๓๒} อภิปุ.อ. (ไทย) ๓/-/๑๙๘.

^{๓๓} อภิปุ. (ไทย) ๓๖/๖/๑๕๐.

^{๓๔} อภิปุ.อ. (ไทย) ๓/-/๒๐๐.

๒.๑.๑๓ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นนียตะ

พระอริยบุคคล บุคคลผู้เป็นนียตะ ในพระอภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ อธิบายความหมาย พระอริยบุคคลผู้เป็นนียตะ ความว่า “บุคคลผู้เป็นนียตะ เป็นไหน บุคคลผู้ทำอนันตริยกรรม ๕ จำพวก บุคคลผู้เป็นนียตมิจฉาภิภูติ และพระอริยบุคคล ๘ จำพวก ชื่อว่าผู้เป็นนียตะ บุคคลที่เหลือชื่อว่าผู้เป็นอนียตะ”^{๓๕} และปรากฏในปุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรรถกถา แห่งนียตบุคคล และ อนียตบุคคล อธิบายความหมายโดยลักษณะ และภาวะของพระอริยบุคคล ผู้เป็นนียตะ ความว่า

พระอริยบุคคล ๘ จำพวก ชื่อว่า เทียง เพราะเป็นผู้เทียง เพื่อประโยชน์แก่มรรคและผล ในเบื้องต้น โดยความเป็นผู้เจริญปัญญาโดยชอบ และเพื่อประโยชน์แก่ อนุปาทาปรินิพพาน ส่วนบุคคลที่เหลือมีคติไม่เทียง เปรียบเหมือนท่อนไม้ที่บุคคลขว้างไปในอากาศ เมื่อจะตกลงบนแผ่นดิน ใดๆ ก็ไม่ทราบว่าจะตกลงทางปลายหรือกลางหรือโคนจะตกลงก่อนฉันใด บุคคลเหล่านั้นก็เหมือนกัน บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่า ผู้ไม่เทียงเพราะการกำหนดแน่นอนไม่ได้ว่า ผู้นี้จะเกิดในคติข้อไหน ฉะนั้น ก็ตามที่ชนชาวอุตตรกุรุทวีปมีคติเทียงตามที่พระองค์ตรัสไว้ นั้น หาใช่ ตรัสด้วยอำนาจนียตธรรมไม่ แท้จริง มีฉัตตธรรมและสัมมัตตธรรมเท่านั้น ชื่อว่า นียตะ^{๓๖}

สรุปความหมายของพระอริยบุคคล ที่หมายถึงผู้เป็นนียตะ คือ พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ เรียกว่า ผู้เป็นนียตะ

๒.๑.๑๔ พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นอริยะ

พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นอริยะ ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ อธิบายความหมายพระอริยบุคคล บุคคลผู้เป็นอริยะ ความว่า “บุคคลผู้เป็นอริยะ เป็นไหน พระอริยบุคคล ๘ จำพวกชื่อว่าผู้เป็นอริยะ บุคคลที่เหลือชื่อว่าผู้เป็นอนริยะ”^{๓๗} และปรากฏในปุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรรถกถา แห่งอริยบุคคล อธิบายความหมายพระอริยบุคคล ผู้เป็นอริยะ ความว่า “พระอริยบุคคล ชื่อว่า อริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า อริยะ เพราะประเสริฐกว่าโลกพร้อมทั้งเทวโลก บุคคลผู้มีความบริสุทธิ์เป็นอรรดชื่อว่า อรรดแห่งอริยะ เพราะฉะนั้น แม้เพราะอรรกว่า เป็นผู้บริสุทธิ์จึงชื่อว่า อริยะ”^{๓๘}

^{๓๕} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๔/๑๕๒.

^{๓๖} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๐๙.

^{๓๗} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๘/๑๕๒.

^{๓๘} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๑๕.

สรุปพระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เป็นอริยะ คือ บุคคลผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไกลจากกิเลส บุคคลผู้มีความบริสุทธิ์

จากการศึกษาความหมายของพระอริยบุคคลโดยลักษณะและภาวะหรือสถานภาพของจิต ที่บ่งบอกถึงความหมายของพระอริยบุคคล โดยอาการที่ปรากฏ คือ บุคคลผู้รู้ชัดความเป็นจริง เป็นบุคคลผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไกลจากกิเลสอันนำไปสู่การดับทุกข์ทั้งหมด เป็นบุคคลรู้ชัดอริยสัจ ๔ ประการ เป็นต้น รวมถึงภาวะอื่นๆที่แสดงถึงความหมายของพระอริยบุคคลตามนัยต่างๆ ที่ปรากฏ ล้วนรวมเข้าในความหมายของบุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาสามารถเข้าถึงความจริงในอริยสัจ ๔ ได้ เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

๒.๒ ความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

ความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นการศึกษาจากข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลที่ปรากฏในเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิที่มีความสัมพันธ์กับงานวิจัยนี้ เป็นการศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ที่แสดงถึงความสำคัญ เมื่อบุคคลเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแล้วพึงได้รับประโยชน์ ดังนี้

๒.๒.๑ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้รู้ถูกต้อง

ความเป็นพระอริยบุคคลทำให้รู้ถูกต้อง ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มหาอัมมสมาทานสูตร ว่าด้วยเหตุที่สิ่งทั้งหลายไม่เป็นไปตามความปรารถนา มีการอธิบายที่บ่งชี้ถึงความสำคัญ โดยลักษณะ และสภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้รู้ถูกต้อง ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ได้พบพระอริยะทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของพระอริยะ พบสัตบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ รู้จักธรรมที่ควรเสพ รู้จักธรรมที่ไม่ควรเสพ รู้จักธรรมที่ควรคบ รู้จักธรรมที่ไม่ควรคบ เมื่อรู้จักธรรมที่ควรเสพ รู้จักธรรมที่ไม่ควรเสพ รู้จักธรรมที่ควรคบ รู้จักธรรมที่ไม่ควรคบ ก็ไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ เสพธรรมที่ควรเสพ ไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ คบธรรมที่ควรคบ เมื่อไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ เสพธรรมที่ควรเสพ ไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ คบธรรมที่ควรคบ ธรรมที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่

น่าพอใจ ก็เสื่อมไป ธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ก็เจริญยิ่งขึ้น ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอริยสาวกผู้ถูกต้อง^{๓๙}

สรุป ธรรมที่ควรเสพ หมายถึง ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นในสันดานของตนได้แก่ การคบสัตบุรุษ การฟัง สัทธรรมและการพิจารณาโดยแยบคาย ธรรมที่ควรคบ หมายถึง ธรรมที่บำเพ็ญมีทานเป็นต้น เสพ หมายถึง การประพฤติ การเจริญให้เกิดขึ้น การรู้ถูกต้องเป็นภาวะแห่งพระอริยบุคคล ที่เกิดจากการเข้าถึงความจริงของธรรมชาติด้วยการประพฤติปฏิบัติ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา อันเป็นความรู้ที่ถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริงแห่งธรรมชาติ ประจักษ์ชัดในความจริงที่ปรากฏ ที่มีความยึดมั่นในภาวะแห่งความเป็น ความยึดมั่นในสมมติบัญญัติ ความยึดมั่นในภาวะแห่งความมีในสิ่งที่ยึดมั่นนั้นว่าเป็นของเรา เป็นต้น เป็นทุกข์ที่เกิดจากความรู้ความเห็นที่ผิด ย่อมก่อให้เกิดภาวะที่เป็นเหตุแห่งความทุกข์ ในการหม่นวนในวัฏฏสงสารนั้น

๒.๒.๒ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน

พระอริยบุคคล ทำให้ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แห่งปาฏลิสสูตร ว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อปาฏลิสะ ได้อธิบายถึงความสำคัญ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน ความว่า

อริยสาวกนั้นปราศจากความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา ปราศจากพยาบาทอย่างนี้ไม่หลง มีสัมปชัญญะ มีสติ มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑... ทิศที่ ๒... ทิศที่ ๓... ทิศที่ ๔ ... ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพศาล เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขตไม่มีเวร ไม่มีความเปียดเบียนอยู่... ข้อนี้เป็นการถือเอาชัยชนะในคำสอนเพราะเราไม่เปียดเบียนใครๆ ไม่ว่าผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคง จึงเป็นผู้ปฏิบัติไม่ผิด ปราโมทย์ก็เกิดแก่อริยสาวกนั้น^{๔๐}

ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท อริยพาฬิสกัถุ เรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามชื่อนายพรานเบ็ด นายพรานเบ็ดทูลตอบว่าชื่ออริยะ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระคาถานี้ ความว่า “บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นอริยะ เพราะยังเปียดเบียนสัตว์อยู่แต่ชื่อว่า อริยะ เพราะไม่เปียดเบียนสัตว์ทั้งปวง”^{๔๑} ในปรมัตถโชติกา คาทาธรรมบท เรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ แห่งอรรถกถาขุททกนิกายนั้น อธิบายขยายความสำคัญของความเป็นพระ

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๗๔/๕๑๕.

^{๔๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๔๑.

^{๔๑} ขุ.ข. (ไทย) ๒๕/๒๗๐/๑๑๖.

อริยบุคคล ทำให้ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน อธิบายความว่า “บุคคลไม่เป็นผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะเหตุที่เปียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ส่วนผู้ใดตั้งอยู่ไกลจากความเปียดเบียน เพราะไม่เปียดเบียนสัตว์ทั้งปวงด้วยฝ่ามือเป็นต้น คือเพราะความที่ตนตั้งอยู่แล้วในภavanaเมตตาเป็นต้น ผู้นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า อริยะ”^{๔๒} ในสมัยคลวิลาสินี สีสันธรรคอรรถกถา แห่งกุกกทันตสูตร อธิบายว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ชื่อว่าให้อภัย ให้ความไม่มีเวร ให้ความไม่เปียดเบียนกัน แก่สัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ครั้นให้อภัย ให้ความไม่มีเวร ให้ความไม่เปียดเบียนกันแก่สัตว์ทั้งหลาย หาประมาณมิได้แล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอภัย แห่งความไม่เปียดเบียนกันอันหาประมาณมิได้”^{๔๓} และปรากฏในปัญจสุทธานิ อภิปรายสนธิสอรรรถกถา พุทธาคุสุต อธิบายว่า

พระอริยสาวกผู้อยู่ในระหว่างภพ (ผู้ยังเวียนว่ายตายเกิด) ทั้งที่ไม่รู้ว่าตนเป็นพระอริยสาวก แม้อย่างนี้ว่า ก็ท่านจงปลงชีวิตมดดำ มดแดงนี้แล้ว ครอบครองความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในห้วงจักรวาลทั้งหมด ดังนี้ท่านจะไม่ปลงชีวิตมดดำ มดแดงนั้นเลยแม้ถ้าจะกล่าวกะท่านอย่างนี้ว่า ถ้าท่านจักไม่ฆ่าสัตว์นี้ จันจักตัดศีรษะท่าน แต่ท่านจะไม่ฆ่าสัตว์นั้น คำนี้ท่านพูดเพื่อแสดงว่าภาวะของปุณณมีโทษมากและเพื่อแสดงกำลังของพระอริยสาวก^{๔๔}

สรุปความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน ซึ่งกล่าวโดยสภาวะแห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแล้ว พระอริยบุคคลนับตั้งแต่พระโสดาบันเป็นผู้ สามารถละกิเลสที่เป็นเหตุนำสู่อบายได้ มีทิวฐิที่สมบูรณ์แล้ว ย่อมมีจิตที่เป็นไปด้วยเมตตาประกอบจิตที่เนื่องด้วยความเห็นที่ถูกต้อง จึงทำให้ความเป็นพระอริยบุคคล ไม่เปียดเบียนสัตว์ให้ได้รับความเดือดร้อน

๒.๒.๓ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้หยุดวนเวียน

ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้หยุดวนเวียน ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสูตรต้นตปิฎกสังยุตตนิกาย ชันธวรรค คัททูลพัทฐสูตร ได้อธิบายถึงความสำคัญ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้หยุดวนเวียน ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ...ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ...อริยสาวกนั้นไม่เล่นวนเวียนอยู่กับรูป...เวทนา...สัญญา...สังขารไม่เล่นวนเวียนอยู่กับวิญญาณ เมื่อเธอไม่เล่นวนเวียนอยู่กับรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร ไม่เล่นวนเวียน

^{๔๒} พุ.พ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๙๑.

^{๔๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๘๘.

^{๔๔} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๓๐๘, พุ.ชา.อ.อ. (ไทย) ๓/๕/-/๕๘๒.

อยู่กับวิญญูณ ย่อมพ้นจากรูป ย่อมพ้นจากเวทนา ย่อมพ้นจากสัญญา ย่อมพ้นจากสังขาร ย่อมพ้นจากวิญญูณ เรากล่าวว่า ย่อมพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และย่อมพ้นจากทุกข์^{๔๕}

ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในสารัตถปกาสินี ชันธวาวรรคคอรธกถา แห่งคัททูลสูตร อธิบายถึงความสำคัญ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้หยุดวนเวียน ความว่า

เราตถาคตไม่กล่าวถึงการกระทำที่สุด คือ การสิ้นสุด แห่งวิญญูทุกข์ของสัตว์ผู้ยังมีได้ ทางตลอดอริยสัจ ๔ แล้ว ถูกอวิชชาร้อยรัดไว้แล้ว สุนัขที่ถูกล่ามโซ่ ที่เสาใหญ่ที่ยังไม่ได้ ตอกลงในแผ่นดินที่เสา (เล็ก) ที่ฝังไว้ คนพาลที่อาศัยวิญญูะ เปรียบเหมือนสุนัข ทิฏฐิ เปรียบเหมือนโซ่ตรวน สักกายะ เปรียบเหมือนเสา การหมุนไปตามสักกายะของปุถุชนผู้ ถูกผูกติดไว้ที่กายของตนด้วยทิฏฐิและตัณหา เหมือนการวิ่งวนรอบเสาของสุนัข ตัวที่ถูก ล่ามโซ่และเชือกไว้ติดกับเสา^{๔๖}

ในมโนรธปุรณี จตุกกนิบาตคอรธกถา แห่งอรรธกถาปฐมฉานสูตร ความว่า “ผู้ที่ยังเป็นปุถุชน ย่อมวนเวียนอยู่ เพราะกรรมที่จะต้องไปนรกเขายังละไม่ได้ แต่จะไม่ใช่ต่อเนื่องกัน อริยสาวกผู้เป็นพระเสขะไม่ตกต่ำด้วยอำนาจปฏิสนธิ ปรินิพพานในรูปภพนั้นนั่นแหละคือใน พรหมโลกชั้นสูงขึ้นไป เพราะหุติยฉานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนปุถุชนย่อมไปนรกเป็นต้น ได้ นี่เป็นเหตุต่างกัน”^{๔๗}

สรุป ความวนเวียนไปในอาการที่เป็นวิญญูะเป็นการหมุนวนอยู่ในการเวียนว่ายตาย เกิด เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิญญูสงสาร หรือ สงสารวิญญู คือ การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิ ต่างๆ ของสัตว์โลกด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก หมุนวนอยู่เช่นนั้นตราบเท่าที่ยังตัดกิเลส กรรม วิบากไม่ได้ ความไม่รู้ในอริยสัจ จึงทำให้บุคคลให้วนเวียนท่องเที่ยวไปในวิญญูทุกข์ไม่รู้จบ ไม่รู้สิ้น ยาวนานหาที่สุดไม่ได้ ต่อเมื่อรู้แจ้งในอริยสัจสมบูรณ์แล้ว เข้าถึงภาวะความเป็น พระอริยบุคคล ห่างไกลจากกิเลส ห่างไกลจากตัณหา มีสัมมาทิฏฐิ ทางตลอดในอริยสัจ ๔ ด้วย ปัญญาญาณ หมดความสงสัยโดยสิ้นเชิงในเรื่องอริยสัจ ๔ รู้จบครบสมบูรณ์แล้ว เมื่อนั้นจึงเป็น ผู้หยุดวนเวียนในสังสารวิญญู

^{๔๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๙/๑๘๙-๑๙๐.

^{๔๖} ส.ช.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๓๔๒.

^{๔๗} อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/-/-/๓๒๘.

๒.๒.๔ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน

ความเป็นพระอริยบุคคลทำให้มีความแน่นอน ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ อธิบายถึงความสำคัญ โดยลักษณะความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน ดังพระพุทธพจน์ที่ทรงปรารภเหตุที่จะบัญญัติสิกขาบท ความว่า “สารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ยังไม่มีเสียด ไม่มีโทษ ไม่มีสิ่งมัวหมอง บริสุทธิ ผุดผ่อง ดำรงอยู่ในสารคุณ แท้จริงในภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ผู้มีคุณธรรมอย่างต่ำก็ขึ้นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๔๘} และปรากฏในหลายพระสูตร มีการอธิบายที่เป็นไปในลักษณะเดียวกัน คือ ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาปรินิพพานสูตร ว่าด้วยหลักธรรมที่ชื่อว่าแฉวนธรรม^{๔๙} ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ในเรื่องความหยั่งรู้การหลุดพ้นของบุคคลอื่น^{๕๐} และในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท แห่งสุปปพุทธกัณฐสูตร ว่าด้วยชายโรคเรื้อนชื่อสุปปพุทธ^{๕๑} เป็นต้น ในความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน ปรากฏในสมันตปาสาทิกามหาวิภังค์อรรถกถา แห่งเวรัญชกัณฐวรรณา อธิบายถึงความสำคัญ ของความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน ความว่า “ชื่อว่า เป็นผู้เที่ยง เพราะเป็นผู้แน่นอนด้วยมรรคที่กำหนดด้วยความเป็นธรรมถูก ชื่อว่า เป็นผู้ที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า เพราะอรรถว่า พระโสดาบันนั้นมีความตรัสรู้เป็นไปในเบื้องหน้า คือเป็นคติข้างหน้า อธิบายว่า พระโสดาบันนั้น จะทำตนให้ได้บรรลุถึงมรรค ๓ เบื้องบนแน่นอน”^{๕๒}

สรุป ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีความแน่นอน หมายถึง พระอริยบุคคลในระดับโสดาบันขึ้นไป เป็นบุคคลแรกถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เป็นบุคคลที่แน่นอนในภพภูมิ สามารถปิดกั้นอบายภูมิได้อย่างแน่นอน เกิดอีกอย่างมากมายไม่เกิน ๗ ขาติ และมีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

๒.๒.๕ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่สร้างความเร่าร้อน

ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้ไม่สร้างความเร่าร้อน ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ โปตลียสูตร อธิบายถึงลักษณะ สภาวะ และ อาการที่บ่งบอกถึงความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ที่ทำให้ไม่สร้างความเร่าร้อน ความว่า

^{๔๘} วิมहा. (ไทย) ๑/๒๒/๑๔.

^{๔๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๔.

^{๕๐} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๑๕๕๑/๑๑๕.

^{๕๑} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ข. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๕-๒๕๘.

^{๕๒} วิมहा.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๖๒.

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า เราเป็นผู้ฆ่าสัตว์เพราะเหตุแห่งสังโยชน์เหล่าใด เราพึงปฏิบัติเพื่อละ เพื่อตัดสังโยชน์เหล่านั้นเสีย อนึ่ง เราเป็นผู้ฆ่าสัตว์ แม้นตนเองก็ยังติเตียนตนได้เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนได้ เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย หลังจากตายแล้วทุกคติเป็นอันหวังได้ เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย การฆ่าสัตว์นั่นเองเป็นสังโยชน์ เป็นนิรวณฺ์ อนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อนที่ทำความคับแค้นเหล่าใด จะพึงเกิดขึ้นเพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์แล้ว อาสวะและความเร่าร้อนที่ทำความคับแค้นเหล่านั้นจะไม่มี^{๕๓}

ในปัญจกสทนี มัชฌิมปัณณาสกคอรกถา แห่งโปตลียสูตร อธิบาย ความว่า

คำว่า อาสวะ คือ อวิชชาสวะ อย่างเดียวย่อมเกิดเพราะปาณาติบาตเป็นเหตุ คำว่า วิฆาตปริพาหา แปลว่า ความคับแค้น และความเร่าร้อน ในคํานั้น ทรงถือเอาทุกข์เพราะกิเลส และทุกข์ที่เป็นวิบาก ด้วยศัพท์ว่า วิฆาต ทรงถือเอาความเร่าร้อนที่เป็นวิบาก ด้วยศัพท์ว่า ปริพาหา บัณฺฑิต พึงทราบความในที่ทุกแห่งโดยอุบายอย่างนี้^{๕๔}

ในสารัตถปกาสินี สถาवरคคอรกถา ฐิตวาสูตร สรุปความว่า ชื่อว่า อยู่เป็นสุข เพราะไม่ต้องถูกแผดเผาด้วยความเร่าร้อน คือ ความโกรธ ไม่เศร้าโศก ไม่เศร้าโศก เพราะความโทมนัส คือ ความโกรธพินาศไปแล้ว ความสบายย่อมเกิดขึ้น ความโกรธนั้น ท่านกล่าวว่า มียอดหวาน หมายถึงความสุขนั้น ในที่นี้ความสิ้นสุด ได้แก่ พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น^{๕๕}

สรุป พระอริยะเจ้าทั้งหลาย เป็นบุคคลผู้มีปัญญารู้แจ้งในอริยสัจย่อมไม่สร้างทุกข์ที่ก่อให้เกิดความเร่าร้อนให้แก่ตนและบุคคลอื่น เป็นบุคคลผู้ประเสริฐมีความเข้าใจในสัจจะ หรือความจริงแท้แห่งธรรมชาติ คือ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรมและย่อมได้รับผลของกรรมนั้นๆ ที่ตนสร้างขึ้น ซึ่งพระอริยะในขั้นต้น คือพระโสดาบันนั้นเป็นผู้ที่มีศีล ๕ บริบูรณ์เป็นปกติ ย่อมไม่เกิดความเร่าร้อนเนื่องด้วยการประพฤติทางกายวาจา เนื่องด้วยพระโสดาบันได้ตัดละประหารกิเลสที่เป็นเหตุแห่งการเกิดในอบายภูมิได้แล้วอย่างสิ้นเชิงเป็นต้น กล่าวได้ว่าพระอริยะเจ้าทั้งหลายย่อมเป็นบุคคลผู้ที่ไม่สร้างความเร่าร้อนให้แก่ตนและบุคคลอื่น

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓/๓๘.

^{๕๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๙๔.

^{๕๕} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๙๗.

๒.๒.๖ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำให้มีทุกข์เหลือน้อย

ความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้มีทุกข์เหลือน้อย ดังที่ปรากฏใน พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค นขสิขสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ อธิบายความสำคัญของ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้มีทุกข์เหลือน้อย ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจ ความข้อนั้นว่าอย่างไร ฝุ่นเล็กน้อยนี้ที่เราใช้ปลาย เล็บขูดขึ้นมา กับแผ่นดินใหญ่นี้ อย่างไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ แผ่นดินใหญ่นี้แลมากกว่าฝุ่นที่พระองค์ทรงใช้ปลายพระนขาขูดขึ้นมา มี เพียงเล็กน้อย ฝุ่นเล็กน้อยที่พระองค์ทรงใช้ปลายพระนขาขูดขึ้นมา เมื่อเทียบกับ แผ่นดินใหญ่แล้ว คำนวณไม่ได้เทียบเคียงกันไม่ได้ หรือไม่ถึงส่วนเสี้ยว ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ ฉะนั้นเหมือนกัน บุคคลผู้เป็นอริยสาวกได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรธ คามินีปฏิบัติพา ทุกข์ที่หมดสิ้นไปของบุคคลผู้เป็นอริยสาวกนั้น ผู้สมบูรณ์ด้วยทวิญญู ผู้รู้ยิ่ง มีมากกว่า ที่เหลืออยู่ มีประมาณน้อย เมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อนที่หมดสิ้นไปแล้ว คำนวณไม่ได้ เทียบเคียงกันไม่ได้ หรือไม่ถึงส่วนเสี้ยว อย่างมากมีได้เพียง ๗^{๕๖}

ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค ปฐมสิเนรุปปตราชสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยขุนเขาสิเนรุ สรุปความว่า ว่าทุกข์ของพระโสดาบันเป็นผู้มีทุกข์เหลือน้อย อุปมาเท่าหินขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว เมื่อเทียบกับปุณณเท่ากกับขุนเขาสิเนรุ^{๕๗} และมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพระอริยบุคคลเป็นผู้มีทุกข์เหลือน้อย ปรากฏในสารัตถปกาสินี นิทาน วรรคอรธกถา นขสิขสูตร สรุปความว่า มีอธิบายลักษณะเดียวกัน^{๕๘}

สรุป บุคคลที่ยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้นั้น ย่อมเป็นผู้ ประสพกับทุกข์หาประมาณไม่ได้ หากที่สุดมิได้ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น ส่วนบุคคลที่สามารถ เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้น ทุกข์ที่เกิดย่อมเหลือน้อย มองเห็นที่สุดแห่งสังสารวัฏฏ์ เกิดอีกไม่เกิน ๗ชาติ เป็นอย่างมาก ภาวะทุกข์ที่เกิดจากความเห็นผิดย่อมไม่ปรากฏแก่ พระอริยะทั้งหลาย

^{๕๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๒๑/๖๓๔.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๙/๖๓๑-๖๓๒.

^{๕๘} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/-/๓๙๔-๓๙๕.

๒.๒.๗ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ดังที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ที่มคคชาดก ปาฐกถาธรรม มีการอธิบายถึงลักษณะ ที่บ่งบอกถึงความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ความว่า “บุคคลนี้เมื่อปฏิบัติตามที่สั่งสอน จักเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และ เพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๕๙} ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ความว่า “พระอริยสาวกรู้ชัดทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอย่างนี้ เมื่อนั้น ท่านละราคานุสัย บรรเทาภวัญญานุสัย ถอนทิฏฐานุสัย และ มานานุสัย ที่ว่า เป็นเรา โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาได้แล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันนี้เอง”^{๖๐} และปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในปรมัตถโคตติกา อิติวุตตกคอรรรถกถา แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย อธิบายถึงลักษณะที่บ่งบอกถึงความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ สรุปความว่า พระอริยบุคคลผู้เป็นโสดาบัน ท่องเที่ยวไป คือ เกิดติดต่อกันไปในภพ ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ทำที่สุดแห่งวัฏฏะทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ทั้งปวงสิ้นไปโดยไม่มีเหลือเลย^{๖๑}

สรุป ที่สุดแห่งทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน อันเป็นความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์^{๖๒} ที่สุดโลก แห่งใด อันสัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย เมื่อบุคคลสามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ย่อมรู้แจ้งในทุกข์ตามความจริง รู้แจ้งในเหตุแห่งทุกข์ตามความจริงรู้แจ้งในความดับทุกข์ตามความจริง และรู้แจ้งในทางดับทุกข์ตามความจริง อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ จึงจะสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

๒.๒.๘ ความเป็นพระอริยบุคคล ทำอาสวะให้สิ้นได้

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำอาสวะให้สิ้นได้ ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค วัสสสุตฺต อธิบายถึงลักษณะ สภาวะ และ อาการที่บ่งชี้ถึงความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำอาสวะให้สิ้นได้ ความว่า

^{๕๙} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๑๕๕/๑๑๕.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๒/๘๗.

^{๖๑} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๖๔-๑๖๕.

^{๖๒} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกบนยอดภูเขา น้ำนั้นไหลไป ตามที่ลุ่ม ทำชอกเขา ลำธาร และห้วยให้เต็ม ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มแล้ว ทำหนองให้เต็ม หนองเต็มแล้ว ทำบึงให้เต็ม บึงเต็มแล้ว ทำแม่น้ำน้อยให้เต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้ว ทำแม่น้ำใหญ่ให้เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้ว ก็ทำมหาสมุทรให้เต็ม แม่น้ำในดิน ธรรมเหล่านี้ของอริยสาวก คือ ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ และศีลที่พระอริยะชอบใจ ไหลไปถึงฝั่งแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ^{๖๓}

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำอาสวะให้สิ้นได้ ปรากฏในสารัตถปกาสินี นิทานวรรคอรกถกกา แห่งอุปนิสสูตร อธิบายความสำคัญของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นผู้ทำอาสวะให้สิ้นได้ สรุปความว่า มรรค เกิดขึ้นทำอาสวะให้สิ้นไป ระวังไป เพราะ มรรคเกิดขึ้นนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นที่สิ้นอาสวะ ผลก็เรียกว่า อาสวกัซัย เพราะสิ้นอาสวะผลนั้นเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอาสวะทั้งหลายสิ้นไป เพราะฉะนั้น ผลท่านจึงเรียกว่า อาสวกัซัย และพระนิพพานก็เรียกว่า อาสวกัซัย เพราะอาศัยพระนิพพานนั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไป เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น ท่านเรียกว่า อาสวกัซัย คือ รู้ในความสิ้นไป ในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ กล่าวคือ อรหัตผล ^{๖๔} และปรากฏในอรกถกกา ภัททกาปิลานีเถรีคาถา ความว่า

บรรลुพระอรหัตกล่าวคือความสิ้นชาติ ต่อจากนั้น เป็นผู้เสร็จกิจแล้ว คือถึงแล้วซึ่งความสำเร็จ คือ เป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว เพราะรู้ยิ่ง คือเพราะรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เพราะกำหนดรู้ซึ่งธรรมที่ควรกำหนดรู้ เพราะละซึ่งธรรมที่ควรละ เพราะทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยญาณอันน่าปรารถนายิ่ง คือประเสริฐยิ่ง ชื่อว่า เป็นมุนี เพราะบรรลุมโนะ กล่าวคือปัญญาเป็นเครื่องทำอาสวะให้สิ้นไป ^{๖๕}

สรุปอาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือคงอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ที่ก่อเกิดความเสียหาย ความเดือดร้อน โทษ ทุกข์ต่างๆ ^{๖๖} อันหาที่สุดมิได้ ความสิ้นอาสวะเป็นความสิ้นกิเลสทั้งหลายที่ทำให้ทุกข์หมดสิ้นไป เมื่อบุคคลเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล จึงจะสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะรู้แจ้งแทงตลอดใน อริยสัจ ๔ ครบถ้วนสมบูรณ์ หมดข้อสงสัยในอริยสัจ ๔ หมดความสงสัยโดยสิ้นเชิง ไม่ต้องวนเวียนกลับมาเกิดอีก สามารถละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับภพได้ เป็นผู้ทำอาสวะให้สิ้นได้

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๓๔/๕๕๕.

^{๖๔} ส.น.อ. (ไทย) ๒/-/๑๒๕-๑๒๖.

^{๖๕} พุ.เถรี.อ. (ไทย) ๒/๔/-/๑๒๕.

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๓.

๒.๓ ระดับและประเภทของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

หลักการจำแนกระดับและประเภทอริยบุคคลนั้น มีหลักและวิธีการจำแนก ที่พบในเอกสารที่มีความเกี่ยวข้องในเรื่องของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ที่มาจากการศึกษาค้นคว้าที่ปรากฏในเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ โดยการเรียงลำดับและจำแนกประเภทตามความสำคัญของข้อมูลดังนี้

๒.๓.๑ พระอริยบุคคล ๒

พระอริยบุคคล ๒ จำแนกประเภทพระอริยบุคคลที่ไม่ต้องศึกษาแล้วกับพระอริยบุคคลที่ต้องศึกษาอยู่ ปรากฏในพระวินัยปิฎก ปรีวาร ปาราชิกกัณฑ์ ได้แสดงลักษณะสภาวะ และความหมาย ของพระอริยบุคคล ๒ สรุปความว่า พระเสขบุคคล คือ ผู้ศึกษาในสิกขาอยู่ มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี และ พระอนาคามี ส่วนพระอรหันต์ คือ ผู้ศึกษาสิกขาเรียบร้อยแล้ว ที่เรียกว่า อเสขบุคคล^{๖๗} ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต สมจิตตวรรค ว่าด้วยทักขิไณยบุคคล ๒ จำพวก ความว่า

ในโลกมีทักขิไณยบุคคล ๒ จำพวก คือ ๑.พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) ๒. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) ในโลกมีทักขิไณยบุคคล ๒ จำพวกนี้แล และพึงให้ท่านในเขตนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ พระสุตศาสดาครั้งตรัสพระดำรัสแล้วได้ตรัสพระคาถา ประพันธ์นี้ต่อไปอีกว่าในโลกนี้ พระเสขะและพระอเสขะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทายกผู้บูชาอยู่พระเสขะและพระอเสขะเหล่านั้นเป็นคนตรงทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจนี้ เป็นเขตของทายกผู้บูชาอยู่ท่านที่ให้ในเขตนี้มีผลมาก^{๖๘}

พระโสดาบันและพระสกทาคามี เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีล อนาคามีมรรค และอนาคามีผล ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคล ๓ จำพวก นับแต่พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคที่ ๓ ไป ย่อมนับเข้าในพระเสขบุคคล ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้มีปัญญาในผลอันเลิศ ชื่อว่า ปัญญางาม เพราะถึงที่สุดแห่งกิจด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น พระอรหันต์ผู้ถึงความไพบูลย์แห่งปัญญา อยู่จบพรหมจรรย์ ยังมรรคพรหมจรรย์ ให้สำเร็จตั้งอยู่แล้ว คือบุคคลที่ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป^{๖๙}

^{๖๗} วิ.ป. (ไทย) ๘/๓/๕.

^{๖๘} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๗๙.

^{๖๙} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๐๕-๑๐๖, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๓๘๘.

๑) พระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะ

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะ ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก บุคคลบัญญัติ เอกกบุคคลบัญญัติ มีการอธิบายความหมาย ลักษณะ และอาการที่ปรากฏ ความว่า “บุคคลผู้เป็นเสขะ เป็นโณนบุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ จำพวก บุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๓ จำพวก ชื่อว่าผู้เป็นเสขะ พระอรหันต์ ชื่อว่าผู้เป็นอเสขะ บุคคลที่เหลือชื่อว่าผู้เป็นแนวเสนานาเสขะ”^{๗๐} และข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะ มีปรากฏในปัญจสุทนี มูลปัญญาสกอรรถกถา แห่งมูลปริยายสูตร มีการอธิบายความหมาย ลักษณะ สภาวะ และอาการที่ปรากฏ ความว่า

พระเสขะ ชื่อว่า เป็นผู้เสมอด้วยพระชีนาสพ เพราะความเป็นอริยบุคคล ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้ความเสมอกันโดยบุคคล ส่วนความเป็นผู้เสมอกันโดยทางอารมณ์ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน...บพว่า กตกรณีโย ความว่า พระเสขะทั้ง ๗ จนกระทั่งกัลยาณปุณณ ชื่อว่า ย่อมทำกิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔ กิจที่จะพึงทำทุกอย่างพระชีนาสพทำแล้ว ทำเสร็จสิ้นแล้ว กิจที่จะพึงทำอันยิ่งของพระชีนาสพนั้น เพื่อการบรรลุความสิ้นไปแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี ฉะนั้น พระอรหันต์นั้น จึงชื่อว่าผู้มีกิจที่จะต้องทำอันทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว^{๗๑}

ในมโนรทปุณณิ จตุกกนิบาตอรรถกถา ปฐมฉานสูตรแห่งอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ความว่า “อริยสาวกผู้เป็นพระเสขะไม่ตกต่ำด้วยอำนาจปฏิสนธิ ปรินิพพานในรูปภพนั้นนั่นแหละ คือในพรหมโลกชั้นสูงขึ้นไป เพราะหุตติยฉานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง”^{๗๒} ในปรมัตถโชติกา คาลาธรรมบทอรรถกถา เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้ชวนชวายเป็นปฐวีภิกขา แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย ความว่า

พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ตั้งแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรคชื่อว่าพระเสขะ เพราะยังศึกษาสิกขา ๓ เหล่านี้ คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา คร่าออกอยู่ซึ่งฉันทราคะจากอัทธภาพนั้น ด้วยอรหัตมรรค ชื่อว่าจักรู้ชัด คือจักราบชัด ได้แก่แห่งตลอด ทำให้แจ้งซึ่งแผ่นดินนี้ กล่าวคืออัทธภาพ บพว่า ยมโลกญจเป็นต้น ความว่า พระเสขะนั้นนั่นแหละจักรู้ชัด คือจักราบชัด ได้แก่แห่งตลอด ทำให้แจ้งซึ่งยมโลก มีประการอันกล่าวแล้วอย่างนั้น และมนุสสโลกนี้ กับทั้งเทวโลกทั้งหลาย ชื่อว่าพร้อมทั้งเทวโลก พระผู้ยังต้องศึกษา ๗ จำพวกนั้นแหละ ชื่อว่าเสขะ^{๗๓}

^{๗๐} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๙/๑๕๒.

^{๗๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๙๙-๑๐๐.

^{๗๒} อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/-/๓๒๘.

^{๗๓} ขุ.ข.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๖.

ในบุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรรถกถา แห่งบุคคลบัญญัติ อธิบายความว่า

พระเสกขบุคคล บุคคลเหล่าใดถึงพร้อมด้วยอริยมรรคในขณะแห่งมรรคจิตด้วย ถึงพร้อมด้วยอริยผลในขณะแห่งผลจิตด้วยชนเหล่านั้นยังศึกษาสิกขาทั้ง ๓ มี อธิศีลสิกขาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชนเหล่านั้นจึงชื่อว่า เสกขา แปลว่า ผู้ยังศึกษาอยู่...พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ท่านกำลังศึกษาอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า เสกขา^{๗๔}

สรุป พระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะ คือ พระอริยบุคคลผู้ยังต้องศึกษา อบรมตน ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาสิกขา ๓ เหล่านี้ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เพื่อละสังโยชน์ อันเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้กับภพ เข้าถึงความหลุดพ้นแห่งจิตในธรรมชั้นสูงต่อไป พระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะมี ๓ ระดับได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

๒) พระอริยบุคคลผู้เป็นอเสขะ

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลผู้เป็นเสขะ เป็นพระอริยบุคคลผู้ที่ไม่ต้องศึกษาอีก เป็นบุคคลที่ทำงานเกี่ยวกับการฝึกอบรมตน ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาเสร็จสิ้นแล้ว ละสังโยชน์ได้หมดแล้ว และเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด บรรลุประโยชน์สูงสุดแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในไตรสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสให้ละอีกต่อไป คือ พระอรหันต์ มีปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก บุคคลบัญญัติ ปรกณ ว่าด้วยพระเสขะและพระอเสขะ ความว่า “พระอรหันต์ชื่อว่าผู้เป็นอเสขะ บุคคลที่เหลือชื่อว่า ผู้เป็นเนวเสขานาเสขะ”^{๗๕} และข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลผู้เป็นอเสขะ ปรากฏในบุคคลบัญญัติ ปัญจปรณอรรถกถา เสกขบุคคล และ อเสกขบุคคล แห่งบุคคลบัญญัติ ความว่า “พระชีนาสพทั้งหลาย ชื่อว่า อเสกขบุคคลที่ศึกษาเสร็จแล้วจากบุคคลอื่น เป็นเพราะความที่ศีลเป็นต้น ท่านศึกษาแล้วในสำนักแห่งบุคคลอื่น พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า อสิกขิตาเสกขา แปลว่า อเสกขบุคคล”^{๗๖}

สรุปพระอริยบุคคลที่เป็นอเสขะ คือ พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลที่ประเสริฐสุดในพระพุทธศาสนาที่ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป เนื่องด้วยได้ทำการศึกษาจบครบบริบูรณ์ใน ศีล สมาธิและปัญญาในไตรสิกขาเรียบร้อยแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้วชาติสิ้นแล้ว หยุดการเวียนว่ายในวัฏฏะสงสารอีกต่อไปได้อย่างเด็ดขาดอย่างสิ้นเชิง เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอเสกขบุคคลได้

^{๗๔} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๑๖.

^{๗๕} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๙/๑๕๒.

^{๗๖} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๑๖.

๒.๓.๒ พระอริยบุคคล ๔

พระอริยบุคคล ๔ เป็นบุคคลผู้ประเสริฐ ที่ได้บรรลุธรรมตั้งแต่โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และ อรหันต์ เป็นผู้ประเสริฐในพระพุทธศาสนา จำแนกตามระดับขั้นที่ละกิเลสได้ เรียกว่า อริยบุคคล ๔ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑) พระโสดาบัน

พระโสดาบัน หมายถึง อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และ เครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ตามความเป็นจริง และจะไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๗๗} ปรากฏข้อมูลในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ปฐมโสดาบันสูตร ว่าด้วยพระโสดาบัน สรุปความว่า พระโสดาบัน หมายถึง อริยสาวกผู้รู้ชัด คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจาก อินทรีย์ ๕ ตามความเป็นจริง จะไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๗๘} และปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทริยสังยุต โสดาบันสูตร ว่าด้วยพระโสดาบัน ที่มีลักษณะการอธิบายตามนัยเดียวกัน^{๗๙} ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทริยสังยุต โสดาบันสูตร ว่าด้วยพระโสดาบัน สรุปความว่า พระโสดาบัน หมายถึง อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ตามความเป็นจริง จะไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๘๐} ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค โสดาปัตติสังยุต อานันทเถรสูตร ว่าด้วยพระอานนเถระ สรุปความว่า ท่านพระสารีบุตรได้ถาม ท่านพระอานนท์ว่า เพราะประกอบด้วยธรรมเท่าไรหมู่สัตว์นี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงพยากรณ์ว่า เป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ท่านพระอานนท์ตอบว่า เพราะละธรรม ๔ ประการ เพราะประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ หมู่สัตว์นี้พระผู้มีพระภาคจึงทรงพยากรณ์ว่า เป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ธรรม ๔ ประการ คือ ๑. ประกอบด้วยความไม่เลื่อมใสเช่นใดในพระพุทธเจ้า ๒. ประกอบด้วยความไม่เลื่อมใสเช่นใดในพระธรรม ๓. ประกอบด้วยความไม่เลื่อมใสเช่นใดในพระสงฆ์ ๔. ประกอบด้วยศีล

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๘/๒๐๔-๒๐๕.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๒/๒๘๒.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๒/๓๑๐.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๖/๓๐๖.

ธรรม ๔ ประการนี้ หมุ่สัตว์นี้พระผู้มีพระภาคจึงทรงพยากรณ์ว่า เป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๘๑} และปรากฏในปฐมสมุทฺธปิฎก สักกสูตร^{๘๒} ปรากฏในโศตাপัตติสังยุต สุธกสูตรว่าด้วยองค์คุณล้วนของพระโสดาบัน^{๘๓} และปรากฏในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค โศตাপัตติสังยุต สคาถสูตร หมายความว่าด้วยผู้มีปัญญา ว่าด้วยตรัสองค์คุณของพระโสดาบันที่มีคาถาซึ่งที่มีการอธิบายในลักษณะเดียวกัน^{๘๔} ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ รตนสูตร ว่าด้วยรตนะอันประณีต สรุปความว่า พระโสดาบันผู้มีปัญญารู้ริยสัจแม้พระโสดาบันจะประมาทไปบ้างท่านก็จะไม่ถือนำเน็ดในภพที่ ๘ และพระโสดาบันนั้นละธรรม ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระโสดาบันนั้นพ้นแล้วจากอบายทั้งสี่และจะไม่ทำอภิชาน ๖ ถึงแม้ว่า พระโสดาบันนั้นจะทำบาปกรรมทางกาย ทางวาจา หรือ ทางใจไปบ้างท่านก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้นไว้^{๘๕}

พระโสดาบัน คือ ผู้ตถถึงกระแส บุคคลผู้ซึ่งประกอบด้วยอริยมรรคมืองค์แปด เรียกว่า โสดาบันบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลชื่อว่า โสดาบัน ท่านไม่มีการยังตนให้ตกไปในอบายเป็นสภาพ เพราะความสิ้นไปแห่งธรรมเป็นเหตุนำไปสู่อบาย เป็นผู้เที่ยง เพราะเป็นผู้แน่นอนด้วยมรรค เป็นผู้ที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า เพราะ พระโสดาบันนั้น จะทำตนให้ได้บรรลุถึงมรรค ๓ เบื้องบนแน่นอน เพราะท่านได้ปฐมมรรคแล้ว^{๘๖} ในสมังควลลิตาสนี ปาฏิการวรรคอรกถา อัครัญญสูตร สรุปความว่า พระโสดาบัน ตั้งมั่นดำรงอยู่อย่างไม่หวั่นไหว มีศรัทธาตั้งมั่น แม้เมื่อจะถูกเขาเอาดาบตัดศีรษะก็ยังไม่กล่าวว่าพระพุทเจ้าไม่ใช่พระพุทเจ้าดังนี้บ้าง พระธรรมไม่ใช่พระธรรมดังนี้บ้าง พระสงฆ์ไม่เป็นพระสงฆ์ดังนี้บ้าง พระโสดาบันย่อมเป็นผู้มีศรัทธาดำรงมั่นแท้^{๘๗} ในสังคีตสูตร สรุปความว่า สมณะผู้ไม่หวั่นไหว ได้แก่พระโสดาบัน ด้วยการกล่าวร้ายของคนอื่น เหมือนเสาเขื่อนไม่หวั่นไหวเพราะลมทั้ง ๔ เป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธาอันไม่คลอนแคลน เพราะสิ้นสังโยชน์ ๓^{๘๘} ในสารัตถปกาสินี สคาถวรรคอรกถา สุจิโหมสูตร สรุปความว่า พระโสดาบันทั้งหลายย่อมไม่ตั้งอยู่ในอัตภาพที่เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น หัวหูด ขนแหลมอย่างเข็มทั้งปวงที่ร่างกายของ ยักษ์สุจิโหมะ จึงร่วงไปพร้อมกับ

^{๘๑} ตูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๙/๕๑๓.

^{๘๒} ตูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๓๑.

^{๘๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๒/๕๖๕-๕๖๖.

^{๘๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๗/๕๗๐.

^{๘๕} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๙-๑๒/๑๒.

^{๘๖} วิมทา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑/๓๖๙, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๒๖-๔๒๗.

^{๘๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๑๗๔-๑๗๕.

^{๘๘} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๕๘.

ได้ไสดาปัตติผล ยักษ์สูจิโถมะนั้นจึงนุ่งผ้าทิพย์ ห่มผ้าทิพย์ โปกผ้าทิพย์ ทรงเครื่องประดับของหอม และมาลัยทิพย์มีผิวพรรณดังทอง ได้ปกครองภุมมเทวดา^{๘๙}

ในสารัตถปกาสินี มหาวรรคอรธกถา ทุติยสาริปุตตสูตร สรุปรูปร่างว่า องค์คุณที่ได้ เฉพาะส่วนเบื้องต้นแห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดาบัน มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า บุคคล เสพสัทบุรุษ คบ นั่งใกล้ ฟังธรรม ใส่ใจโดยแยบคายปฏิบัติข้อปฏิบัติที่เป็นส่วนเบื้องต้น อันเป็นธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อมได้เฉพาะธรรมเครื่องบรรลुไสดาธรรมมีการคบสัทบุรุษเป็นต้น ชื่อว่า องค์แห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดา เพราะ เป็นองค์เพื่อประโยชน์แห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดา ธรรมนอกนี้ ชื่อว่า ไสดาปัตติยัคคะ (องค์แห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดา) เพราะอรรถว่า เป็นองค์ แห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดา กล่าวคือปฐมมรรค ไสดาปัตติมรรค เป็นองค์แห่งไสดาปัตติมรรคที่ แท่งตลอดแล้ว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า องค์แห่งธรรมเครื่องบรรลुไสดา^{๙๐} ในมโนรทปุรณี เอกนิบาตอรธกถา อัญฐาน สรุปรูปร่างว่า พระไสดาบันนั้นมีชื่อมาก เช่นชื่อว่า ผู้ถึงพร้อม ด้วยทิฐิก็มี ผู้ถึงพร้อมด้วยทศสนะ ผู้มาถึงพระสัทธรรม ผู้เห็นพระสัทธรรมอยู่ ผู้ประกอบด้วย ญาณของพระเสขะ ผู้ประกอบด้วยวิชาของพระเสขะ ผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสธรรม ผู้มีปัญญา เครื่องชำระกิเลสอันประเสริฐ ผู้ตั้งอยู่ใกล้ประตูพระนิพพาน^{๙๑}

พระไสดาบันเป็นผู้มีศีลประจำ ผู้มีศีลมั่นคง ผู้เข้าถึงผลด้วยมรรค ไม่ตกไปในอบาย ๔ เป็นสภาพ เป็นผู้เที่ยงด้วยคุณธรรมเครื่องกำหนด คือ ไสดาปัตติมรรค มีปัญญาเครื่องตรัสรู้พร้อม คือ มรรค ๓ เบื้องสูง ที่เป็นไปในเบื้องหน้า^{๙๒} ในมโนรทปุรณี ปัญจนินบาตอรธกถา นาคสูตร สรุปรูปร่างว่า พระไสดาบันเหมือนกับทองที่พ้นไป จากธาตุ คือ ศิลา ผู้มีความงดงามเป็นไปเหนือสรรพ สัตว์ ชื่อว่าผู้มีความงดงามเหนือผู้อื่น เพราะมีความงดงามเหนือปุถุชนผู้เกิดในภพที่ ๘^{๙๓} ในปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรธกถา รัตนสูตร สรุปรูปร่างว่า พระไสดาบัน ไม่ถือเอาภพที่ ๘ ด้วย ความถึงพร้อมแห่งไสดาปัตติมรรค ไสดาปัตติมรรคเห็นพระนิพพานแล้ว เพราะเห็นพระนิพพาน ก่อนธรรมทั้งปวง ด้วยความถึงพร้อมแห่งกิจที่ควรทำ เพราะเหตุว่า ธรรมดา (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๓) พระไสดาบัน ละได้แล้ว สละแล้ว^{๙๔}

^{๘๙} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๓๙๔.

^{๙๐} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๒/-/๒๘๐.

^{๙๑} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๔๘.

^{๙๒} อ.จ.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๕๗.

^{๙๓} อ.จ.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/-/๖๕๓.

^{๙๔} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/๒๕๘.

สรุป พระโศดาบัน คือ เป็นพระอริยบุคคลผู้ถึงกระแสแห่งนิพพาน เป็นบุคคลผู้มีความแน่อนที่จะบรรลุธรรมขั้นสูงในกายภาคน้ำเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ เป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น ที่มีศีล ๕ บริบูรณ์ มีสมาธิพอประมาณ และมีปัญญารู้ในอริยสัจพอประมาณ เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง มีสัมมาทิฐิเห็นตรงตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ ประการ เป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นผู้มั่นคงในพระพุทธศาสนา ลักษณะของพระโศดาบันว่าเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า เป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรมในพระสงฆ์ ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่อนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต

๑.๑) การละสังโยชน์ของพระโศดาบัน

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการละสังโยชน์ของพระโศดาบัน ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ รตนสูตร ความว่า “พระโศดาบันนั้นละธรรม ๓ ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปริมาส พร้อมกับการบรรลุโศดาปัตติมรรคได้แล้วแม้จะมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่”^{๙๕} ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่มณิกาย ปาฏิกวรรค สัมปสาทนียสูตร เทศนาเรื่องความหยั่งรู้การหลุดพ้นของบุคคลอื่น แสดงลักษณะของพระโศดาบัน “เป็นบุคคลที่สามารถละสังโยชน์ได้ ความว่า “บุคคลนี้จักเป็นพระโศดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่อนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๙๖} และมีการอธิบายถึงพระโศดาบัน ผู้ที่ละสังโยชน์ ๓ ได้ ในลักษณะเดียวกัน ในหลายๆ พระสูตร เช่น ขนนวนสมสูตร^{๙๗} มหาโควินทสูตร^{๙๘} สังโยชนสูตร ว่าด้วยผู้สิ้นสังโยชน์^{๙๙} ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สมณสูตร ว่าด้วยสมณะ ที่ได้แสดงลักษณะของบุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ประการ^{๑๐๐} ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส สารีปุตตสูตรต้นนิทเทส^{๑๐๑} และปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส คุหฺฏฐกสูตรต้นนิทเทส^{๑๐๒} เป็นต้น

^{๙๕} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๒.

^{๙๖} ดุรายละเอียตใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๕/๑๑๕.

^{๙๗} ดุรายละเอียตใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๐๖.

^{๙๘} ดุรายละเอียตใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๐/๒๕๘.

^{๙๙} ดุรายละเอียตใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๓๕๗.

^{๑๐๐} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๑๓๕.

^{๑๐๑} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑๐/๖๑๖.

^{๑๐๒} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

การละสังโยชน์ของพระโสดาบันนั้น เป็นการละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้กับโลก หรือผูกสัตว์ไว้กับภพได้ ๓ ประการคือ สามารถละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจณา และ สีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด อันเป็นกิเลสที่จะทำให้สัตว์ทั้งหลายตกลงสู่อบายกล่าวได้ว่าพระโสดาบันสามารถปิดอบายภูมิได้อย่างเด็ดขาดและสิ้นเชิงได้และข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการละสังโยชน์ของพระโสดาบันปรากฏในปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา รัตนสูตร สรุปความว่า พระโสดาบันละได้แล้วในธรรม ๓ อย่าง สักกายทิฏฐิ ความเห็นในกายนั้น ที่มีอยู่ในกาย ตามอตฺตา กล่าวคือรูปเป็นต้น ทิฏฐิทั้งปวงพระโสดาบันละแล้ว เพราะละสักกายทิฏฐินั้นได้แล้ว สักกายทิฏฐินั้นเป็นมูลรากของธรรม คือกิเลสที่เรียกว่า วิจิกิจฉิตะเป็นชื่อของความสงสัยที่มีสงสัยในพระศาสนา ความสงสัยแม้ทั้งหมด เป็นอันละได้แล้วก็เพราะละวิจิกิจฉิตะนั้นได้แล้ว ความสงสัยนั้นเป็นมูลรากของกิเลส คือศีลต่างภายนอกพระศาสนา ถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล บริสุทธิ์ด้วยวัตรเรียกว่า ศีลวัตร ตบะเพื่อเทพเจ้ามีความเปลือยกาย ความมีศีรชะโล้นเป็นต้นแม้ทุกอย่าง เป็นอันละได้แล้ว ก็เพราะละศีลวัตรนั้น ศีลวัตรนั้นเป็นมูลรากของตบะ พึงทราบว่าบรรดาสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ นั้น สักกายทิฏฐิจะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข์ วิจิกิจฉิตะจะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย สีลัพพตปรามาส จะละได้ ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นมรรคและการเห็นพระนิพพาน^{๑๐๓}

สรุป เกณฑ์การจำแนกอันดับของพระอริยบุคคล สามารถจำแนกได้จากการละกิเลสได้ตามลำดับกิเลสที่พระอริยบุคคลละได้นั้นเรียกว่า สังโยชน์ คือ กิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้กับโลกหรือผูกสัตว์ไว้กับภพ มีอยู่ ๑๐ อย่าง และจำแนกออกได้ ๒ ชั้น คือ สังโยชน์เบื้องต่ำ หรือ ชั้นหยาบมี ๕ อย่าง และ สังโยชน์เบื้องสูง หรือ ชั้นระเอียด มี ๕ อย่าง พระโสดาบันละได้ ๓ ประการ เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉิตะ และ สีลัพพตปรามาส

๑.๒) ประเภทของพระโสดาบัน

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประเภทของพระโสดาบัน พบว่า ข้อมูลที่ปรากฏในอรรถกถา เอกาภิญญาสูตร สรุปความว่า บุคคลใดได้เป็นพระโสดาบันแล้ว ละเพียงอตฺตาพเจียวเท่านั้นแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ บุคคลนี้ ชื่อว่า เอกพิชี ส่วนบุคคลใด ท่องเที่ยวไปสองสามภพแล้วจึงจะทำที่สุดทุกข์ได้บุคคลนี้ ชื่อว่า โกลังโกละ ผู้ออกจากตระกูลไปสู่ตระกูล และผู้ที่เกิดขึ้นอีกอย่างมากที่สุดแค่เจ็ดครั้ง ไม่ถือเอาภพที่แปดนี้ชื่อ สัตตักขัตตูปรมะ มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง^{๑๐๔} ปรากฏในปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา เวปุลลปัพพสูตร อธิบายความว่า

^{๑๐๓} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๒๕๘-๒๕๙.

^{๑๐๔} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๒/-/๓๔-๓๖.

พระอริยบุคคลผู้เป็นโสดาบัน มีอินทรีย์อ่อนกว่าทั้งหมด เห็นอริยสัจ ๔ นั้นท่องเที่ยวไป คือ เล่นไป ด้วยเกิดติดต่อกันไปในภพเป็นต้น ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่งจริงอยู่ พระโสดาบันทั้งหลาย ๓ จำพวก คือ เอกพิชี (มีพีช คือ ภพเดียว) ๑ โกลังโกละ (ไปสู่กุละจากกุละ กุละหมายถึง ภพ) ๑ สัตตักขัตตูปรมะ (มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง) ๑ โดยความที่มีอินทรีย์แก่กล้าปานกลางและอ่อน บทว่า ส สุตตกขตตฺถุ ปรมฺ สุนธาวิตวาน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงพระโสดาบัน ผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันทั้งหมดเหล่านั้น^{๑๐๕}

สรุปบุคคลผู้บรรลุโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลผู้ถึงกระแสอันนำไปสู่พระนิพพาน มีความแน่นอนที่จะสำเร็จเป็นพระอรหัน มี ๓ ประเภท จำแนกประเภทตามลักษณะความแก่กล้าของปัญญา คือ (๑) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลในระดับพระโสดาบันมีปัญญาอ่อนเกิด ๗ ภพ (๒) โกลังโกลโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลในระดับพระโสดาบันผู้มีปัญญาปานกลาง เกิดอีกไม่เกินภพที่ ๖ ภพ (๓) เอกพิชีโสดาบันเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระโสดาบันผู้ มีปัญญาก่อเกิดภพเดียว

๑.๓) ศีล สมาธิ ปัญญาของพระโสดาบัน

ศีล สมาธิ ปัญญาของพระโสดาบันนั้น นับได้ว่าเป็นภาวะความดำรงอยู่ที่เป็นความปกติสุขปราศจากการเบียดเบียน และสามารถระงับภัยเวรที่จะเป็นการล่วงละเมิดในสิกขาบทที่จะนำสู่อบายภูมิได้เด็ดขาด ทำความบริสุทธิ์ให้เกิดมีได้ มีปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตร ทุติยสิกขาสูตฺร ว่าด้วยไตรสิกขา ความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้างข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติ และการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่านี้เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้นสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป^{๑๐๖}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคสีลมยญาณนิตเทส แสดงสีลมยญาณ ที่เป็นปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวจไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ มีศีล ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. ปริยัตตปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์อันมีที่สุด) ๒. อปริยัตตปาริสุทธิศีล (ศีลคือความ

^{๑๐๕} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๑๖๔.

^{๑๐๖} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

บริสุทธิ์อันไม่มีที่สุด) ๓. ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์บริบูรณ์) ๔. อปรามัญฐปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์ที่ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจทิฐิ) ๕. ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์เพราะการสงบระงับ) ในศีล ๕ อย่างนั้น อปรามัญฐปาริสุทธิศีล เป็น ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก ที่นับรวมตั้งแต่พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปนี้ชื่อว่าอปรามัญฐปาริสุทธิศีลอันเป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายในไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด^{๑๐๗} และ ในอรรถกถา นิคัมมสูตร อธิบายว่า พระโสดาบัน พระสกทาคามีเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล^{๑๐๘} ในอรรถกถา ปฐมสาราณียสูตร อธิบายความว่า “ศีลของพระโสดาบันเป็นต้น ย่อมเป็นศีลเสมอกันด้วยศีลของพระอริยะเหล่าอื่น มีพระโสดาบันเป็นต้น ผู้อยู่ในระหว่างแห่งมหาสมุทรบ้าง ในเทวโลกนั้นแหละบ้าง เพราะฉะนั้นในมรรคศีล (ศีลในองค์มรรค) จึงไม่มีความแตกต่างกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า สีสสามญคโต วิหริติ นี้ไว้โดยทรงหมายเอา ศีลของพระโสดาบันเป็นต้นนั้น”^{๑๐๙}

สรุป ศีล ของพระโสดาบันนั้น เป็นพระอริยบุคคลผู้ประกอบไปด้วยศีล ๕ ที่บริบูรณ์ เป็นศีลที่ไม่ประกอบไปด้วยต้นหาและทิฐิ เป็นความบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจที่เนื่องด้วยสมาธิพอประมาณที่เป็นกำลังส่งผลให้เกิดปัญญาตัดละประหานกิเลสเบื้องต้นได้ เป็นภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสที่นำสู่อบายภูมิได้อย่างเด็ดขาดอย่างแท้จริง และศีล สมาธิ ปัญญา ในระดับโสดาบันนี้ยังเป็นบาทฐานให้ดำเนินไปสู่แสงแห่งพระนิพพานได้ในภายหน้าอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ภพ ตามกำลังและความแก่กล้าของปัญญา

๑.๔) ลักษณะของพระโสดาบัน

ลักษณะและความเป็นอยู่ของพระโสดาบันย่อมประกอบไปด้วยความเห็นที่ถูกต้องเนื่องด้วยพระโสดาบันเป็นพระอริยบุคคลผู้มีทิฐิที่สมบูรณ์ ถึงพร้อมด้วยทิฐิอันเป็นความเห็นชอบดังที่ปรากฏในอรรถกถา สามัญญผลสูตร ความว่า “บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิจะพึงยึดถือสังขารอะไรๆ โดยเป็นของเที่ยง ยึดถือสังขารอะไรๆ ว่าเป็นสุข ยึดถือธรรมอะไรๆ ว่าเป็นตัวตน ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ มีจิตประทุษร้ายพระตถาคตทำให้ห่อพระโลหิต ทำลายสงฆ์ อุทิศศาสนาอื่น นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้”^{๑๑๐} ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค ปฐมภยเวรูปสันตสูตร ความว่า

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๗/๕๗.

^{๑๐๘} อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๑๙.

^{๑๐๙} อง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/-/๕๔๕.

^{๑๑๐} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๐๖.

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค ๒. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ฯลฯ ๓. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ฯลฯ ๔. ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด ฯลฯ เป็นไปเพื่อสมาธิ อริยสาวกประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลู่โสดา ๔ ประการนี้^{๑๑๑}

ลักษณะของพระโสดาบัน ย่อมประกอบไปด้วยความเห็นที่ถูกต้อง เนื่องด้วยพระโสดาบันเป็นผู้มีทิวฏฐิที่สมบูรณ์ แต่ยังไม่ได้สมบูรณ์ด้วยสติและปัญญา ย่อมประกอบไปด้วยความประมาทอยู่ ดังความว่า “พระโสดาบันนั้นพ้นแล้วจากอบายทั้งสี่และจะไม่ทำอภิสถาน ๖ นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุขดี ถึงแม้ว่า พระโสดาบันนั้นจะทำบาปกรรม ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจไปบ้าง ท่านก็ไม่ไปกบิลบาปกรรมนั้นไว้ เรากล่าวว่าผู้เห็นบท แล้ว ไม่อาจทำอย่างนั้น”^{๑๑๒}

พระโสดาบันนั้น ไม่ทำอภิสถานะ คือ มาตุฆาต ฆாமารดา ปิตุฆาต ฆาบิดา อรหันตฆาต ฆาพระอรหันต์ โลหิตุปบาท ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห่อ สังฆเภททำสงฆ์ให้แตกกัน นับถือศาสดาอื่นคือเข้ารีต^{๑๑๓} พระโสดาบันเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทศสนะ ไม่ใช่ไม่ควรทำอภิสถานะ ๖ อย่างเดียว แม้อยู่ด้วยความประมาท ก็ไม่มีการปกปิดกรรมที่ทำมาแล้ว^{๑๑๔}

สรุป ความเป็นอยู่ของพระโสดาบันนั้นย่อมเหมือนกับคนทั่วไปเพราะเนื่องด้วยยังประกอบไปด้วยโลภะ โทสะ โมหะ แตต่างกันที่ความเห็นในความจริงที่ถูกต้อง อันประกอบไปด้วยสภาวะแห่งเป็นพระไตรลักษณ์ คือ ย่อมไม่ยึดถือในสังขารว่าเป็นของเที่ยง ย่อมไม่ยึดถือในสังขารว่าเป็นสุข ย่อมไม่ยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา เป็นความเห็นชอบด้วยทิวฏฐิที่บริบูรณ์ อันเป็นเหตุให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้ในที่สุดอีกไม่เกิน ๗ ภพ

๒) พระสกทาคามี

พระสกทาคามี คือ พระอริยบุคคลผู้จากกลับมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เป็นผู้ที่มีศีลบริบูรณ์ มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ มีสัมมาทิฐิ สามารถละกิเลสได้เท่ากับพระ

^{๑๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๔/๒๐๖.

^{๑๑๒} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑๑-๑๒/๑๒.

^{๑๑๓} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๒๖๑.

^{๑๑๔} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๒๖๑-๒๖๒.

โสดาบันและทำกิเลสที่เหลือให้เบาบาง เป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสใน พระรัตนตรัยเป็นผู้มั่นคง ดังปรากฏในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา ภววิภวทีฎฐิกถา แห่งอรรถกถา ปฏิสัมภิทามรรค สรุปความว่า ชื่อว่า สกทาคามี เพราะมาสู่กามภพคราวเดียว ด้วยสามารถแห่ง ปฏิสนธิ ได้แก่พระสกทาคามีนั้น ผู้ท่องเที่ยวไปสู่กามภพ ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลายเกิดในรูปภพ และอรุณภพ ย่อมไม่เกิดในกามภพ ย่อมปรินิพพานในภพนั้นเอง^{๑๑๕}

๒.๑) การละสังโยชน์ของพระสกทาคามี

พระสกทาคามีกับการละสังโยชน์ พระสกทาคามี เป็นพระอริยบุคคลที่สามารถละ กิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้เหมือนพระโสดาบัน ได้อย่างเด็ดขาดและสามารถทำให้ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงได้และทำกิเลสที่เหลือให้เบาบาง เป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสใน พระรัตนตรัยเป็นผู้มั่นคง ดังปรากฏเป็นพระพุทธรูปที่แสดงถึงลักษณะของพระสกทาคามี ความว่า

ผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและ มนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มี หาสปัญญา ไม่มีขวนปัญญา ทั้งไม่ ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึง เป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เพราะ บรรเทา ราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ ได้ แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๑๑๖}

สรุปพระสกทาคามีสามารถละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๓ คือ ๑) สามารถละสักกายทิฎฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สัสสพตปรามาสได้เด็ดขาดและสามารถทำให้ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงได้ สามารถละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน และทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางเป็นพระอริยบุคคลที่สามารถละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้เหมือนพระโสดาบัน เป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นผู้มั่นคง และมีความแน่อนที่จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ในภavn้าอีกเพียง ๑ ภพ

๒.๒) ประเภทของพระสกทาคามี

พระสกทาคามี ลักษณะไม่แตกต่างกับพระโสดาบันมากนัก มีเพียงกิเลสที่มีความเบา บางมากกว่าพระโสดาบันเท่านั้น ระดับของพระสกทาคามี ปรากฏในชั้นของอรรถกถา อธิบาย ความว่า

^{๑๑๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๘๒.

^{๑๑๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

สกทาคามี ความว่า ผู้มีการกลับมาสู่มนุษยโลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจ ปฏิสนธิ ก็แม้ผู้ใดเจริญสกทาคามีมรรคในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในโลกนี้ แม้ผู้นั้นท่านก็ไม่จัดไว้ในที่นี้ แม้ผู้ใดเจริญมรรคในโลกนี้แล้ว บังเกิดในเทวโลกแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ผู้นั้นก็ไม่จัดเข้าในที่นี้ ผู้ใดเจริญ มรรค ในเทวโลกแล้วกลับมาเกิดแล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ ผู้นั้นก็ไม่จัดเข้าในที่นี้ แม้ผู้ใดเจริญมรรคในโลกนี้แล้ว บังเกิดในเทวโลกดำรงอยู่ในเทวโลกนั้นจนสิ้นอายุแล้ว บังเกิดในมนุษยโลกนี้อีกแล้วปรินิพพาน ผู้นี้แหละพึงทราบของท่านถือเอาในคำนี้^{๑๑๗}

สกทาคามี ผู้มีการกลับมาสู่มนุษยโลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น มี ๕ ประเภท คือ ๑) พระสกทาคามี บางพวกบรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ปรินิพพานในโลกนี้ ๒) พระสกทาคามี บางพวกบรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ปรินิพพานในเทวโลก ๓) พระสกทาคามี บางพวกบรรลุในเทวโลกปรินิพพานในเทวโลก ๔) พระสกทาคามี บางพวกบรรลุในเทวโลกแล้วเกิดขึ้นในโลกนี้แล้วจึงปรินิพพาน ๕) พระสกทาคามี ที่บรรลุในโลกนี้ แล้วดำรงชีวิตอยู่ในเทวโลกตลอดอายุ แล้วก็เกิดขึ้นในโลกนี้อีก จึงปรินิพพาน

๒.๓) ศีล สมาธิ ปัญญาของพระสกทาคามี

ศีล สมาธิ ปัญญาของพระสกทาคามีอันเป็นพระอริยบุคคลในระดับที่ ๒ แห่ง อริยบุคคล ๔ ย่อมมีความเหมือนและต่างกับพระโสดาบัน เนื่องด้วยพระสกทาคามีเป็นผู้ที่เห็นสภาวะและสามารถละกิเลสได้เหมือนพระโสดาบันแต่สามารถทำให้กิเลสที่เหลือเบาบางลงได้ ดังที่ปรากฏในพระพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ปฐมสิกขาสสูตร ความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๑๑๘}

^{๑๑๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๒๘.

^{๑๑๘} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๑๓/๘๗.

สรุป ศิล สมาธิ ปัญญาของพระสกทาคามี ย่อมมีความเหมือนและต่างกับพระโสดาบันเนื่องด้วยพระสกทาคามีเป็นผู้ที่สามารถละกิเลสได้เหมือนพระโสดาบัน และสามารถทำให้กิเลสที่เหลือเบาบางลง ทำที่สุดแห่งทุกข์ให้สิ้นไปได้ เข้าสู่ความสงบสุขอย่างแท้จริงได้ไม่เกิน ๑ ภพ

๒.๔) ลักษณะของพระสกทาคามี

ความเป็นอยู่ของพระสกทาคามีนั้นย่อมมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกับพระโสดาบันมากนักเนื่องด้วยกิเลสที่ละได้เด็ดขาดนั้นเหมือนกับพระโสดาบัน แต่สามารถที่จะทำให้กิเลสที่เหลือเบาบางและอ่อนกำลังลงได้นี้ คือความต่างแห่งสภาวะของพระสกทาคามี ทุกข์ที่ปรากฏของพระสกทาคามีย่อมมีน้อยกว่าพระโสดาบันเพราะพระสกทาคามียอมเกิดอีกเพียง ๑ชาติก็จะเข้าสู่แดนอมตะอันเกษมสุข คือ พระนิพพาน

๓) พระอนาคามี

พระอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลผู้ไม่มาถือปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก ไปอุบัติในชั้นสุทธาวาสแล้วปรินิพพานในชั้นนั้นเลย เนื่องด้วยพระอนาคามีสามารถตัดละกิเลสที่เป็นเครื่องผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับภพที่เรียกว่ากามราคะสังโยชน์ กับภีระสังโยชน์ได้อย่างเด็ดขาด ย่อมไม่มาปฏิสนธิในกามาวจรอีกเนื่องด้วยขาดจากเหตุอันนำสู่การเกิดในกามาวจรอีกต่อไป

ดังที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค ทุติยสรวณาสลักสูตร ความว่า

ผู้มันคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาคเป็นผู้มันคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ฯลฯ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญา แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เพราะโอรัมภาคิสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นพระอนาคามี ผู้อันตราปรินิพพายี เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี เป็นพระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภูตคามิ แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๑๑๙}

พระอนาคามีเป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เป็นพระอริยบุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีสมาธิที่บริบูรณ์ มีปัญญาพอประมาณ จะไม่จะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภพอีก แต่จะเกิดในพรหมโลก อีกเพียงครั้งเดียว แล้วจะนิพพานจากพรหมโลกนั้น พระอนาคามีเป็นพระอริยบุคคลประเภทที่ ๓ ใน ๔ ประเภท คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

^{๑๑๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๓-๕๓๔.

๓.๑) พระอนาคามีกับการละสังโยชน์

พระอนาคามีกับการละสังโยชน์ พระอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลที่สามารถละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้ สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ คือ สามารถละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และสามารถละกามราคะ และภวัณเณได้ หรือกล่าวว่าเป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง ๕ ประการได้แล้วคือ ดังที่ปรากฏในพระสูตรตัตตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส คุหฺลธฺมมุตตนิทเทส ความว่า “ผู้เป็นพระอนาคามี ย่อมมีจิตสดจากกามราคสังโยชน์ ภวัณเณสังโยชน์อย่างละเอียด กามราคานุสัย ภวัณเณานุสัย อย่างละเอียด และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น”^{๑๒๐} พระอนาคามีย่อมสามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการได้แล้ว แต่ยังเหลือกิเลสที่เรียกว่าสังโยชน์เบื้องสูงอันเป็นกิเลสที่อยู่ในจิตใจของพระอนาคามีนั้น เป็นกิเลสที่ละเอียดอย่างมากต้องใช้ปัญญาในระดับพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดเพื่อละกิเลสทั้งหลายได้

๓.๒) ประเภทของพระอนาคามี

พระอนาคามีผู้มีศรัทธามั่นคงมีศีลที่บริสุทธิ์ มีสมาธิที่บริบูรณ์ ปัญญาพอประมาณ เป็นพระอริยบุคคลผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้เด็ดขาดสิ้นเชิงแล้ว มี ๕ ประเภท ดังที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ธาตุกถา บุคคลบัญญัติปกรณ์ ความว่า

บุคคลผู้เป็นอันตราปรินิพพายี เป็นโณนบุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงในลำดับที่เกิดบ้าง ยังไม่ถึงท่ามกลางประมาณอายุบ้าง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอันตราปรินิพพายี

บุคคลผู้เป็นอุพหัจจปรินิพพายี เป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็น โอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง ก้าวล่วงท่ามกลางประมาณ อายุบ้าง ใกล้จะทำกาลกิริยาบ้าง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุพหัจจปรินิพพายี

บุคคลผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี เป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็น โอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นโดยไม่ต้องใช้ความพยายามมาก เพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี

^{๑๒๐} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

บุคคลผู้เป็นสังฆาปริณิพายี เป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชนเบื้องต่ำ ทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะ ปริณิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้น เป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นโดยต้องใช้ความพยายามมากเพื่อละสังโยชน เบื้องสูง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นสังฆาปริณิพายี

บุคคลผู้เป็นอุทังโสโตกนิภูคามี เป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชนเบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะ ปริณิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นจุติจากอวิหาภแล้วไปสู่ชั้นอตปภาภ จุติจากชั้นอตปภาภ แล้วไปสู่ชั้นสุทสสาภ จุติจากชั้นสุทสสาภแล้วไปสู่ชั้นสุทสสีภ จุติจากชั้นสุทสสีภ แล้ว ไปสู่ชั้นอกนิฏฐภ ยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นในชั้นอกนิฏฐภเพื่อละสังโยชนเบื้องสูง บุคคลนี้เรียกว่า อุทังโสโตกนิภูคามี^{๑๒๑}

ในปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา มานสูตร แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย สรุปรวมว่า ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลนั้นได้เป็นพระอนาคามี ๕ ด้วยอำนาจภพที่ เกิด คือ อวิหา อตปภา สุทสสา สุทสสี อกนิฏฐา บรรดาพระอนาคามี ๕ เหล่านั้น คือ อันตราปริณิพายี (ท่านผู้จะปริณิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง) ๑ อุพหัจจปริณิพายี (ท่านผู้จะปริณิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจนถึงที่สุด) ๑ อสังฆาปริณิพายี (ท่านผู้จะปริณิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร เรี่ยวแรง) ๑ สังฆาปริณิพายี (ท่านผู้จะปริณิพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเรี่ยวแรง) ๑ อุทังโสโตกนิภูคามี (ท่านผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภ) ๑ ท่านที่ชื่ออตปภา สุทสสา สุทสสี ก็เหมือนอย่างนั้น แก่ท่านผู้เป็นอุทังโสโตกนิภูคามี ย่อมสิ้นสุดในชั้นอกนิฏฐา บรรดาพระอนาคามี ๕ เหล่านั้น ท่านผู้เกิดในชั้นวิหาเป็นต้น แล้วปริณิพพานด้วยการดับกิเลสเพื่อบรรลุพระอรหัต ไม่เกินถึงอายุ ชื่อว่า อนุตราปริณิพายี ท่านผู้ปริณิพพานพ้นกึ่งอายุ คือ ๕๐๐ กัป เป็นเกณฑ์เริ่มต้นในชั้นอวิหาเป็นต้น ชื่อว่า อุพหัจจปริณิพายี ท่านผู้ปริณิพพานด้วยการดับกิเลสโดยลำบากร้อยไม่ต้องทำความเพียรนัก ชื่อว่า อสังฆาปริณิพายี ท่านผู้ปริณิพพาน ด้วยความยากลำบากต้องทำความเพียรแรงกล้าชื่อว่า สังฆาปริณิพายี ส่วนท่านที่ชื่อว่า อุทังโสโต เพราะมีกระแส คือตัณหา และกระแสคือมรรคในเบื้องบนโดยถือเบื้องบนในชั้นวิหาเป็นต้น ชื่อว่า อกนิฏฐคามี เพราะไม่อาจเกิดในชั้นอวิหาเป็นต้น แล้วบรรลุพระอรหัตได้ จึงดำรงอยู่ในชั้นนั้นชั่วอายุแล้ว จึงไปสู่ชั้นอกนิฏฐาด้วยการถือเอาปฏิสนธิ^{๑๒๒}

^{๑๒๑} อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๓๖-๔๐/๑๕๖.

^{๑๒๒} พ.อติ.อ. (ไทย) ๑/๔/-/๙๒.

สรุป พระอนาคามี มี ๕ ประเภท ได้แก่

(๑) อันตรاپรินิพพายี ผู้ปริญพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่ง ก็ปริญพพานโดยกิเลสปริญพพาน ท่านผู้จะปริญพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง ท่านผู้เกิดในชั้นวิหาเป็นต้นแล้วปริญพพานด้วยการดับกิเลสเพื่อบรรลุพระอรหันต์ไม่เกินกึ่งอายุ ชื่อว่า อนูตรاپรินิพพายี

(๒) อุพหัจจปรินิพพายี ผู้จวนจะถึงจึงปริญพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้ว จวนจะถึงสิ้นอายุจึงปริญพพาน ท่านผู้จะปริญพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจวนถึงที่สุด ท่านผู้ปริญพพานพ้นกึ่งอายุ คือ ๕๐๐ กัป เป็นเกณฑ์เริ่มต้นในชั้นวิหาเป็นต้น ชื่อว่า อุพหัจจปรินิพพายี

(๓) อสังขารปรินิพพายี ผู้ปริญพพานโดยไม่ต้องใช้แรงชักจูง คือ ปริญพพานโดยง่าย ไม่ต้องใช้ความเพียรนัก ท่านผู้จะปริญพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเรี่ยวแรง ท่านผู้ปริญพพานด้วยการดับกิเลสโดยลำบากน้อยไม่ต้องทำความเพียรนัก ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี

(๔) สสังขารปรินิพพายี ผู้ปริญพพานโดยใช้แรงชักจูง คือ ปริญพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก ท่านผู้จะปริญพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเรี่ยวแรง ท่านผู้ปริญพพาน ด้วยความยากลำบากต้องทำความ เพียรแรงกล้าชื่อว่า สสังขารปรินิพพายี

(๕) อุทังโสโต อภิญญาคามี ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วก็ตาม จะเกิดเลื่อนต่องขึ้นไปจนถึงอกนิฏฐภพแล้วจึงปริญพพาน ท่านผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ ท่านที่ชื่ออัตปา สุตัสสา สุตัสสี ก็เหมือนอย่างนั้น แก่ท่านผู้เป็นอุทังโสโตอภิญญาคามี ย่อมสิ้นสุดในชั้นอกนิฏฐา

๓.๓) ศील สมาธิ ปัญญาของพระอนาคามี

พระอนาคามี คือ พระอริยบุคคลที่ไม่มาถือปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก พระอนาคามีย่อมไปอุบัติที่พรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล้วปริญพพานที่ชั้นนั้นเลย พระอนาคามีเป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ เป็นผู้ที่มีสมาธิบริบูรณ์ มีปัญญาพอประมาณ เป็นผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นผู้มั่นคง ดังที่ปรากฏในพระพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ปฐมสิกขาสูต ความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้างข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติ และการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์สมควรแก่พรหมจรรย์

ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโอบปาติกะ ปริณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก^{๑๒๓}

พระอนาคามีเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลและในสมาธิ เพราะท่านถอนกามราคะและพยาบาทซึ่งเป็นข้าศึกของสมาธิได้แล้ว ในปรมัตถโชติกา อุทานอรรถกถา อุปเสนวังคันต-ปุตตสูตร แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย สรุปรวมว่า “เราเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิต่างโดยอุปการและอัปปนา และเป็นผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยคำคือความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธินี้ ทรงแสดงถึงความเพียบพร้อมด้วยอริยผลที่ ๓ ของพระองค์ จจริงอยู่ พระอนาคามีเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ”^{๑๒๔}

ศีล สมาธิ ปัญญาแห่งพระอนาคามีย่อมเนื่องมาจากการตัดละประหานกิเลสอันเป็นอกุศลกรรม ที่เป็นเหตุแห่งทุกข์นานับการอันเนื่องด้วยภพ สำหรับพระอนาคามีเป็นพระอริยบุคคลที่มีศีลบริสุทธิสามารถตัดละกิเลสที่เนื่องด้วยการกระทบที่เรียกว่าปฏิมะและกิเลสที่เนื่องด้วยกามได้อย่างเด็ดขาดถาวร จะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภูมิอีก และจะเข้าถึงภาวะของพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในลำดับนั้น

๓.๔) ลักษณะของพระอนาคามี

ความเป็นอยู่ของพระอนาคามี ที่เป็นพระอริยบุคคลในประเภทที่ ๓ อันเป็นบุคคลผู้ประเสริฐในด้านศีลที่ไม่เนื่องด้วยกาม แล้วยังประกอบไปด้วยสมาธิที่บริบูรณ์ สำหรับพระอนาคามีผู้ที่ชำนาญในสมาบัติ ๘ ประการ ก็จะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ดังที่ปรากฏในปรมัตถโชติกา อุทานอรรถกถา มหากัสสปสูตร แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย อธิบายว่า

เพราะนิโรธสมาบัติเป็นคุณธรรม ไม่หวั่นไหวด้วยธรรมอันเป็นข้าศึก เพราะความเป็นธรรมที่พึงตั้งมั่นไว้โดยชอบ คือ พระอรหันต์หรือพระอนาคามี ผู้ถึงความเชี่ยวชาญในฐานะที่กล่าวแล้ว ประสงค์จะอยู่อย่างนั้น พึงตั้งมั่นความไม่เป็นไป (คือนิโรธสมาบัติ) โดยชอบทีเดียว แห่งความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิก ตลอดเวลาตามที่ประสงค์ ด้วยการบรรลุด้วยพละ ๒ คือ สมถพละ วิปัสสนาพละ ด้วยญาณจรिया ๑๖ คือ ญาณ ๑๖ เหล่านี้ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา วิวิญญานุปัสสนา มรรคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ ด้วย

^{๑๒๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๑๓/๘๘.

^{๑๒๔} ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๗๒.

สมาธิจริยา ๙ คือ สมาธิ ๙ ได้แก่ สมาธิ ๘ มีปฐมฌานสมาธิ เป็นต้น และอุปจารสมาธิของสมาธิ ๘ นั้น ซึ่งรวมเข้าเป็นอันเดียว ด้วยการสงบระงับสังขาร ๓ เหล่านี้ในธรรมนั้นๆ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตสังขาร^{๑๒๕}

ในลำดับนั้นพระอนาคามี เมื่อหมดอายุจะได้ไปเกิดในชั้นสุทธาวาส ในพรหมโลกเป็นรูปพรหมอันเป็นที่อยู่สำหรับพระอริยบุคคลประเภทอนาคามีเท่านั้น ดังที่มีปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค สังคิติสูตร ความว่า “สุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ (๑) อวิหา (๒) อตปปา (๓) สุทัสสา (๔) สุทัสสี (๕) อกนิฏฐา”^{๑๒๖} ในสมังคลวิลาสณี ปาฎิกวรรคอรกถกเถา สังคิติสูตร แห่งอรกถกเถาทกนิกาย อธิบายว่า “สุทธาวาส ความว่า พวกพรหมชั้นสุทธาวาส อยู่แล้วกำลังอยู่ หรือจักอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สุทธาวาส ชื่อว่า สุทธา ได้แก่ พระอนาคามี และพระชีนาสพ ซึ่งปราศจากกิเลสมลทิน คำใดที่พึงกล่าวในชื่อว่า อวิหา เป็นต้น”^{๑๒๗} ความเป็นอยู่ของพระอริยบุคคลประเภทอนาคามีบุคคลย่อมประกอบไปด้วยความสุขที่เกิดจากภายในเป็นพระอริยบุคคลที่มีสภาวะเนื่องด้วยสมาธิ และประกอบไปด้วยความสงบสงัดจากกิเลสวิภวณต่างๆ และกามคุณทั้งหลายที่เนื่องด้วยรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นนี้ สงบระงับไปได้อย่างเด็ดขาดและสิ้นเชิงได้

๔) พระอรหันต์

พระอรหันต์เป็นพระอริยบุคคลผู้ห่างไกลกิเลสบาปอกุศลกรรมทั้งหลายที่ก่อให้เกิดภพใหม่ เป็นพระอริยบุคคลผู้ที่สามารถละสังโยชน์อันเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้กับทุกข์ให้หมดสิ้นไปได้อย่างเด็ดขาดและสิ้นเชิงได้ หยุดการหมุนวนรอบในวัฏฏสงสารอันหาที่สุดไม่ได้นี้ลง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ดับทุกข์ได้อย่างเที่ยงแท้ ไม่หวนคืนสู่โลกนี้อีกต่อไปดังปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อรหันตสูตร ว่าด้วยพระอรหันต์ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่นเมื่อนั้น ภิกษุนี้เรากล่าวว่า อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ^{๑๒๘}

^{๑๒๕} ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๓๓๙-๓๔๐.

^{๑๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๑๒๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๖๔.

^{๑๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๗/๓๐๖.

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มหาอัสสปุรสูตร ว่าด้วยเหตุการณ์ในอัสสปุรนิคม ความว่า “ภิกษุชื่อว่าอรหันต์ เป็นอย่างไรคือ บาปอกุศลธรรม ที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง นำไปเกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไป ห่างไกลจากภิกษุนั้น ภิกษุชื่อว่าอรหันต์ เป็นอย่างนี้”^{๑๒๙} ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิตเทส ความว่า

พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง บรรลุฝั่ง ถึงส่วนสุด บรรลุส่วนสุด ถึงปลายสุด บรรลุปลายสุด ถึงท้ายสุด บรรลุท้ายสุด ถึงความสำเร็จ บรรลุความสำเร็จ ถึงที่ปกป้อง บรรลุที่ปกป้อง ถึงหลักที่เร้น บรรลุที่หลักเร้น ถึงที่พึ่ง บรรลุที่พึ่ง ถึงที่ไม่มีภัยบรรลุที่ไม่มีภัย ถึงที่ไม่จืด บรรลุที่ไม่จืด ถึงที่ไม่ตาย บรรลุที่ไม่ตาย ถึงที่ดับ บรรลุที่ดับ พระอรหันต์นั้นอยู่ใน (อริยวาสนธรรม) แล้ว ประพฤติจรณธรรมแล้ว ผ่านทางไกลได้แล้ว ถึงทิศ (นิพพาน) แล้ว ถึงจุดจบ (นิพพาน) แล้ว รักษาพรหมจรรย์ได้แล้ว ถึงทิวฏฐอันสูงสุดแล้ว เจริญมรรคได้แล้ว ละกิเลสได้แล้ว รู้แจ้งธรรมที่ไม่กำเริบแล้ว ทำนิโรธให้แจ้งได้แล้ว ท่านกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว เจริญมรรคได้แล้วทำนิโรธให้แจ้งแล้ว รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งแล้ว กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ได้แล้ว ละธรรมที่ควรละได้แล้ว เจริญธรรมที่ควรเจริญได้แล้ว ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งได้แล้ว^{๑๓๐}

พระอรหันต์เป็นพระอริยบุคคลผู้ห่างไกลกิเลสบาปอกุศลกรรมทั้งหลายที่ก่อให้เกิดภพใหม่ เป็นพระอริยบุคคลผู้ที่จะสังโยชน์อันเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้กับทุกข์ให้หมดสิ้นไปได้อย่างเด็ดขาด และสิ้นเชิงได้ หยุดการหมุนวนรอบในวัฏฏสงสารอันหาที่สุดไม่ได้นี้ลง เป็นผู้หลุดพ้น เพราะไม่ถือนั่น ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ดับทุกข์ได้อย่างเที่ยงแท้ ไม่หวนคืนสู่โลกนี้อีกเป็นพระอริยบุคคลผู้ถึงฝั่งแล้ว บรรลุถึงจุดหมายปลายทางแห่งการประพฤติในพรหมจรรย์ ถึงความสำเร็จ บรรลุความสำเร็จ คือ พระนิพพาน

๔.๑) พระอรหันต์กับการละสังโยชน์

พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลที่สามารถละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้ได้ สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำและเบื้องสูงได้ คือสามารถละได้ทั้ง ๑๐ อย่าง มี สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีลพทปราคาส กามราคะ และปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้เด็ดขาด ดังที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ปุคคลวรรค สังโยชนสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้ละสังโยชน์ได้ ความว่า พระอรหันต์ผู้หมดกิเลส บุคคลนี้แลละโอรัมภาคิยสังโยชน์

^{๑๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

^{๑๓๐} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๖.

ได้ ละสังโยชน์ ที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดได้ และละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพได้”^{๑๓๑} และปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิตเทส ความว่า

พระอรหันต์นั้นถอนล้มสลักคืออวิชชาได้แล้ว ฌมฺมุ คือ กรรมได้แล้ว ถอนเสาระเนียดคือ ตัณหาได้แล้ว ไม่มีบานประตู คือ สังโยชน์ เป็นผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลสปลดธง คือมานะลงเสียแล้ว ปลงภาระได้แล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับโยคกิเลสแล้ว ละองค์ ๕ (แห่งนิรวณ) ได้แล้ว ประกอบด้วยองค์ ๖ มีธรรมเครื่องรักษาอย่างเอก คือสติ มีอุปสมณธรรม ๔ อย่าง มีปัจเจกสัจจะอันบรรเทาได้แล้ว มีการแสวงหาอันสละได้โดยชอบ ไม่บกพร่อง มีความดำริไม่ขุ่นมัว มีกายสังขารอันระงับได้แล้ว มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี เป็นผู้บริสุทธิ์บริบูรณ์ อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นอุตมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ถึงการบรรลุปรมาตธรรมแล้ว^{๑๓๒}

สรุป พระอรหันต์สามารถละสังโยชน์เบื้องสูงได้ทั้ง ๕ คือ (๑) รูปราคะความติดใจในอารมณ์รูปฌาน (๒) อรูปราคะความติดใจในอารมณ์อรูปฌาน (๓) มานะ ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (๔) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ชัดสายแม้นในทางกุศล (๕) อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เหตุปัจจัย ไม่รู้ในอริยสัจ ๔

๔.๒) ประเภทของพระอรหันต์

พระอรหันต์ผู้สำเร็จคุณธรรมวิเศษในพุทธศาสนา พระอริยบุคคลชั้นสูงผู้ได้อรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลที่ห่างไกลจากกิเลสบาปที่ก่อให้เกิดภพใหม่ เป็นผู้สิ้นอาสวะไม่ต้องกลับมาเกิดอีก พระอรหันต์เป็นผู้ที่ทำงานกิจควรทำสำเร็จแล้ว ทำกิจที่พึงทำเสร็จแล้ว บรรลุถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงได้ ดังนี้

ประเภทที่ ๑ พระอรหันต์ ๒ คือ (๑) พระสุกขวิปัสสก (๒) พระสมณยานิก

ประเภทที่ ๒ พระอรหันต์ ๔ คือ (๑) พระสุกขวิปัสสก (๒) พระเทววิชชะ ผู้ได้วิชชา ๓ (๓) พระฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖ (๔) พระปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา

ประเภทที่ ๓ พระอรหันต์ ๕ คือ (๑) พระปัญญาวิมุต (๒) พระอุกโตภาควิมุต (๓) พระเทววิชชะ (๔) พระฉฬภิญโญ (๕) พระปฏิสัมภีทปัตตะ^{๑๓๓}

^{๑๓๑} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๒/๒๐๑.

^{๑๓๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๖.

^{๑๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๕.

ทั้งหมดนี้ย่อลงแล้วได้ ๒ ประเภท คือ (๑) พระอุกโทภาควิมุต (๒) ปัญญาวิมุต สามารถจำแนกแยกประเภท มีจำนวนมาก ซึ่งพระอรหันต์เป็นพระอริยะสูงสุด ผู้เป็นอเสขะ บรรลุจุดหมายแล้ว ไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อประโยชน์ตนอีกต่อไป มีรายละเอียดดังนี้

พระอุกโทภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐาน ได้สัมผัสสัทธิฌาน ๘ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอรุโสมบาติและสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ^{๑๓๔}

พระปัญญาวิมุต หมายถึง พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสสัทธิฌาน ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๑๓๕}

๔.๓) ศีล สมาธิ ปัญญาของพระอรหันต์

ศีล สมาธิ ปัญญาของพระอรหันต์ ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิกายเทศ ความว่า “พระอรหันต์นั้นถึงความชำนาญ บรรลุบารมีในอริยศีล ถึงความชำนาญ บรรลุบารมีในอริยสมาธิ ถึงความชำนาญ บรรลุบารมีในอริยปัญญา ถึงความชำนาญ บรรลุบารมีในอริยวิมุตติ”^{๑๓๖}

๔.๔) ลักษณะของพระอรหันต์

พระอรหันต์ผู้มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ จิตของท่านมีลักษณะที่ปราศจากกิเลสไม่มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ไม่มีตัณหา อุปาทาน มีแต่ความรุ่มเย็นทางใจเพราะได้ผ่านการพัฒนาจิต ถึงที่สุดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อศึกษาในศีล สมาธิ ปัญญา อีกต่อไปมีแต่จะบำเพ็ญประโยชน์ เพื่อผู้อื่นเท่านั้น เป็นบุคคลตัวอย่างที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอย่างสูง ความแก่การเคารพบูชา อย่างสูงและเป็นนาบุญของโลกอย่างยอดเยี่ยม^{๑๓๗} ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิกายเทศ สรุปความว่า พระอรหันต์นั้น มีต้องก่อผลกรรมมีต้องกำจัด กำจัดได้แล้ว การดำเนินชีวิต และการดำรงอยู่ของพระอรหันต์ ย่อมมีลักษณะดังนี้

ดำรงตนอยู่ มีต้องละกิเลส ดำรงตนอยู่ มีต้องถือนั่น (ละได้แล้ว) ดำรงตนอยู่ มีต้องเย็บ (ด้วยตัณหา) ดำรงตนอยู่ มีต้องยก (ตนด้วยมานะ) ดำรงตนอยู่มีต้องดับ (ไฟคือกิเลส) ดำรง

^{๑๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๑๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๑๘.

^{๑๓๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๖.

^{๑๓๗} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ), วิปัสสนาภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓๖ - ๒๓๗.

ตนอยู่ ไม่ต้องก่อ (ดับได้แล้ว) ดำรงตนอยู่ ชื่อว่าดำรงตนอยู่ได้เพราะประกอบด้วยสี่ชั้นอันเป็น
 อเสขะ ดำรงตนอยู่ ชื่อว่าดำรงตนอยู่ได้เพราะประกอบด้วยสมาธิชั้น ดำรงตนอยู่ ชื่อว่าดำรง
 ตนอยู่ได้เพราะประกอบด้วยปัญญาชั้น ดำรงตนอยู่ ชื่อว่าดำรงตนอยู่ได้เพราะประกอบด้วย
 วิมุตติชั้น ดำรงตนอยู่ด้วยวิมุตติญาณทัสสนชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่แห่งตลอดสัจจะแล้ว
 ดำรงตนอยู่โดยการก้าวล่วงตัณหาอันเป็นเหตุให้หวั่นไหว ดำรงตนอยู่โดยการดับไฟคือกิเลส
 ดำรงตนอยู่โดยไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิด ดำรงตนอยู่โดยการสมาทานธรรมชั้นสุดยอด ดำรงตน
 อยู่โดยการเสพวิมุตติ ดำรงตนอยู่ด้วยเมตตาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ดำรง
 ตนอยู่ด้วยมุทิตาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยความบริสุทธิ์
 อย่างยิ่ง ดำรงตนอยู่ด้วยความบริสุทธิ์เพราะไม่มีตัณหาภิชฌและมานะ ดำรงตนอยู่โดยความเป็น
 ผู้หลุดพ้น ดำรงตนอยู่โดยความเป็นผู้สิ้นโทษ ดำรงตนอยู่ในขั้นสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในธาตุ
 สูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในอายตนะสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในคติสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในการถือกำเนิด
 สูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในปฏิสนธิสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในภพสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในสงสารสูงสุดท้าย
 ดำรงตนอยู่ในวิภวภูมิตุลาสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในภพสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในประชุมแห่งขั้นขั้นสูงสุดท้าย
 ทรงไว้ซึ่งร่างกายชั้นสูงสุดท้าย ดำรงตนอยู่เป็นผู้ไกลจากข้าศึก^{๑๓๘}

๒.๓.๓ พระอริยบุคคล ๗

หลักการจำแนกประเภททักขิไณยบุคคล ๗ หรืออริยบุคคล ๗ นั้น มีหลักและวิธีการ
 จำแนก คือ จำแนกตามข้อปฏิบัติที่เข้าถึงระดับหรือขั้นตามคุณธรรม เรียกว่า ทักขิไณยบุคคล ๗
 หรือ พระอริยบุคคล ๗ การจำแนกตามลักษณะนี้ จัดตามอินทรีย์ ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการ
 ปฏิบัติ และมีความสัมพันธ์กันกับวิโมกข์ ๘ ดังนี้

๑) อุภโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน) หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน
 จนได้อรุสุมบาติ และใช้สมถะเป็นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตตผล

๒) ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) หมายถึงผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ จน
 บรรลุอรหัตตผลท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญ
 วิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา

๓) กายสักขี (ผู้เป็นพยานในนามกายด้วยกาย) หมายถึง ผู้มีศรัทธาแก่กล้า
 ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกายและอาสวะบางอย่างก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา และ
 หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล

^{๑๓๘} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗.

๔) ทิฏฐิปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ) หมายถึง ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญามีปัญญาแก่กล้า และหมายถึง ผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล

๕) สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) หมายถึง ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญามีศรัทธาแก่กล้า และหมายถึง ผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล

๖) อัมมานุสारी (ผู้แล่นไปตามธรรม) หมายถึงผู้แล่นไปตามธรรม คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผล แล้วกลายเป็นทิฏฐิปัตตะ

๗) สัทธานุสारी (ผู้แล่นไปตามศรัทธา) หมายถึงผู้แล่นไปตามศรัทธา คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้า บรรลุผล แล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต^{๑๓๙}

๒.๓.๔ พระอริยบุคคล ๘

พระอริยบุคคล ๘ คือ จำแนกตามขั้นหรือคุณธรรมที่ปรากฏ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยระดับขั้นตอนใหญ่แล้วมีเพียง ๔ และแบ่งย่อยออกไปในแต่ละระดับแลแต่ละคู่ จึงเป็นอริยบุคคล ๘ มีรายละเอียดดังนี้

- ๑) พระอริยบุคคลผู้ที่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผลแล้ว (โสดาบัน)
- ๒) พระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล
- ๓) พระอริยบุคคลผู้ที่ทำให้แจ้งสกทาคามีผลแล้ว (สกทาคามี)
- ๔) พระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล
- ๕) พระอริยบุคคลผู้ที่ทำให้แจ้งอนาคามีผลแล้ว (อนาคามี)
- ๖) พระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล
- ๗) พระอริยบุคคลผู้ที่ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว (อรหัต)
- ๘) พระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล^{๑๔๐}

พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค โดยนับตั้งแต่พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล เป็นที่หนึ่งพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคนั้น จึงชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ พระอรหัต เป็นพระอริยบุคคลที่หนึ่ง เพราะความที่ท่านเป็นพระทักษิณยบุคคลผู้เลิศ โดยการนับตามลำดับพระทักษิณยบุคคล พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรคเป็นที่ ๒ พระอริยบุคคลผู้

^{๑๓๙} ดูรายละเอียดใน อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๕/๒๐.

^{๑๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๔/๓๔๑.

ตั้งอยู่ในอนาคามีผลเป็นที่ ๓ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ใน อนาคามีมรรคเป็นที่ ๔ ฯลฯ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็นที่ ๘ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตตมรรคนั้น ตรัสว่าเป็นบุคคลที่ ๘ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อภุจโก นี้ เป็นนามสัญญาของท่าน^{๑๔๑}

๒.๔ หลักการศึกษาเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

ไตรสิกขา หมายถึง การศึกษาการเรียนรู้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมทาง กาย วาจา ทางใจ และปัญญาอันยิ่ง ให้เจริญงอกงาม เพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ไตรสิกขาถือว่าเป็นหลักการศึกษาปฏิบัติธรรม ที่เป็นระบบครบถ้วนสมบูรณ์ ครอบคลุมในอริยมรรคทั้งหมด กล่าวคือ ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมในด้านเนื้อหาทั้งหมด ส่วนอริยมรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมในด้านการลงมือปฏิบัติ หรือในด้านการใช้งาน ไตรสิกขามีความสอดคล้องกันกับอริยมรรค กล่าวคือ ไตรสิกขา ทำหน้าที่นำเอาหลักการปฏิบัติจากอริยมรรค เข้าสู่วิธีการปฏิบัติ^{๑๔๒} การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

๒.๔.๑ อธิศีลสิกขา

อธิศีลสิกขา เป็นเรื่องอธิศีลที่จะต้องศึกษา การศึกษาในอธิศีล ข้อปฏิบัติฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้งอยู่ในวินัย รู้จักใช้อินทรีย์^{๑๔๓} คือ การประพฤติดุปฏิบัติ ทางกายก็ดี ทางวาจา ให้เรียบร้อย ไม่มีโทษ ไม่ให้เบียดเบียนตน และผู้อื่น ให้ถึงความหมดจดแห่งศีล ชื่อว่า ศีลวิสุทธิ อันเป็นไปเพื่อถึงความหมดจดแห่งจิต ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ อันจะเป็นไปเพื่อปัญญารู้แจ้ง อริยสัจ ๔ ตามที่เป็นจริง อธิศีลสิกขา เป็นการศึกษาในเรื่องศีล เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมความประพฤติทางกาย ทางวาจาให้ตั้งอยู่ในความดี โดยมีเจตนาที่จะงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย สำหรับคฤหัสถ์ ได้แก่ ศีล ๕ และศีล ๘ สำหรับสามเณร ศีล ๑๐ สำหรับพระภิกษุ เฉพาะมีมาในพระปาฏิโมกข์มี ๒๒๗ สิกขาบท รวมส่วนอภิธมาจาร ชื่อว่า วินัย อันหมายถึงระเบียบแบบแผน ข้อบังคับความประพฤติ ปฏิบัติทางกาย วาจา และทางใจ มี ๒ อย่างคือ อานาการียวินัยวินัย ของผู้ครองเรือน หรือ วินัยของคฤหัสถ์ ได้แก่ การละเว้นจากอกุศลกรรมมถ ๑๐ ประการ เว้นจากกายทุจริต ๓ เว้นจากวจีทุจริต ๔ และเว้นจากมโนทุจริต ๓ และอานาการียวินัย^{๑๔๔} หมายถึง

^{๑๔๑} อภ.ย.อ. (ไทย) ๕/๑/๒/๗๗๒-๗๗๓.

^{๑๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๔๔.

^{๑๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๘๔.

^{๑๔๔} พระเทพญาณมุนี, คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓.

วินัยของบรรพชิต (พระภิกษุ) ความสำรวมระวังไม่ล่วงละเมิดในข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม และประพฤติปฏิบัติตามระเบียบที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต เป็นการรักษาให้เกิดความบริสุทธิ์ หมดจดไม่ให้ต่างพร้อยในศีล ดังความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีสีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์สมบูรณ์ด้วยอาการและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาใน สิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สีสันธเล็ก สีสันธใหญ่ ศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวมเป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธานเพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่าอภิสัสสิกขา^{๑๔๕}

สรุป อภิสัสสิกขา คือ การประพฤติปฏิบัติ ทางกาย ทางวาจา ให้เรียบร้อย ไม่มีโทษ ไม่เบียดเบียนตน และผู้อื่น เป็นข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม และทรงอนุญาต เป็นไปเพื่อการรักษาให้เกิดความบริสุทธิ์ หมดจดเป็นเบื้องต้น ความประพฤติในกุศลธรรมทั้งหลาย

๒.๔.๒ อภิจิตตสิกขา

อภิจิตตสิกขา คือจิตอันยัง อภิจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมจิตให้มีสมาธิเป็นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนาเป็นอภิจิต)^{๑๔๖} หรือเป็นการศึกษาวิธีการฝึกอบรมจิตให้สงบ เป็นสมาธิ แนบแน่นมั่นคง เพื่อกำจัดนิรวณเครื่องกั้นปัญญา ทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใสจากกิเลส ชื่อว่า สมถกัมมัฏฐาน หรือ สมถภาวนา ดังพระพุทธพจน์ความว่า

อภิจิตตสิกขา เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร สงบระงับไปแล้วบรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไปมีอุเบกขา มีสติ สัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรียะทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุตตตฌาน ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่นี้ ชื่อว่าอภิจิตตสิกขา^{๑๔๗}

สรุป อภิจิตตสิกขา คือข้อที่จะต้องศึกษา เพื่อฝึกอบรมจิตให้มีสมาธิ เป็นกุศลจิต จนถึงสมาบัติ ๘ เป็นการศึกษาวิธีการฝึกอบรมจิตให้สงบ แนบแน่นมั่นคง เพื่อกำจัดนิรวณเครื่องกั้นปัญญา ทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใสจากกิเลส

^{๑๔๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๑๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๔๘.

^{๑๔๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

๒.๔.๓ อธิปัญญาสิกขา

การศึกษาในอธิปัญญาข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง^{๑๔๘} เมื่อบุคคลประพฤติปฏิบัติเพื่อเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคล จะต้องอาศัยการประพฤติปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา กล่าวคือ ความตั้งมั่นในศีล ประกอบด้วยความเพียร มีปัญญารักษาตน แล้วต้องอบรมฝึกฝนตนให้ยิ่งขึ้นไปในอธิปัญญาสิกขา เพื่อละสังโยชน์ กิเลสที่ติดแน่นในชั้นธัมมทาน ด้วยการเจริญวิปัสสนาปัญญาให้แก่กล้าบริบูรณ์ จึงจะสามารถละกิเลสได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง ดังพระพุทธพจน์ความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลुถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้อาสวะ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่อาสวสมุทัย เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่อาสวนิโรธ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา นี้ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา^{๑๔๙}

สรุป อธิปัญญาสิกขา คือ ข้อศึกษาเพื่อการปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้ง ในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง ละสังโยชน์ กิเลสที่ติดแน่นในชั้นธัมมทานได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิงด้วยการเจริญวิปัสสนาปัญญาให้แก่กล้าบริบูรณ์

๒.๕ หลักปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

หลักปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นแนวทางการประพฤติปฏิบัติที่นำสู่ความหลุดพ้น จากกิเลส อันเป็นเครื่องผูกมัดทั้งหลาย เป็นทางอันประเสริฐยิ่ง เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้สัจธรรม คือความจริงอันประเสริฐที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ จึงได้ทรงแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรม หรือ ธรรมเทศนาที่เรียกว่า อัมมจักกัปปวัตตนสูตร (สูตรว่าด้วยการหมุนแห่งกงล้อแห่งธรรม) ที่พระพุทธองค์ทรงโปรดแก่เหล่าปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ความว่า

^{๑๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๘๕.

^{๑๔๙} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลาย (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทรามเป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชนไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๒. อตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ตถาคตได้ ตรัสรู้ อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ก็มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วอันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อพระนิพพานนั้นเป็นไฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนัชฌิมาปฏิปทานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อพระนิพพาน^{๑๕๐}

อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือ มัชฌิมาปฏิปทา มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น เป็นการปฏิบัติให้เกิดปัญญาเห็นชอบในความเป็นจริงอันประเสริฐ ที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ ทำให้บุคคลรู้ในอริยธรรมเหล่านี้ เข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้ ดังที่พระโกณฑัญญะได้ฟังธรรมเทศนาในธรรมจักรกัปปวัตตสูตรแล้ว ได้ดวงตาเห็นธรรม สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในระดับโสดาบันเป็นพระอริยะสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ความว่า

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเวยายากรณ์อยู่ ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีปราศจากมลทินได้เกิดแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”... ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งพระอุทานนี้ว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ” ดังนั้น คำว่า “อัญญาโกณฑัญญะ” นี้ จึงได้เป็นชื่อของท่านพระโกณฑัญญะนั้นแล^{๑๕๑}

แนวทางที่ไม่ควรปฏิบัติ และทางที่ควรปฏิบัติได้อย่างชัดเจน ซึ่งทางที่ควรปฏิบัตินั้นเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางที่นำไปเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ที่มีความสงบอย่างแท้จริง เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความตรัสรู้เพื่อพระนิพพาน

^{๑๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๔/๒๑.

^{๑๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

๒.๕.๑ การปฏิบัติตามหลักของอริยมรรคมืองค์ ๘

อริยมรรคมืองค์ ๘ หมายถึง ทางมืองค์แปดประการอันประเสริฐ คือ ๑) สัมมาทิฏฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ อันเป็นหลักมัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางสายกลาง หรือความเป็นกลาง เป็นระบบจริยธรรมทั้งหมดที่ประมวลหลักปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วน เป็นหลักที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติดำเนินตามแนวทางกระบวนธรรมอย่างถูกต้อง เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ที่แท้จริง มีหลักที่แน่นอน ความแน่นอนในทางสายกลางขึ้นอยู่กับเป้าหมาย หรือจุดหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายที่แน่ชัดแล้ว ทางที่จะนำสู่จุดหมาย หรือการปฏิบัติที่ตรงจุดพอเหมาะพอดี ก็จะส่งผลตามเป้าหมายนั้น จึงเรียกว่า ทางสายกลาง ทางแห่งความพอเหมาะพอดี การปฏิบัติตามหลักของอริยมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นทางปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งนิพพาน มีปรากฏในพระสูตรตัตตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค นิพพานปัญหาสูตร ความว่า “อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้แล เพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้น ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ นี้แลคือ มรรค นี่คือการปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้น”^{๑๕๒}

อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นทางแห่งการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติต้องการให้มัชฌิมาเกิด จำเป็นต้องทำให้มรรค ๘ เกิด แล้วจะประหารกิเลสต่างๆ มีกาม พยาบาท อตตาทังหลายเหล่านี้ให้ดับไป^{๑๕๓} อริยมรรค คือ ทางอันประเสริฐเป็นทางแห่งความหลุดพ้น ทางดำเนินของพระอริยะ มืองค์ ๘ มี ๓ หมวด คือ (๑) หมวดศีล คือ สัมมาวาจา การกล่าวชอบ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ และ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ (๒) หมวดสมาธิ สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) สัมมาสติ (กระระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (ความตั้งมั่นชอบ) (๓) หมวดปัญญา สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ซึ่งรวมหมายถึง โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา^{๑๕๔} อุกุศลย่อมไม่อยู่ในอริยมรรคมืองค์ ๘ โดยย้อมมรรคมืองค์ ๘ คือ ศีล สมาธิ ปัญญาอันนำมาซึ่งความบริสุทธิ์ และความถูกต้องในชีวิตมนุษย์ทุกๆ ด้าน^{๑๕๕}

^{๑๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕.

^{๑๕๓} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (นครนายก: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๑.

^{๑๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตนสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๙๗.

^{๑๕๕} พระปณิตตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณทิชะ), รู้แจ้งในชาตินี้, แปลโดย พิชิตวิธัญญา ภัทรวิมลพร, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๘.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้อธิบาย และแสดง ลักษณะอริยมรรคมีองค์ ๘ ในการปฏิบัติไว้ สรุปความว่า การตั้งใจฟัง ก็เป็นการอบรมจิตอย่างหนึ่ง ดังที่จะเห็นได้ในศาสนประวัติพระพุทธสาวกไม่น้อย ท่านสำเร็จมรรคผลเมื่อได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระอัญญาโกณฑัญญะได้ฟังปฐมเทศนา ก็ได้ธรรมจักขุดวงตาเห็นธรรม และเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ที่เรียกว่า อนัตตลักขณสูตร พระปัญจวัคคีย์ ก็มีจิตพ้นจากอาสวะ คือสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป และได้มีพระสงฆ์สาวกอีกไม่น้อย ผู้ได้ธรรมเมื่อได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา ฉะนั้นมรรคมีองค์ ๘ จึงเกิดขึ้นได้แก่ผู้ตั้งใจฟัง การตั้งใจฟังจึงเป็นการปฏิบัติธรรมเป็นการอบรมจิตอย่างหนึ่งพิจารณาดูแม้จะไม่ได้ไม่ถึงธรรมดังกล่าว ก็เป็นการปฏิบัติเป็นการอบรมจิตทุกคราวที่ตั้งใจฟัง ที่เป็นการปฏิบัตินั้น ก็กล่าวได้ว่าเป็นการปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ ย่อลงมา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๑๕๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายอริยมรรคมีองค์ ๘ สรุปความว่า มรรคมีชื่อเต็มว่า อริยะอัฐมรรคมีองค์ ๘ (อริยะ+ อัฐมรรค+ มีองค์) เรียกเป็นไทยว่า อริยะอัฐมรรค บ้าง อริยะอัฐมรรคมีองค์ ๘ แปลว่าทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐทาง ๘ ของพระอริยะทางที่มีองค์ ๘ ที่ทำให้คนเป็นอริยะ ทางมีองค์ ๘ ที่อริยะคือพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือมรรคอันประเสริฐมีองค์ประกอบ ๘ อย่าง มีสัมมาทิฐิเป็นต้น มรรคมีองค์ ๘ นี้บางครั้งเรียกกันสั้นๆ ว่ามรรค ๘ หมายถึง ทางสายเดียวมีส่วนประกอบ ๘ อย่าง เพื่อให้เสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้นการจัดองค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรค เข้าเป็นประเภทเรียกว่า ชั้น หรือ ธรรมชั้น แปลว่าหมวดธรรมหรือกองธรรมมี ๓ ธรรมชั้น กล่าวคือ ศีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญาชั้น เรียกง่ายๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา โดยจัดสัมมาวาจาสัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะเข้าเป็นหมวดศีล จัดสัมมาวาจาและสัมมาสมาธิเข้าเป็นหมวดสมาธิ จัดสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะเข้าเป็นหมวดปัญญาซึ่งการจัดแบบองค์ธรรมชั้น ๓ นั้นมุ่งเพียงให้เป็นองค์ธรรมเป็นหมวดหมู่ตามประเภท การจัดเป็นไตรสิกขามุ่งให้เป็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง^{๑๕๗}

สรุป อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ทางอันประเสริฐ เป็นทางแห่งการประพฤติปฏิบัติ เพื่อดำเนินไปสู่ความเป็นเพราะอริยะบุคคล เพื่อความรู้แจ้ง เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความหลุดพ้นเข้าสู่ มรรค ผล นิพพาน อันเป็นทางที่ต้องดำเนินไปตามลักษณะ มัชฌิมาปฏิปทา ที่เรียกว่าทางสายกลาง คือ ไม่ยิ่งเกินไป และหย่อนเกินไป ในทางใดทางหนึ่ง อริยมรรคมีองค์ประกอบไป

^{๑๕๖} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (นนทบุรี: สืบสานพุทธศาสนา, ๒๕๔๖), หน้า ๙๗.

^{๑๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๕๔๔.

ด้วยองค์ ๘ คือสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ซึ่งเมื่อจัดเข้าหมวดหมู่ตามลักษณะการปฏิบัติได้ ๓ หมวด คือ (๑) หมวดศีล ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (๒) หมวดสมาธิ ได้แก่ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวายามะ (๓) หมวดปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ การจักหมวดหมู่นี้ จัดเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งในความจริง เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประการ เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาทิฐิ

ทิฐิ คือความเห็น ความเข้าใจ ความใฝ่ฝันต่าง ๆ ที่มีอิทธิพล ครอบงำการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก ทิฐิเป็นมโนกรรมที่มีผลมากมายร้ายแรงยิ่งกว่ากายกรรม วจีกรรม เพราะเป็นตัวชักนำ หรือเป็นต้นเหตุแห่ง กายกรรม และวจีกรรม สามารถนำพาชีวิตสู่ความเจริญงอกงาม หรือนำพาสู่ความเสื่อมได้ ชีวิตบุคคลมีทิฐิเป็นตัวดำเนินชีวิต ในการมองโลก หรือจะปฏิบัติต่อโลกนี้อย่างไรอยู่ที่ทิฐิ การคิด การพูดการกระทำต่อสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏเป็นมิจฉา หรือ สัมมา อยู่ ที่ทิฐินั้นๆ ความเห็นที่ถูกต้องเรียกว่า สัมมาทิฐิ มีการอธิบายลักษณะการปฏิบัติที่เป็นสัมมาทิฐิปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มหาจิตตาริสกสูตร ความว่า

สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผล คือ อุปธิ เป็นอย่างไรคือ ความเห็นวาทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงที่ เช่นสรวงแล้วมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามีมารตามิคุณ บิตามิคุณ สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลกนี้ เป็นสัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ

สัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรคเป็นอย่างไรคือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ องค์แห่งมรรคของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้เป็นสัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค ภิกษุนั้นย่อมพยายาม เพื่อละมิจฉาทิฐิ ยังสัมมาทิฐิให้ถึงพร้อม ความพยายามของภิกษุนั้น เป็น สัมมาวายามะ ภิกษุนั้นมีสติ ละมิจฉาทิฐิ มีสติเข้าถึงสัมมาทิฐิอยู่ สติของภิกษุนั้นเป็น สัมมาสติ ธรรม ๓ นี้ คือ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาวายามะ (๓) สัมมาสติ ย่อมห้อมล้อม คล้อยตามสัมมาทิฐิของภิกษุนั้นไป ด้วยประการฉะนี้^{๑๕๘}

^{๑๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๗/๑๗๖.

ในปัญจสุทนี มุลปณาสกอรธกถา สรุปความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยความเห็นทั้งดีงาม ทั้งประเสริฐ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาทิฐินี้มี ๒ อย่าง คือ โลกียสัมมาทิฐิ ๑ โลกุตตรสัมมาทิฐิ ๑ ในจำนวนสัมมาทิฐิ ๒ อย่างนั้น ก็มีสสกตญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ ว่า สัตว์มีกรรม เป็นของตน และสัจจานุโลมิกญาณ (ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้หรือริยสัจ) ชื่อว่า โลกียสัมมาทิฐิ ส่วนปัญญาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค อริยผล ชื่อว่า โลกุตตรสัมมาทิฐิ แต่คนที่มีสัมมาทิฐิ แต่ในที่นี้ประสงค์เอาผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตตรกุศลที่แน่นอน คือเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์ว่า ผู้มีความเห็นชอบ เพราะเหตุนี้เอง สัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นเป็นความเห็นที่ตรง เพราะไปตามความตรงไม่ข้องแวะกับที่สุดทั้ง ๒ อย่าง หรือตัดขาดความคงอทุกอย่าง มีความคงอทางกายเป็นต้นแล้วไปทรง และผู้ประกอบด้วยทิฐินั้นเอง ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสไม่คลอนแคลน คือด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ อริยสาวกเมื่อคลายความยึดมั่นด้วยทิฐิทุกอย่าง ละกิเลสทั้งสิ้นได้ ออกจากทางสงสารคือชาติ เสริมสิ้นการปฏิบัติ ท่านเรียกว่า ผู้ได้มาสู่พระสัทธรรม กล่าวคือ พระนิพพาน ที่หยั่งลงสู่อมตธรรม ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศแล้วด้วยอริยมรรค^{๑๕๙}

สัมมาทิฐิ เป็นความเห็นชอบที่ถูกต้องนั้นมี อยู่ ๒ ระดับ ๒ ประเภท คือ (๑) ความเห็นชอบระดับโลกียะ เป็นทิฐิในระดับคุณค่า ความดี ความชั่ว ความถูก ความผิด เป็นต้น เป็นไปตามโลกตามหลักความดีงามทางโลกทางสังคัม เป็นความเชื่อที่สอดคล้องกับศีลธรรม (๒) เป็นความเห็นชอบระดับโลกุตระ เหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก เป็นความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลก และชีวิตตามความเป็นจริง รู้และเข้าใจในธรรมชาติ เป็นความเห็นที่ไม่ขึ้นต่อกาล เป็นความเห็นตรง เป็นความรู้ความเข้าใจชัดแจ้งในอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปัจจุสมุปบาท^{๑๖๐} การรู้เห็นในระดับโลกุตระย่อมทำให้บุคคลเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายถึงลักษณะหรือสภาวะของสัมมาทิฐิ หน้าที่ของสัมมาทิฐิ รวมถึงผลของการเกิดสัมมาทิฐิเท่านั้น ความว่า “สัมมาทิฐิที่แท้จริง ว่าโดยสังเขป ปัญญาจักขุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชาขึ้นได้ เห็นพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ ชื่อ สัมมาทิฐิ สัมมาทิฐินี้มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืด คืออวิชชาเสียได้เป็นผล”^{๑๖๑}

^{๑๕๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๕๔๓.

^{๑๖๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๑๖๑} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียง สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘๕๒.

สัมมาทิฐิ เห็นถูกต้อง รู้ด้วยความเห็นอย่างถูกต้อง เห็นอริสัจ ๔ เกิดขึ้นพร้อมในขณะจิต หมายความว่า ในขณะที่เห็นทุกข์ก็เห็นสมุทัย นิโรธมรรคพร้อมกัน กล่าวคือเห็นความรู้สึกกำลังดับ พร้อมกับอาการดับนั้นเอง ชื่อว่าเห็นทุกข์และในขณะที่ทุกกำลังดับเท่ากับนิโรธกำลังเกิดพร้อมกับที่สมุทัย คืออาการกำลังดับ หมายความว่า พร้อมกับมรรคเกิด เช่นเราเห็นพองขึ้นมา ยุบขึ้นมา ดีใจ เสียใจ เกิดขึ้นมา ยังไม่ใช่ว่าการเห็นที่ถูกต้อง แล้วจะเห็นตอนไหนจึงถือว่าถูกต้อง ต้องเห็นพร้อมกับที่มันดับหรือกลับออกไปจากจิตอย่างนี้ เห็นพร้อม กับที่มันคลายออกไป ตามดูตามรู้ตามเห็นการดับการคลายออกไปอย่างนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นปัจจุเวกขติ ย่อมพิจารณา จึงเรียกว่า โยนิโสมนสิการ รู้อย่างแยกคายหรือรู้โดยอุบายอันแยกคาย รู้ตั้งแต่กระบวนการดับทุกข์ คือมรรค ๘ ดับอาการดีใจ หรืออาการเสียใจ ตั้งแต่เริ่มต้นไปจนถึงดับสนิทไม่มีเหลือ จึงเรียกว่า ปชานติ รู้ทั่ว คือ ตั้งแต่เริ่มดับจนหมดสิ้น รู้ทั่ว เห็นทั้งทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พร้อมกับ อริยสัจ ๔ ครบ เห็นอย่างนี้จึงเห็นถูกต้อง^{๑๖๒}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายถึงลักษณะและหลักการปฏิบัติที่เป็นสัมมาทิฐิ สรุปความว่า สัมมาทิฐิ มี ๕ ลักษณะ คือ (๑) กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเกี่ยวกับกรรม (๒) ฌานสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบจะเกิดร่วมกับฌาน (๓) วิปัสสนาสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา (๔) มรรคสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรค (๕) ผลสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบที่เกิดร่วมกับผล สัมมาทิฐิ คือการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ในที่นี้แสดงถึงการปฏิบัติของฌานสัมมาทิฐิ และวิปัสสนาสัมมาทิฐิ ที่ท่านได้อธิบายไว้ คือ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสมาธิจนบรรลุฌาน ปัญญาที่เกิดร่วมกับฌาน คือ ฌานสัมมาทิฐิ ซึ่งแม้จะไม่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาโดยตรงแต่ ก็มีประโยชน์เพราะทำให้เกิดจิตตวิสุทธิ ซึ่งเป็นบาทฐานสำหรับการเจริญวิปัสสนาโดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ทันจิต และองค์ธรรมที่เกิดร่วม เช่น วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาผัสสะ เจตนา และมนสิการเป็นต้น การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่ตั้งของฌาน ก็เกิดปัญญาเห็นความเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็ว ของสภาวะธรรมจนเข้าใจในความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ผู้ปฏิบัติธรรมประเภทนี้ เรียกว่า สมถยานิก คือผู้บรรลุธรรมด้วยสมถะยาน ส่วนผู้บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาญาณชื่อว่าวิปัสสนายานิก นี่คือการให้ความหมายของฌานสัมมาสัมมาทิฐิ การปฏิบัติวิปัสสนาที่เรียกว่า วิปัสสนาสัมมาทิฐินั้น เป็นแนวทางที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้วว่า มีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเหตุการณ์ เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่าสัมมาทิฐิ ปัญญา ที่ประจักษ์เห็นความแตกต่างระหว่างรูปกับนาม ชื่อว่า สัมมาทิฐิวิสุทธิ หลังจากนั้นผู้

^{๑๖๒} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๑๒๓-๑๒๖.

ปฏิบัติธรรมจะเกิดปัญญา หยั่งเห็นความเป็นปัจจัย ซึ่งกันและกันของรูปนาม เช่น การรู้เกิดจากจิตที่ต้องการรู้ การเหี่ยยเกิดจากจิตที่ต้องการจะเหี่ยย การเห็นเกิดขึ้นได้เพราะมีประสาทตาและรูป การได้ยินเกิดได้เพราะมีประสาทหูและเสียงความสุกขมได้เพราะทำกรรมดีมาก่อนเป็นต้น เมื่อปฏิบัติต่อไปดังนี้ผู้ปรารถนาความเพียร จะเกิดปัญญาอย่างเห็นเกิดดับของสภาวะธรรมที่ทำให้ประจักษ์ความไม่เที่ยงเป็นรูปนาม เมื่อเขาได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามติดต่อกันตลอดเวลาเช่นนี้ ก็จะมีปัญญาเห็นความทุกข์ที่น่ากลัวและความมีไม่มีความแก่ของสรรพสิ่งการเห็นประจักษ์ในสิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ^{๑๖๓}

พระปณิศาภิวงศา (สยาดอ อุ บัณต๊ะ) อธิบายถึงลักษณะและหลักการปฏิบัติที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สรุปความว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความประจักษ์สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เมื่อจิตปักลงสู่อารมณ์เป้าหมายอย่างแม่นยำ ย่อมจะมองเห็นอารมณ์อย่างชัดเจน และเป็นการประจักษ์รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงซึ่งเป็นองค์แห่งอริยมรรค กล่าวคือ ความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ หมวดปัญญา หากจิตตกลงสู่อารมณ์เป้าหมายอย่างแม่นยำปัญญาก็จะเกิดขึ้นรับรู้เงื่อนไขตามเหตุผล ที่เชื่อมโยงระหว่างสภาวะธรรมทางกาย และทางจิต เมื่อจิตสัมผัสกับความไม่เที่ยง จิตก็จะรู้จักอันิจจังตามความเป็นจริง ดังนั้นเป้าหมายที่ตั้งไว้ชอบ และความเห็นชอบจึงสัมพันธ์กันอยู่ ความเห็นชอบที่เกิดจากการตั้งเป้าหมายชอบมีพลังอำนาจในการถอนรากของจิตที่เป็นอกุศล รากลึกที่เป็นอกุศลนี้ หมายถึง อนุสัยกิเลสที่ซ่อนเร้นอยู่อย่างมืดมิด ซึ่งสามารถขุดรากถอนโคนได้ด้วยปัญญาเท่านั้น สภาวะธรรมนี้ เป็นสิ่งที่พิเศษมาก จะเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวด้วยการปฏิบัติที่เป็นของจริง กระทำได้จริงๆ และไม่ใช่ว่าเกิดจากจินตนาการ^{๑๖๔}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกได้แสดงความหมายของสัมมาทิฏฐิ และลักษณะแห่งการปฏิบัติของสัมมาทิฏฐิ สรุปความว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ความหยั่งรู้ในทุกข์ ความหยั่งรู้ในสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ความหยั่งรู้ในทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ ความหยั่งรู้ในปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ข้อที่ ๔ นี้เรียกสั้นๆ ว่ารู้ในมรรค คือทาง ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

(๑) ความหยั่งรู้ในทุกข์ คือหยั่งรู้ในทุกข์ทั้งหลายตามที่อธิบายไว้ แต่เรียกว่าความหยั่งรู้นั้นจะต้องเป็นความรู้ที่เห็นเด่นชัดในอาการที่เป็นทุกข์ และความเห็นดังกล่าวนี้ ต้องเป็นความเห็นที่เกิดขึ้นในปัจจุบันรวมเข้ามาโดยย่อว่าทุกข์ สิ่งที่เกิดขึ้นย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา

^{๑๖๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, หน้า ๒๔๒-๑๔๓.

^{๑๖๔} พระปณิศาภิวงศา (สยาดอ อุ บัณต๊ะ), รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๓๔๐.

มีความรู้ความเห็นในความเกิดดับของสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่จริง อะไรที่ปรากฏทางตา คือเห็น รูปอะไรทางตาก็ยังรู้ขึ้นทันทีว่ารูปที่ตาเห็นเป็นสิ่งที่เกิดดับ เสียงเป็นต้นก็เช่นเดียวกันเกิดความรู้ขึ้นทันทีว่าเสียงเกิดดับ กลิ่นเกิดดับ รสเกิดดับ สิ่งที่เคยถูกต้องเกิดดับ เรื่องที่ผุดขึ้นทางใจทั้งหลายก็เกิดดับ การปฏิบัติหัดให้มองเห็นทุกดังกล่าว แต่ละข้อตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนและเก็บความสรุปเข้ามาเห็นทุกๆ สิ่งที่ประสบพบผ่านดังเช่นรูปเสียงเป็นต้น รวมเป็นความเกิดดับดังนี้ เป็นการฝึกหัดปฏิบัติให้เห็นทุกขสัจ สภาพที่จริงของทุกข

(๒) ความหยั่งรู้ในสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์นั้น คือ ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากของใจเป็นกามตัณหา ใจดิ้นรนอยากไปในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพะ ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ เป็นภาวะตัณหา ใจดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี่ต่างๆ ก็มี เป็นวิภวตัณหาใจดิ้นรนทะยานอยากในความไม่เป็นนั้นเป็นนี่ คือต้องการให้สิ่ง หรือภาวะที่ไม่ชอบสิ้นไปดังนั้น ใจที่ดิ้นรนอยากไปต่างๆ นี่เป็นตัณหาซึ่งเป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะฉะนั้น ก็ปฏิบัติหัดจับตัวตัณหาในใจ ที่บังเกิดขึ้นที่ผ่านไปในการมรรคทั้งหลาย มีรูปารมณเป็นต้น ว่าเป็นตัวสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์หัดจับตัวปัญหาในใจของตัวเองให้รู้ว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ดังนี้ เป็นการฝึกหัดปฏิบัติให้หยั่งรู้ในสมุทัย

(๓) ความยังรู้ในนิโรธ นิโรธ คือความดับทุกข์นั้น คือความดับตัณหาโดยสิ้นเชิงเมื่อดับตัณหาได้ทุกข์ก็ย่อมดับไปเพราะฉะนั้นการฝึกหัดปฏิบัติจับตัวนิโรธ คือความดับดังกล่าว แต่ว่านิโรธ คือความดับดังกล่าวนั้น บางทีตัณหาที่บังเกิดขึ้นทุกข์ที่บังเกิดขึ้นครอบงำใจ ดับหายไปเอง ตามกาลเวลา ดังนั้นก็เป็นนิโรธอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งดับเพราะมรรคในอริยสัจ ๔ ในที่นี้หมายถึง ดับเพราะการปฏิบัติมรรคในอริยสัจ ๔ เพราะว่าดับด้วยกาลเวลานั้นไม่ต้องอาศัยการปฏิบัติอะไรและก็ได้ดับไปหมด เป็นการดับชนิดตกตะกอนหรือยังตกตะกอนเก็บอยู่เป็นตัณหานุสัย ในจิตใจส่วนลึกซึ่งจะฟุ้งโผล่ขึ้นมาอีกในเมื่อถูกอารมณ์มากระทบ

(๔) ความยังรู้ในปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์การดับด้วยมรรคนั้น เป็นการดับชนิดที่ขุดรากตะกอน คือตัณหานุสัยในจิตใจ เพราะฉะนั้นเมื่อพบนิโรธ คือความดับ เพราะมักก็ให้ทำความอยากรู้ว่าความรักนั้นคือรักที่ใจมีอาการเป็นความเย็นความสงบดังนี้ ทุกข์ทั้งปวงดับสงบไปหมดสิ้นส่วนความดับตามกาลเวลานั้นหัดจับพิจารณาโดยเปรียบเทียบได้ว่าในกิเลสว่าในเวลาที่มีความยากและความทุกข์ครอบงำใจ ใจเดือดร้อนอย่างนี้ๆ แต่ว่าในเวลาที่ยกเลสสงบทุกข์สงบใจมีความเย็นความสงบดังนี้ เพราะฉะนั้นแม้เป็นความดับตามกาลเวลาก็ยังเป็นผลดีอยู่นั่นเอง เมื่อเป็นความดับด้วยมรรค ก็จะเป็นความดับที่สนิทและเป็นผลดียิ่งขึ้น

พิจารณาดังนี้ เพื่อเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เกิดการปฏิบัติข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้นก็คือ มรรคมืองค์แปดดังที่กำลังกล่าวอยู่ในบัดนี้ก็คือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ^{๑๖๕}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) อาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ได้อธิบาย ลักษณะแห่งสัมมาทิฐิในการปฏิบัติไว้ สรุปความว่า สัมมาทิฐิ แปลว่า เห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นข้อปฏิบัติที่ให้เข้าถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์ สัมมาทิฐิมี ๕ อย่างคือ

(๑) กัมมัสสกตาสัมมาทิฐิ เห็นชอบ คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนเอง ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วแล้วละชั่วประพฤติดี

(๒) ภูมิมัสสมาทิฐิ เห็นชอบ คือ เห็นว่าการเจริญสมณะกรรมฐานจนได้ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานปัญจฌาน เป็นของดีเพราะขมนิเวรณ ๕ ได้ มีผลให้ไปเกิด พรหมโลกแล้ว ลงมือเจริญสมณกรรมฐานทันทีไม่รอช้า

(๓) วิปัสสนาสัมมาทิฐิ เห็นถูก คือ เห็นว่าการเจริญวิปัสสนาเป็นของดีเพราะเป็นหัวใจ ของพระพุทธศาสนา เป็นทางสายเอก คือ เส้นทางเส้นเดียวเท่านั้นที่จะยังสัตว์ให้รีบรัดไปสู่พระ นิพพาน แล้วลงมือเจริญวิปัสสนาจนเกิดวิปัสสนาญาณขึ้นมาโดยลำดับ นับตั้งแต่ญาณที่ ๑-๑๓

(๔) มัคคสัมมาทิฐิ เห็นชอบ คือ เห็นว่ามรรคประหารกิเลสได้โดยเด็ดขาด แล้วลง มือเจริญวิปัสสนาจนถึงมรรคญาณ เมื่อมรรคเกิดผล ก็ต้องเกิดเพราะเป็น อากาสิธรรม หรือไม่มี อะไรมากขั้นได้ เพราะมรรคเกิด ผลจิตก็เกิดต่อทันที ในวิถิจิตเดียวกัน แล้วลงมือเจริญ วิปัสสนาจนถึงผลญาณ

(๕) ปัจจะเวกขณสัมมาทิฐิ เห็นชอบ คือ เห็นว่าการพิจารณาภิเลสที่ละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณามรรค พิจารณาผล พิจารณานิพพาน เป็นสมบัติของพระ อริยเจ้า คือท่านผู้ห่างไกลจากกิเลสแล้วลงมือเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุมรรค ๔ ผล ๔ ปัจจะเวกขณญาณ ๑๖ เมื่อเจริญสัมมาทิฐินั้น จะต้องอาศัยหลัก ๔ ประการ คือ วิเวก วิจารณ์ โสรัธะ โวสัคคปริณามะ ซึ่งการปฏิบัติสัมมาทิฐิ เป็นความเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ ๔ คือ เมื่อท้องฟอง ท้องยุบ และ จิตเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกัน จัดเป็นทุกขสัจจะ ตัณหานุสัยที่ นอนตองอยู่ในขันธสันดาน ซึ่งเป็นตัวการให้เกิด แก่ เจ็บ ตายอยู่ในวัฏสงสาร จัดเป็นสมุทยสัจ ทุกข์กับสมุทัยดับลงไปเมื่อไหร่ เมื่อนั้นจัดเป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์และสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์จัดเป็น มัคคสัจ^{๑๖๖}

^{๑๖๕} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๓๑-๑๓๓.

^{๑๖๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ. ๙), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙,

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงลักษณะ ความหมาย และอธิบายถึงการปฏิบัติที่เป็นสัมมาทิฐิ สรุปความว่า สัมมาทิฐิ มี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกุตตระ กับ ระดับโลกียะ ซึ่งระดับโลกียะสัมมาทิฐินั้น เป็นความเห็นชอบที่ยังเนื่องในโลก เนื่องต่อโลก ได้แก่ ความเห็นความเชื่อความเข้าใจเกี่ยว กับโลกและชีวิตที่ถูกต้อง ตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม โลกุตระสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตระ คือ เห็นโลกไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ความรู้เข้าใจเกี่ยว กับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ ซึ่งสัมมาทิฐิประเภทนี้ มีลักษณะคือไม่ขึ้นต่อการไม่จำกัดสมัย เป็นความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน จัดเป็นสำหรับปรีชาญาณ และความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกสถานกาลเสมอเหมือนกัน สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างนี้ ๒ นี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายถึงเฉพาะที่เป็นความรู้ความเข้าใจชัดเจน แจ่มแจ้งถึงขั้นมรรคผล ทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น สัมมาทิฐิและองค์มรรคทั้งหลายโดยนัยนี้ จะมองเห็นความเจริญขององค์มรรคที่ควบไปกับการฝึกสมาธิฝึกไตรสิกขาเป็นศีลสมาธิและปัญญาแต่เมื่อมองเข้าไปข้างในดูที่รายละเอียดของการทำงานแล้วจะเห็นองค์มรรคทั้งหลาย เดินไขว่ทำหน้าที่กันอยู่ หรือว่าบุคคลนั้นกำลังเดินตามมรรคอยู่ตลอดเวลาพอสรุปได้ว่าวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือภายนอกฝึกตามไตรสิกขาไป ภายในฝึกเดินตามมรรคด้วยนี้ คือความหมายของคำว่า เป็นการประสานงานรับกันทั้งระบบฝึกคนจากข้างนอก และระบบก้าวหน้าขององค์กรธรรมที่อยู่ข้างใน^{๑๖๗}

สัมมาทิฐิ อันเป็นความเห็นทั้งหลายซึ่งเป็นความรู้อันถูกต้องตามกฎแห่งธรรมชาติ ในทางพุทธศาสนาอันเป็นไปเพื่อความเจริญของจิตไม่เกิดอัตรานในทางพระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏ กระแสปฏิเสธสมุสบาท เต็มรอบ ๑๑ อาการของกองทุกข์ทั้งหลายมีความดับทุกข์ หลุดพ้นจากวัฏสงสารเป็นจุดหมายหรือเป็นไปเพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพานได้แก่ความเห็นอันเป็นความรู้เรื่องความจริงอันประเสริฐของธรรมชาติในทางพระพุทธศาสนา คืออริยสัจ ๔ เป็นสัมมาทิฐิที่เป็นองค์มรรค โดยแท้กล่าว คือยอมเป็นไปเพื่อความดับลงของอวิชชาโดยส่วนเดียว เป็น สัมมาทิฐิของผู้มีอริยจิตเป็นสัมมาทิฐิของผู้มีความเจริญในอริยมรรค ย่อมไม่ปรากฏ ความอยากทางจิต (ตัณหา) ในสัมมาทิฐิยอมไม่ปรากฏอัตรานในสัมมาทิฐินำไม่ปรากฏกระแสปฏิเสธสมุสบาทการเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งหลายซึ่งถูกบัญญัติว่าโลกุตระสัมมาทิฐิ โลกุตตรสัมมาทิฐิ หรือ สัมมาทิฐิโลกุตระ ย่อมหมายถึง ความเห็นจากความรู้ใดๆ ที่จัดเป็นสัมมาทิฐิ ถ้าจิตของผู้ไม่บำเพ็ญเพียรไม่เกิดความอยากทางจิต (ตัณหา) ในสัมมาทิฐิทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในสัมมาทิฐิทั้งหลายนั้น ไม่เกิดอัตรานใน

^{๑๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๙๐-๖๙๗.

สัมมาทิฐิทั้งหลายเหล่านั้น นี้แล คือ โลกุตตรสัมมาทิฐิ ส่วน โลกียสัมมาทิฐิ หรือ สัมมาทิฐิ ในระดับโลกียะ ย่อมหมายถึง ความเห็นจากความรู้ใดๆ ที่จัดเป็นสัมมาทิฐิ ถ้าจิตของผู้บำเพ็ญ เพียรเกิดความอยากทางจิต (ตัณหา) ในสัมมาทิฐิทั้งหลายเหล่านั้น เกิดความยึดมั่น (อุปาทาน) ในสัมมาทิฐิทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นสัมมาทิฐิที่ยังบังเกิดกิเลส (อาสวะ) ย่อมเป็นส่วน ของบุญ คือ มีสัมมาทิฐิเป็นอารมณ์ของจิต ย่อมปรากฏอุปธิเป็นวิบาก คือ ย่อมปรากฏกิเลส สะสมเจริญตั้งมั่นในจิตเป็นผลแห่งการกระทำ หรือเกิดกิเลสในบุญในสัมมาทิฐิเป็นผลลัพธ์ นั้นเองนี้แล คือ โลกียสัมมาทิฐิ ในทางพระพุทธศาสนา^{๑๖๘}

สรุป สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ ความเห็นถูกต้อง มีอยู่ ระดับ คือ (๑) สัมมาทิฐิ อันเป็นโลกียะ ที่เนื่องด้วยโลก ที่เป็นไปในฝ่ายโลก เป็นไปในระดับของคุณงามความดีในเรื่องของ ศีลธรรมเรื่องบนเรื่องกุศล เป็นต้น (๒) โลกุตระสัมมาทิฐิ อันเป็นไปโดยไม่ขึ้นต่อกาล เป็นสภาวะ การปฏิบัติที่เหนือโลก เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ เพื่อความรู้แจ้งในนิพพาน เพื่อความเข้าถึงความ เป็นอริยบุคคล คือ รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามหลักคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกว่า สัมมาทิฐิในฝ่ายโลกุตระ ซึ่งการปฏิบัติ นั้น จะต้องอาศัยทั้งทางโลกียะ และทางโลกุตระ อันเป็นความสอดคล้องกัน ในหลักการปฏิบัติ ที่จะดำเนินไปในลักษณะของไตรสิกขาเป็นเบื้องต้น คือมี ศีล สมาธิ และปัญญา แต่ในการพิจารณาภายในนั้นต้องอาศัยการปฏิบัติด้วยมรรคมืองค์ ๘ อยู่ภายในเป็นการปฏิบัติ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นตัวนำพา และก่อให้เกิดการเริ่มต้นที่การ เห็นถูกตามความเป็นจริงทั้งในทางโลกและทางธรรม เกิดความเห็นชอบในด้านศีล ในด้านสมาธิ และด้านปัญญา ย่อมก่อให้เกิดความหลุดพ้นเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้

๒) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสังกัปปะ

ความดำริชอบ หรือแนวคิดที่ดำเนินไปในทางที่ถูกต้องนี้ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค มหาวรรค ญาณกถา สุตมยญาณนิตเทส ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า “บรรดาอริยมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไร คือ ความดำริในเนกขัมมะ (การออกจากกาม) ความดำริในอพยาบาท (ความไม่พยาบาท) ความ ดำริในอวิหิงสา (การไม่เบียดเบียน) นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”^{๑๖๙} มีอยู่ ๒ ระดับ สัมมาสังกัปปะ ว่ามี ๒ ได้แก่ ๑. สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ สัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ คือ ความดำริในการ

^{๑๖๘} ศรีศากยอโศก, อริยสัจ ๔ ตามรอยพุทธองค์, (กรุงเทพมหานคร: สายส่งศึกษาจิต บริษัท เกล็ดไทย จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๗๘-๖๗๙.

^{๑๖๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

ออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน ๒. สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็น คือ ความตริก ความวิตก ความดำริ ความแน่วแน่ ความแนบแน่น ความปักใจ ความปรุ้งแต่งคำ นี่เป็นสัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค^{๑๗๐} ในอรรถกถาอุปปิณณาสก ปปัญจสูทนี อธิบาย สัมมาสังกัปปะ ความว่า “สัมมาสังกัปปะอันเป็นโลกุตระ ก็ในการนี้ ธรรมแม้ ๓ ประการมีเนกขัมมสังกัปปะ (ดำริในอันออกจากกาม) เป็นต้น ย่อม (มี) ได้ในจิตต่างๆ ในกาลอันเป็นเบื้องต้น แต่ในขณะที่แห่งมรรค สัมมาสังกัปปะองค์เดียวเท่านั้น ตัดทางดำเนินแห่งสังกัปปะทั้ง ๓ มีกามสังกัปปะเป็นต้น ให้เป็นการถอนรากขึ้น ทำองค์มรรคให้บริบูรณ์เกิดขึ้น ย่อมได้ชื่อ ๓ ชื่อเนื่องด้วยเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น”^{๑๗๑} สัมมาสังกัปปะ ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพาน สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจัดมิถนาลสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมาสังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความอาร์มยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปนา (ความตริกแน่วอยู่ในทาง) เป็นกิจที่มีการละมิถนาลสังกัปปะได้เป็นผล^{๑๗๒} การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสังกัปปะ การตริกถูกต้อง มีลักษณะพิเศษ คือ เป็นปัจจัยของวจา บงชี้ให้รู้ว่า วจาที่จะใช้พูดเป็นบริกรรมภาวนา ต้องใช้ วจาเช่นไรจึงจะถูกต้องเช่น การคิดปรากฏขึ้นมา รู้อาการคิด สังกัปปะ หรือ วิตกเกิดแล้วแค่นี้ เท่านั้น วจาก็รู้ว่าต้องเป็นคิด ดังนั้นการใช้วจาที่ถูกต้องตามสังกัปปะ คือ การบริกรรมตามอาการ ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ คือ อาการคิด มรรค ๘ จะเกิดพร้อมกันทั้งหมดเป็นมรรคสมังคี เข้าประหารอาการคิด อาการการคิดเป็นเหตุแห่งทุกข์ดับลง มรรคเกิด ความรู้สึคิดซึ่งเป็นทุกข์ดับตาม นิโรธปรากฏอริยสัจครบบริบูรณ์^{๑๗๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบาย การปฏิบัติที่เป็น สัมมาสังกัปปะ สรุปความว่า ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยกำหนดรูปนามอยู่นั้น กุศลกิจได้เกิดขึ้นอยู่เสมอ จึงเป็นการเจริญเนกขัมมสังกัปปะ และถือได้ว่าเป็นการเจริญอัปปาปาพะสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ เพราะไม่มีจิตที่ต้องการฆ่า หรือเบียดเบียน นอกจากนี้ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นวิตกเจตสิกที่ปรากฏในขณะที่เจริญวิปัสสนานั้น เป็นการน้อมจิตไปสู่สภาวะธรรมในปัจจุบัน เพื่อให้รู้เห็นสภาวะธรรมของรูปนามในแต่ละขณะ โดยสภาพที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน ไม่ใช่การนึกคิดเรื่องราวที่เป็นสมมติบัญญัติ^{๑๗๔}

^{๑๗๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๘/๑๗๗.

^{๑๗๑} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๕๖.

^{๑๗๒} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๓.

^{๑๗๓} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๑๓๒.

^{๑๗๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, หน้า ๑๕๑.

พระปณิธิตาภิงค์ (สยาดอ อุ บัณฑิตะ) อธิบายถึงการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสังกัปปะ สรุปความว่า สัมมาสังกัปปะ หรือ การตั้งเป้าหมายไว้ชอบ คือจิตปกองสู่อารมณ์เป้าหมายได้อย่างแม่นยำ ในทุกขณะจิต จะมีความบริสุทธิ์และสงบ ด้วยความพยายามของผู้ปฏิบัติเอง สมมุติว่า แต่ละนาที่ผู้ปฏิบัติ มีจิตที่ปราศจากอกุศล ๖๐ ครั้ง ในสองนาที่ ก็จะมีจิตที่บริสุทธิ์ ๑๒๐ ครั้งลองคิดดูว่าใน ๑ ชั่วโมง หรือจนถึงหนึ่งวัน ผู้ปฏิบัติสามารถสร้างวินาทีแห่งสันติสุขได้มากเพียงไร ทุกๆ วินาทีมีค่าทั้งสิ้น ในแต่ละขณะเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติจะหยั่งลงสู่เป้าหมาย คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะนี้คือการตั้งเป้าหมายไว้ชอบ (สัมมาสังกัปปะ) เป็นหนึ่งใน อริยมรรคมีองค์ ๘ ในหมวดปัญญา^{๑๗๕}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้อธิบายถึงการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสังกัปปะ อันเป็นความดำริชอบ สรุปความว่า สัมมาสังกัปปะ คือ การดำริออกจากกาม ดำริไม่พยายาบท่มุ่ร้ายใคร ดำริไม่เบียดเบียน กำหนดรู้ความดำริที่จิต คือ ความตรึกความตรอง หรือรวมเรียกว่า ความคิดที่จิตว่ามีความคิดอย่างไร เมื่อมีความคิดออกจากกาม คือ มีความคิดกำหนดธรรม ที่ไม่ชักนำให้เกิดความรักใคร่ปรารถนา พอใจในเรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ อันเป็นทางกาม ก็ให้รู้ว่ามี ความดำริในทางออก เมื่อมีความคิดไม่มุ้งร้าย เมื่อมีความคิดไม่เบียดเบียน ก็ให้รู้ว่ามี ความดำริไม่เบียดเบียน ดูความดำริ คือ ความตรึกความตรอง หรือความคิดที่ใจให้รู้^{๑๗๖}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) อธิบายสัมมาสังกัปปะไว้สรุปความว่า สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ดำริชอบ หมายความว่า ดำริอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา สามารถยกจิตขึ้นสู่ มหากุศล และสามารถยังจิตให้ตั้งมั่นอยู่กับสติปัฏฐานทั้ง ๔ สัมมาสังกัปปะมี ๒ อย่างคือ โลภียะ สัมมาสังกัปปะความดำริชอบที่เป็นโลภียะ โลภุตระสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบที่เป็นโลกุตระ ความดำริชอบที่เป็นโลภียะนั้นมี ๒ อย่าง คือ ความดำริชอบของบุคคลธรรมดาสามัญ กับ ความดำริชอบของนักปฏิบัติธรรม เรื่องความดำริชอบสองอย่างนี้มีความต่างกัน คือ ความดำริชอบของบุคคลธรรมดาสามัญนั้นมีบัญญัติต่างๆ เป็นอารมณ์ เช่น ดำริในการกระทำทางกายว่า จะไม่ให้ บาบอกุศล คือ ความประพฤติชั่วต่างๆ มีฆาตว์ลักทรัพย์ ประพฤติผิดประเวณี เป็นต้น เกิดขึ้นดำริ ทางวาจาว่าจะพยายามงดเว้นจากความประพฤติชั่วทางวาจา เช่น ดำริจะไม่ไม่พูดเท็จ จะไม่พูดคำ หยาบ หรือ จะไม่พูดส่อเสียด หรือ จะไม่พูดเพ้อเจ้อ เป็นต้น และ ดำริทางใจว่าจะไม่ให้ง่าย เกิดความโลภอยากได้ในสมบัติของคนอื่น จะต้องพยายามให้สมบัติที่เราต้องการนั้น เกิดขึ้นด้วย

^{๑๗๕} พระปณิธิตาภิงค์ (สยาดอ อุ บัณฑิตะ), *รู้แจ้งในชาตินี้*, หน้า ๓๔๐.

^{๑๗๖} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), *แนวปฏิบัติทางจิต*, หน้า ๑๕๐.

ความเพียรความสามารถความอดุสาหะของตนจึงจะเอา จะไม่ให้ใจขุนเคื่อง ด้วยอำนาจความโกรธ ถ้าหากความโกรธเกิดขึ้น ก็จะไม่พยายามอาฆาตจองเวรใคร จะพยายามทำใจรักษาใจให้ดำเนินไปตามทำนองคลองธรรม จะรักษาใจให้มีความเห็นถูกเห็นชอบอยู่เสมอ ส่วนความดำริของนักปฏิบัติธรรมนั้นมีปรมัตต์ คือ รูปนามเป็นอารมณ์ โดยองค์ธรรม ได้แก่ วิสุทธิ ๖ คือ ศีลวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งศีล) จิตตวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต) ญาณวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณ) กังขาวิตรณะวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์หมดจดเพราะข้ามพ้นความสงสัยในรูปนามเสียได้) มรรคามรรคญาณทัศนวิสุทธิ (มีความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์หมดจด) ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธิ (มีความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์หมดจดดำเนินไปโดยลำดับ) ความดำริที่เป็นโลกุตระนั้น ได้แก่ วิสุทธิที่ ๗ คือ ญาณทัตสนวิสุทธิ (มีความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์หมดจด) ได้แก่ มรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค ซึ่งความดำริชอบในมรรค ๘ นี้หมายความว่า ความเอาโลกียะ และ โลกุตระ ซึ่งนิยมเรียกว่า ปุพพภาคมรรค ๑ อริยมรรค ๑^{๑๗๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายลักษณะแห่งการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสังกัปปะ สรุปความว่า สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ มีความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นการมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่เป็นไป จะต้องใช้โยนิโสมนสิการหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ต้องปลอดโปร่งเป็นอิสระไม่มีทั้งความชอบใจ และความยึดติดตัวน่า และความไม่ชอบใจ เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมีสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ องค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกัน และกัน ซึ่งด้วยการมีโยนิโสมนสิการ จึงมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ ความดำรินึกคิด และสร้างทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียงยึดติด หรือ ผลักแย้งปฏิปักษ์ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจไม่ชอบใจเป็นกลางเช่นนี้ ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริตรึกนึกคิด เห็นอิสระจากความเอนเอียงทั้งในทางผูกติด เรียกว่า สัมมาสังกัปปะมี ๓ อย่าง คือ (๑) เนกขัมมสังกัปป์ หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากการไม่หมกมุ่น ในสิ่งตอบสนองความอยากต่างๆ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะหรือโลภะ (๒) อพยาบาทสังกัปป์ หรือ อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความรู้สึกระทบกระทั้งขัดเคืองชิงชัง หรือ เฟื่องมอในแง่ร้ายต่างๆ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ (๓) อวิหิงสาสังกัปป์ หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดร้ายข่มเหง หรือทำลาย คิดที่ปราศจากโทสะ^{๑๗๘}

^{๑๗๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙, หน้า ๔๔๒.

^{๑๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๐๒.

สรุป สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ ว่ามี อยู่ ๒ ระดับ คือ (๑) ความดำริชอบระดับโลกียะ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปป คือ ความดำริในการออกจากกาม ที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ความไม่หมกมุ่นติดข้องในสิ่งที่เกิดความอยาก ความคิดที่ปราศจากโลภะ หรือ ราคะ อพยาบาทสังกัปป คือ ความดำริที่ไม่มีความรู้สึกกระทบกระทั่ง หรือเพ่งเล็งในแง่ร้าย อวิหิงสาสังกัปป คือ ความดำริที่ไม่เบียดเบียนกัน การไม่ข่มเหง ทำร้าย เป็นความคิดที่ปราศจากโทสะ (๒) ความดำริชอบระดับโลกุตตระ ได้แก่ ความดำริชอบในเนกขัมมสังกัปป อพยาบาทสังกัปป และ อวิหิงสาสังกัปป โดยเป็นอารมณ์ของจิต จนจิต กำหนดรู้ในสภาวะจนสามารถออกจากการปรุงแต่งของจิตปราศจากอุปาทาน ไม่ยึดมั่นในอาสวะทั้งหลาย จนสามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้

๓) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวาจา

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติที่เป็นสัมมาวาจา หมายถึง เจรจาชอบ คือ วจีสุจิริต^{๑๗๙} (เว้นจาก วจีสุจิริต^๔) ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค มหาวรรค ญาณกถา สุตมยญาณนิตเทส ดังพระพุทธพจน์ความว่า “บรรดาอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวาจา เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากมุสาวาท (พูดเท็จ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากปิสุณวาจา (พูดส่อเสียด) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากผรุสวาจา (พูดคำหยาบ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากสัมผัปปลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ) นี้เรียกว่า สัมมาวาจา”^{๑๗๙} ดังพระพุทธพจน์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าการงดเว้น วจีสุจิริต ๔ เมื่อมีเจตนางดเว้นในส่วนที่เว้นแล้ว เมื่อจำเป็นที่จะต้องพูดควรพูดในวาจาที่เหมาะสมที่จะพูด ควรพูดในกาลที่ต้องพูด และพูดให้เหมาะสมแก่กาลนั้นๆ ไม่พูดพร่ำเพรื่อ เพ้อเจ้อ เป็นการพูดชอบ เหล่านี้จึงนับว่าเป็น สัมมาวาจา มีอยู่ ๒ ระดับ สรุปความว่า (๑) สัมมาวาจาที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ (๒) สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค คือ การงดการเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากวจีสุจิริต ๔ ของมีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่^{๑๘๐} วาจา มี ๓ อย่าง คือ เจตนา วิรติ สัททะ (เสียง) บรรดาวาจา ๓ อย่าง เป็นวาจาไม่มีโทษ เป็นวาจาที่ผู้รู้ทั้งหลายไม่ติเตียน ชื่อว่า เจตนาวาจา การงด การเว้น จากวจีสุจิริต ๔ เรียกว่า สัมมาวาจา ดังนี้ ชื่อว่า วิรติวาจา วาจาที่เปล่ง คล่องแคล่ว คำ การเปล่งขึ้น เสียงก็ก้อง ทำเสียงให้กึกก้อง วาจา การ

^{๑๗๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

^{๑๘๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๙/๑๗๘.

เปล่งวาจา ชื่อว่า สัททวาจา^{๑๘๑} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า สัมมาวาจา คือ ความงดเว้นจาก มิจฉาวาจาอันสัมปยุตด้วยสังกัปปะ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้ พระโยคีผู้เห็นอยู่ด้วยสัมมาทิฐิ และ ตรีภูกอยู่ด้วยสมาสังกัปปะอย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจาที่มีความกำหนดถือเอา คือ ประมวลสัมปยุตทำไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีความละมิจฉาวาจาได้เป็นผล^{๑๘๒} สัมมาวาจาในการปฏิบัติ เป็นการบริกรรมภาวนาถูกต้อง ขั้นตอนการทำงานของสัมมาวาจา เริ่มต้นจากสังกัปปะ คือ ตรีภูกตามที่เห็นทุกข์กับเหตุแห่งทุกข์ เมื่อเห็นเหตุแห่งทุกข์หรือเห็นอาการ แล้ว ก็สามารถตัดสินใจได้ว่าคำที่จะใช้สำหรับกำหนดหรือบริกรรมภาวนานั้นควรใช้วาจาว่า อย่างไร จึงจะตรงตามที่กำหนดและถูกต้อง^{๑๘๓} เมื่อผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ระลึกรู้อยู่ กับรูป นามที่พบเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระพบสัมผัส หรือคิดนึกแล้วหยั่งลงเห็น สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และบังคับบัญชาไม่ได้ของสภาวะเหล่านั้น ก็เลสที่ก่อให้เกิดมิจฉาวาจา ก็ไม่สามารถ เกิดขึ้นได้ เป็นการระงับอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิตได้ชั่วคราว ด้วยอำนาจวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า จนเต็มรอบ ผู้ปฏิบัติธรรมก็จะเห็นประจักษ์ พระนิพพานด้วยมรรค ญาณ สามารถละมิจฉาวาได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉตพหาน) ด้วยสัมมาวาจา^{๑๘๔}

พระปณิตตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณติตะ) ได้อธิบาย สัมมาวาจาในการปฏิบัติไว้ สรุป ความว่า สัมมาวาจา คือ วาจาชอบ คำว่าสัมมาวาจาหากแปลตรงๆ คือ วาจาที่ถูกถ่วง หรือ สมบูรณ์ หมายถึง คำพูดที่ตรงต่อความเป็นจริง นอกจากนี้ยังสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในหมู่ ชน มีเมตตาน่าฟัง อ่อนหวาน ไม่ประทุษร้าย และเป็นประโยชน์ การมีสัมมาวาจาทำให้ล่วงพ้น จากพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมทางวาจา จัดเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ หมวดศีล^{๑๘๕}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายสัมมาวาจาใน การปฏิบัติ สรุปความว่า สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้น จากการพูดหยาบ เว้นจากการพูดเหลวไหล กำหนดดูที่จิตของตนว่า มีความคิดที่เป็นตัววิริติ คือ ตัว งดเว้นที่จะพูดดังกล่าวหรือไม่ เมื่อกำหนดดู รู้เห็นว่ามีตัววิริติ คือ ความงดเว้นที่จะพูดดังกล่าว ก็ชื่อ ว่า มีสัมมาวาจา เจรจาชอบ ไม่ต้องพูด นิ่งอยู่นั่นเองด้วยวิริติ ก็ชื่อว่าสัมมาวาจาได้^{๑๘๖}

^{๑๘๑} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๖๘.

^{๑๘๒} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๓.

^{๑๘๓} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๑๖๒.

^{๑๘๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, หน้า ๙๙.

^{๑๘๕} พระปณิตตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณติตะ), รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๓๓๘.

^{๑๘๖} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๕๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) อธิบายสัมมาวาจาในการปฏิบัติ สรุป
 ความว่า สัมมาวาจาในการปฏิบัติว่าสัมมาวาจา แปลว่า วาจาชอบ หมายถึง พูดถูก คือ ถูกธรรม
 ถูกวินัย พูดไปเท่าไรก็ไม่มีผลเสียหาย มีแต่ดีฝ่ายเดียว ถึงไม่พูดแต่ดเว้นจากวจีทุจริต ๔ ได้ก็
 จัดเป็นสัมมาวาจา มี ๓ อย่างคือ (๑) เจตนาสัมมาวาจา คือ การตั้งใจพูดให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้
 ข้อนี้นี้จัดเป็นกรรมบท (๒) กถาสัมมาวาจา คือ ขณะพูดก็พูดถูกธรรมถูกวินัย ข้อนี้นี้จัดเป็น
 กรรมบท (๓) วิรติสัมมาวาจา พูดหรือ ไม่พูดก็ตาม สามารถดเว้นวจีทุจริต ๔ ได้อย่างเด็ดขาด
 ข้อที่ ๓ นี้ จัดเป็นสัมมาวาจาในมรรค มี ลักษณะ ๑๑ ประการคือ ปรีคหะ (กำหนดรู้ทุกข์ ละ
 สมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์) ปหานะ (ละกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน ในขณะแห่งมรรคญาณ)
 อุปตัมภณะ (อุปถัมภ์คำชูสหชาติธรรมที่เหลือ ให้ถึงมรรคญาณ) ปริยาทานะ (ครอบงำโลกะ
 โทสะ โมหะ ได้ในขณะแห่งมรรคญาณ) วิโสธนะ (ยังใจให้บริสุทธิ์จากโลกะ โทสะ โมหะ ได้
 ในขณะแห่งมรรคญาณ) อธิฏฐานะ (ตั้งใจมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา ในขณะแห่งมรรคญาณ)
 โวทานะ (ยังใจให้ผ่องแผ้วจากกิเลส ในขณะแห่งมรรคญาณ) วิเสสาธิคมะ (บรรลุมรรคญาณ)
 ปฏิวะระ (แทงตลอด มรรคญาณ) สัจจาภิสมยะ (ตรัสรู้ริยสัจ ๔) นิโรธ ปติฏฐापณะ (ยังใจให้ตั้ง
 มั่นในนิโรธ คือ นิพพานในขณะแห่งมรรค มีโสดาปัตติมรรคญาณ เป็นต้น)^{๑๘๗}

การปฏิบัติสัมมาวาจา เป็นวจีสังขาร เหมือนกับ สัมมาสังกัปปะย่อมปรากฏได้ทั้ง
 โลภะและโลภุตตระ สัมมาวาจาที่เป็นไปในทางโลกียะ ย่อมเป็นไปเพื่อประกอบสังขาร ย่อม
 เป็นไปในทางกุศล คือ การเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
 เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ เจตนาที่เป็น
 สัมมาวาจา เป็นการปรุงแต่งแห่งจิต ย่อมเกิดความยึดมั่นในตัณหาที่ปรากฏ เมื่อเกิดการยึดมั่น
 ย่อมก่อเกิดอตัตาในสัมมาวาจานั้น เมื่อเกิดสัมมาวาจาที่เป็นอตัตา ย่อมก่อเกิดการหมุนวนไปตาม
 กรรม วิบาก จึงได้ชื่อว่า โลภียสัมมาวาจา ส่วนโลกุตตรสัมมาวาจา หมายถึง สัมมาวาจาที่เกิดจาก
 การปรุงแต่งของจิต แต่จิตของผู้เจริญสัมมาวาจาไม่มีความอยากในสัมมาวาจานั้น จิตย่อมไม่มี
 ความยึดมั่นในสัมมาวาจา เมื่อจิตไม่มีความยึดมั่นในสัมมาวาจาย่อมไม่มีอตัตา เมื่อไม่มีอตัตาย่อม
 ไม่มีวิภูฏะ เมื่อไม่มีวิภูฏะย่อมไม่ปรากฏกรรม และ วิบาก เหล่านี้จึงเรียกได้ว่า เป็นโลกุตตร
 สัมมาวาจา เพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้^{๑๘๘}

^{๑๘๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙, หน้า ๔๕๔.

^{๑๘๘} ศรีศากยโศก, อริยสัจ ๔ ตามรอยพุทธองค์, หน้า ๖๗๘-๖๗๙.

๔) การปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ

ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ อันเป็นการกระทำชอบ ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค มหาวรรค ญาณกถา สุตมยญาณนิตเทส ความว่า “บรรดาอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจาก ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากอกุศลนาทาน (การลักทรัพย์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร (การประพฤตินอกใจ) นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ”^{๑๘๙} การกระทำชอบนี้เป็นไปเพื่อความเจริญของจิต เพื่อความดับทุกข์เป็นจุดหมาย สรุปความว่า (๑) สัมมากัมมันตะที่ยังมีอาสวะ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤตินอกใจ (๒) สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นคือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากกายทุจริต ๓ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคเจริญ อริยมรรคอยู่^{๑๙๐} ปรากฏในสมุทตถกถา มหาวรรคอรกถก อธิบายว่า แม้กุศลธรรม มีเจตนา งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ก็ต่างกันในเรื่องต้น เพราะสัญญาในการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ต่างกัน แต่ในขณะที่แห่งมรรค เจตนางดเว้นฝ่ายกุศล อันเดียวเท่านั้น เกิดขึ้นให้องค์แห่งมรรคบริบูรณ์ โดยให้สำเร็จความไม่เกิด แห่งเจตนาเครื่องทุศีลฝ่ายอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ในฐานะ ๓ เหล่านี้ เพราะตัดทางได้ขาด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ^{๑๙๑}

สัมมากัมมันตะ ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วย สัมมาวาจา ตตมิจฉากัมมันตะได้เด็ดขาดจากพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้นชื่อว่า สัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะมีการพยุ (สัมปยุต) ไว้เป็นลักษณะ มีการละเว้นเป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะเป็นผล^{๑๙๒} การปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ เป็นปฏิบัติถูก หมายถึง การลงมือปฏิบัติการถูกต้อง คือ ทำถูก ทำงานถูกต้อง เว้นจากเจตนาฆ่า หรือ ประหาร เว้นจากเจตนาเอาทานที่ไม่ได้ให้ และ เว้นการกระทำผิดในกาม หรือ ความชอบเป็นเหตุ ในการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ เช่น เมื่อปวดปรากฏ กำหนดไม่ทันเลยพั่งจะให้มันหาย ขณะเริ่มพั่งใจหนึ่งอยู่ที่พั่งบังคับ อีกใจหนึ่งอยู่ที่ปวด กลายเป็น ๒ อารมณ์ มีอาการพั่ง ไม่สงบ ถึงใจมีการภาวนาว่าปวดหนอๆ แต่เป็น ๒ อารมณ์อยู่ คำพูดที่ใช้เป็น ปิสุณา วาจา พูดส่อเสียด คือ ทำให้เป็น

^{๑๘๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

^{๑๙๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๗๙.

^{๑๙๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๖๒.

^{๑๙๒} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๓.

๒ อารมณ์ไม่ใช่ เอโกทิภาว เป็นอารมณ์เดียว ดังนั้น มรรค ๘ ไม่เกิด เพ่งให้มันหาย กัมมันตะก็เป็นปณาดิบาตร เจตนาฆ่าประหัตประหารปวด เป็นมิจฉากัมมันตะ วาจาก็เป็นผรุสา คำหยาบ มรรค ๘ ก็ไม่อาจเกิดได้ เป็นต้น^{๑๙๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ สรุปความว่า สัมมากัมมันตะว่า การกระทำชอบ ได้แก่ เจตนางดเว้นจากการประพฤติชั่วทางกาย ๓ อย่าง คือ การฆ่า ลักทรัพย์ และประพฤติผิดในกาม การเจริญสัมมากัมมันตะทำได้ด้วยการรักษาศีล และการเจริญวิปัสสนาภาวนา และทำให้บริบูรณ์ได้ในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔^{๑๙๔}

พระปณิตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณฑิตะ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ สรุปความว่า สัมมากัมมันตะ หรือการกระทำชอบ การกระทำที่ถูกต้องย่อมประกอบไปด้วยความยับยั้งชั่งใจ บุคคลพึงงดเว้นจากอกุศลกรรมทางกาย จัดเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ หมวด ศีล^{๑๙๕}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ สรุปความว่า สัมมากัมมันตะว่า การงานชอบ คือ การงดเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดประเวณีในทางกาม หรือ เว้นจากอพรหมจริยกิจ ตรวจดูจิตของตนว่าวิริติ คือ งดเว้นที่จะประพฤติดังกล่าว หรือ ไม่ เมื่อพบว่า มีวิริติอยู่ ก็พึงทราบว่าเป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ ไม่ต้องทำอะไร เมื่อมีวิริติอยู่ดังนั้น ก็เป็นสัมมากัมมันตะได้^{๑๙๖}

พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมากัมมันตะ สรุปความว่า สัมมากัมมันตะ แปลว่า การงานชอบ หมายถึง ทำการงานถูกต้องตามทำนองครองธรรม การงานชอบที่ทำ ทางกาย วาจา ใจ ประกอบด้วยศีลสมาธิปัญญา การงานชอบทางกาย ได้แก่ การงานทุกชนิดที่ทำด้วยกาย ที่จัดเป็นการงานชอบก็เพราะเป็นการงานที่สุจริต เป็นการงานที่ไม่จัดเป็นการงานที่ไม่มีโทษเป็นต้น การงานชอบทางวาจา ได้แก่ การงานที่ต้องทำด้วยวาจา เช่น นักเทศน์ นักสอน นักปาฐกถาเป็นต้น ต้องใช้วาจาเป็นสำคัญ คือ ต้องพูดเสมอเสมอ ต้องพูดต้องสอน การงานชอบทางวาจานั้นโดยหลักใหญ่ๆมีอยู่ ๔ คือ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ และไม่พูดเพ้อเจ้อ การงานชอบทางใจอันได้แก่ การงานที่ทำด้วยใจทุกอย่างที่ยึดมั่นอยู่กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ใจไม่เพ่งเล็งอยากได้ของรักของปลื้มใจของคนอื่นมา

^{๑๙๓} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๑๗๒-๑๗๖.

^{๑๙๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, หน้า ๑๐๒.

^{๑๙๕} พระปณิตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณฑิตะ), รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๓๓๘.

^{๑๙๖} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๕๑.

เป็นของตน ไม่มีใจคิดพยาบาทอาฆาตจองเวรกับใครๆ ไม่มีการคิดประทุษต่อใคร มีแต่แผ่เมตตาไปเป็นต้น ซึ่งสัมமாகัมมันตะที่แปลว่าการงานชอบนั้นแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ เจตนาสัมமாகัมมันโต ยถาพลสัมமாகัมมันโต วิรตีสัมமாகัมมันโต (๑) เจตนาสัมமாகัมมันโต แปลว่า การงานชอบทางใจ คือตั้งใจทำงานให้ถูกต้องตามหลักธรรมต่างๆ ทั้งขั้นต่ำ ขั้นกลาง ขั้นสูง (๒) ยถาพลสัมமாகัมมันโต แปลว่า การงานชอบตามกำลัง กำลังนั้นมีอยู่ ๒ อย่างคือ กำลังกาย กำลังใจ (๓) วิรตีสัมமாகัมมันโต ทำการงานชอบ โดยงดเว้นอย่างเด็ดขาดการงดเว้น เรียกว่า วิรติ มีอยู่ ๓ อย่าง คือ สัมปัตตวิรติ (งดเว้นในขณะที่ประจวบเข้าเช่นเห็นสัตว์ควรค่าไม่ฆ่าเห็นของคนรักไม่รักเป็นต้น) สมาทานวิรติ (งดเว้นโดยการสมาทานคือได้สมาทานศีลเป็นต้น) สมุจวิรติ งดเว้นโดยเด็ดขาด ได้แก่ งดเว้นและอำนาจอริยมรรคซึ่งเกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนถึงมรรคญาณ อย่างเดียวเท่านั้น) สมุจเนทวิรติ จัดเข้าในมรรค ๘ ได้ เพราะในบุพพภาคมรรคได้ปรมัตถ์เป็นอารมณ์ในอริยมรรคก็มีนิพพานเป็นอารมณ์ ลักษณะของมรรคข้อนี้มี ๑๑ ประการ คือ สมุฏฐานะ (ยังศีลสมาธิปัญญาให้ตั้งขึ้นจนกระทั่งถึงโสดาปัตติมรรค) ปหานะ (ละการงานผิด มีจิตตั้งมั่นอยู่กับศีลสมาธิปัญญาจนกระทั่งถึงโสดาปัตติมรรค) อุปถัมภะ (อุปถัมภ์ค้ำชูสหชาติธรรมที่เหลือ ให้เกิดพร้อมกันในขณะที่แข่งโสดาปัตติมรรค) ปริยาทานะ (ครอบงำกิเลสทั้งหลายในขนาดแห่งโสดาปัตติมรรค) วิโสธนะ (ยังใจให้บริสุทธิ์จากกิเลสในขนาดแห่งโสดาปัตติมรรค) อธิฐานะ (ตั้งใจมั่นในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค) โวทานะ (ยังใจให้ผ่องแผ้วในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค) วิเสสาธิมะ (บรรลुकุณพิเศษในขณะที่แข่งโสดาปัตติมรรค) อุตตริปฏิเวชะ (แทงตลอดคุณพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป) สัจจาภิสมยะ (ได้ตรัสรู้ริยสัจ ๔) นิโรธะ ปตัญญาปนะ (ตั้งอยู่ในพระนิพพาน) ทั้ง ๑๑ ข้อนี้เป็นลักษณะของสัมமாகัมมันตะในมรรคอย่างแท้จริง^{๑๙๗}

การปฏิบัติที่เป็นสัมமாகัมมันตะ เป็นการประพฤติดันเป็นไปเพื่อความเจริญงอกงาม มีความดับทุกข์เป็นเป้าหมาย สัมமாகัมมันตะย่อมปรากฏได้ทั้งโลกียะและโลกุตตระ สัมமாகัมมันตะที่เป็นไปในทางโลกียะ ย่อมเป็นไปเพื่อประกอบสังขาร ย่อมเป็นไปในทางกุศล คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติผิดในกามที่เป็นสัมமாகัมมันตะ เป็นการปรุงแต่งแห่งจิต ย่อมเกิดความยึดมั่นในตัณหาที่ปรากฏ เมื่อเกิดการยึดมั่นย่อมก่อเกิดอตัตาในสัมமாகัมมันตะนั้น เมื่อเกิดสัมமாகัมมันตะที่เป็นอตัตา ย่อมก่อเกิดการหมุนวนไปตามกรรม วิบาก จึงได้ชื่อว่า โลภียะ สัมமாகัมมันตะ ส่วนโลกุตตรสัมமாகัมมันตะ หมายถึง สัมமாகัมมันตะที่เกิดจากการปรุงแต่งของจิต แต่จิตของผู้เจริญสัมமாகัมมันตะไม่มีความอยาก (ตัณหา) ในสัมமாகัมมันตะนั้น จิตย่อมไม่มี

^{๑๙๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙, หน้า ๔๕๖.

ความยึดมั่นในสัมมาสัมมัตตะ เมื่อจิตไม่มีความยึดมั่นในสัมมาสัมมัตตะย่อมไม่มีอิตตา เมื่อไม่มีอิตตาย่อมไม่มีวิภูฏะ เมื่อไม่มีวิภูฏะย่อมไม่ปรากฏกรรม และ วิบาก เหล่านี้จึงเรียกได้ว่า เป็นโลกุตตระสัมมาสัมมัตตะ^{๑๙๘}

สรุปความว่า สัมมาสัมมัตตะ หมายถึง การกระทำชอบ การงานถูกต้อง มี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะ เป็นไปเพื่อประกอบสังขาร เป็นไปในทางกุศล และโลกุตตระสัมมาสัมมัตตะ เป็นการกระทำชอบ เป็นไปเพื่อความเจริญของจิต เพื่อความดับทุกข์เป็นจุดหมาย เพื่อความหลุดพ้น อันเป็นการประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญาญาณ ดำเนินไปสู่ มรรคผล นิพพาน เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้

๕) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาอาชีวะ

ข้อมูลที่มีความเกี่ยวข้องในการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอาชีวะ ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีตา สุตมยญาณนิตเทส ความว่า “บรรดาอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรคือ ข้อที่พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละมิจฉาอาชีวะ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วย สัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ”^{๑๙๙} สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ และยังหมายถึง การดำรงชีพชอบ ซึ่งมี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะกับระดับโลกุตตระ สรุปความว่า (๑) สัมมาอาชีวะที่ยังมีอาสวะ คือ เลี้ยงชีพชอบด้วยสัมมาอาชีวะที่เป็นไปในทางโลกียะ (๒) สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นคือ การงดการเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคเจริญอริยมรรคอยู่^{๒๐๐} ในปปัญจสูทนี มูลปณณาสกคอรธกถา อธิบายว่า “สัมมาอาชีวะ (เมื่อเกิดขึ้น) ย่อมละมิจฉาอาชีวะและกิเลสที่เป็นข้าศึกต่อสัมมาอาชีวะนั้นได้ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ และ ย่อมยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ผ่องแผ้วโดยชอบ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัมมาอาชีวะ”^{๒๐๑} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภีตามรรคคอรธกถา อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอาชีวะ ความว่า

ภิกษุในศาสนานี้ เว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารด้วยจิตอื่น เว้นจากการก้าวล่วงทางจิตทวารด้วยจิตอื่น ฉะนั้นอาชีวะย่อม เกิดขึ้นในขณะต่างๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะแห่ง

^{๑๙๘} ศรีศากยโสภ, อริยสัจ ๔ ตามรอยพุทธองค์, หน้า ๖๘๐-๖๘๑.

^{๑๙๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

^{๒๐๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๑/๑๘๐.

^{๒๐๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๒๕๑.

มรรคการเว้นที่เป็นกุศล กล่าวคือ สัมมาอาชีวะเป็นอย่างเดียว ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ด้วย
สามารถทำความไม่เกิดให้เสร็จ เพราะตัดทางแห่งเจตนาอันเป็นมิจฉาอาชีวะ และความเป็นผู้
ทุศีลอันเกิดขึ้นด้วยสามารถกรรมบท ๗ ในทวาร ๒ เกิดขึ้น นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ^{๒๐๒}

สัมมาอาชีวะ ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะประกอบด้วยความงดเว้นที่เป็นความ
หมดจดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ เข้าไปตัดเสียได้ซึ่ง อเนสนา มีความล่องลงเป็นต้น
แห่งพระโยคินันอันใด ความงดเว้นนั้นชื่อว่า สัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้น มีความสะอาดเป็น
ลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบทำให้เป็นไปเป็นกิจ มีการละมิจฉาอาชีวะ^{๒๐๓} การปฏิบัติที่เป็น
สัมมาอาชีวะ คือความมีชีวิตให้ดำเนินไปอยู่ด้วยการดำรงความบริสุทธิ์ หมายถึง การดำรงชีวิต
ความเป็นอยู่ ยังไม่ตาย หรือ รักษาชีวิตที่ยังเป็นอยู่ให้ดำเนินสืบเนื่องต่อไปได้ ซึ่งจะมีทั้งอย่าง
ที่สมมติว่าถูกต้อง และอย่างที่ไม่สมมติว่าไม่ถูกต้อง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า วิธีละมิจฉาชีพ
ความขุ่นมัวเศร้าหมองสู่การดำรงสัมมาอาชีพ ความสะอาดบริสุทธิ์ ที่ทรงแนะนำไว้ คือ การ
กำหนด การกำหนดอย่างถูกต้องถูกวิธีจะทำให้มรรค ๘ เกิดดั่งนั้น การจะละมิจฉาชีพสู่สัมมา
อาชีพได้ถูกต้องตามพุทธวิธี ในวิชาการตรัสรู้เพื่อดับทุกข์ หรือ ตามหลักสูตรการศึกษาสมณ
ธรรมก็ต้องรู้ด้วยมรรค ๘ เพราะการทำให้มรรค ๘ เกิดสามารถชำระจิตที่สกปรกขุ่นมัวเศร้า
หมองให้สะอาดผ่องใสได้ ให้ดำรงความโปร่งใสอยู่ได้สามารถพัฒนาความปลอดภัยให้แผ่ไพศาล
ไปในพื้นที่จิตอันความผ่องใสเข้าไปไม่ถึงได้ สามารถทำให้สมณมีผลเป็นสมาธิ

ในระบบการตรัสรู้เพื่อดับทุกข์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้น และพัฒนาถึงเขต
ระดับสูงสุด คือฉานได้ สามารถพัฒนา อินทรีย์ พลละ โพชฌงค์ และวิปัสสนาญาณให้เจริญจน
แกว่งรอบ แก่งล้าถึถ้วน ถึงที่สุด คือ ฐานะคามินีวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นได้ สามารถพัฒนามรรค
ทั้งตั้งแต่ บุพภาคมรรค (มรรค ๘) ให้แก่กล้าจนถึงโลกุตตรมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ให้
ปรากฏได้มีตัวอย่างดังต่อไปนี้ เช่น กำหนดพองยุบ อาการพองอาการยุบเป็นบริกรรมนิมิต
เครื่องหมายที่จะบริกรรมเป็นอุคหนิมิต หมายถึง เครื่องหมายในการบริกรรมที่ปรากฏการ
กำหนดรู้อาการพอง อาการยุบเป็นสังกัปปะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้ใช้ภาวนาถูกต้อง คำภาวนาจึงว่า
พองหนอ ยุบหนอ การกำหนดอย่างนี้ มรรค ๘ เกิดและทำหน้าที่ รักษาพื้นที่พอง ยุบให้สะอาด
พร้อมกับป้องกันพื้นที่พอง ยุบ ไม่ให้สกปรกไปพร้อมกันด้วย การดำรงชีวิตที่พอง ยุบ จึงเป็น
สัมมาอาชีวะ เพราะความสะอาดปรากฏแก่จิตตลอดทั้งวิถี^{๒๐๔}

^{๒๐๒} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๗๑.

^{๒๐๓} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๓.

^{๒๐๔} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๑๘๔.

พระโศภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอชีวะ สรุปความว่า สัมมาอชีวะจัดเป็นการปฏิบัติที่ประกอบด้วย เจตนาจวน (วิริตเจตสิก) เหมือนสัมมาวาจา และสัมมาอชีวะ ดังนั้น การหลีกเลี่ยงการหาเลี้ยงชีพที่ผิดจึงจัดเป็นสัมมาอชีวะ การเจริญสัมมาอชีวะนี้ทำได้ ๒ วิธี คือ ด้วยการรักษาศีล และด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อบรมวิริตเจตสิกในองค์มรรคมีการพัฒนาจนสมบูรณ์^{๒๐๕}

พระปณิตาภวังค์ (สยาตอ อุ บัณติตะ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอชีวะ สรุปความว่า สัมมาอชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ กล่าวคือ การดำรงชีวิตด้วยความถูกต้อง เหมาะควรและปราศจากมลทิน ไม่ประกอบมิจฉาอาชีพ จัดเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ หมวดศีล^{๒๐๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอชีวะ สรุปความว่า สัมมาอชีวะ เลี้ยงชีพชอบ คือ เว้นจากการเลี้ยงชีวิตที่ผิด ดำเนินเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ กำหนดดูที่จิตว่าชีวิตคือความเป็นอยู่ในบัดนี้เป็นอยู่ด้วยปัจจัยเครื่องอาศัยสำหรับเลี้ยงชีวิต อันได้มาในทางที่ชอบ หรือในทางที่ผิด เมื่อพบว่าชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัจจัย เครื่องอาศัยที่ได้มาในทางที่ชอบ ชื่อว่ามี สัมมาอชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบได้^{๒๐๗}

พระธรรมธีรราชมหิ (โชดก ญาณสิทธิ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาอชีวะ สรุปความว่า สัมมาอชีโว แปลว่า เป็นอยู่ชอบ หมายความว่า เป็นอยู่ชอบเพราะความเพียร เป็นอยู่ชอบเพราะงดเว้นอย่างเด็ดขาด จากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ สัมมาอชีวะมีลักษณะคือเครื่องหมายมีความผ่องแผ้วเป็นลักษณะหมายความว่าสมาธิว่ามีอยู่แก่ผู้ใดผู้นั้นจะมีแต่ความของเพียวมีแต่ความสะอาดบริสุทธิ์ทั้งกายวาจาและใจ เพราะกิเลสหายาบซึ่งจะล่องละเมิดออกมาทางกายวาจา ช่มไว้ได้ด้วยศีล สมาธิ และถอนกิเลสด้วยอริยมรรค ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรคเป็นต้น สัมมาอชีวะมี ๒ อย่างคือ วิริยะสัมมาอชีโว เป็นอยู่ชอบด้วยความเพียร วิระตีสัมมาอชีโว เป็นอยู่ชอบด้วยการงดเว้นอย่างเด็ดขาดจากทุจริต ๗ ประการ ความเป็นอยู่ด้วยความเพียรนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ขั้นคือ (๑) ความเพียรขั้นต้นได้แก่ความเพียรการทำงานต่างๆในทางโลก (๒) ความเพียรในขั้นกลางได้แก่ ความเพียรของผู้มุ่งความสงบสุขยิ่งๆ ขึ้นไปกว่านี้ มีการปลุกศรัทธาให้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตน เพียรรักษาศีล ตามกำลังของตน เพียรสละ เพียรบำเพ็ญปัญญา เรียกว่า วิริยะสัมมาอชีวะ (๓) ความเพียรขั้นสูง ได้แก่ ความเพียร ๔ อย่าง คือ (๑) สังวรปธาน เพียรระวังไม่ให้ความโลภความโกรธความหลงเกิดขึ้นในขันธสันดาน ด้วยศีลสังวร ขันติสังวร

^{๒๐๕} พระโศภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจักกัปปวัตนสูตร, หน้า ๑๐๕.

^{๒๐๖} พระปณิตาภวังค์ (สยาตอ อุ บัณติตะ), รู้แจ้งในชาตินี้, หน้า ๓๓๘-๓๓๙.

^{๒๐๗} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๕๑.

วิริยสังวร สติสังวร และ ญาณสังวร (๒) ปหานปธาน เพียรละกิเลส คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ด้วยตทั้งคปหาน วิกขัมภนปหาน สมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน นิสรณปหาน (๓) ภาวนาปธาน เพียรบำเพ็ญมรรค ๘ ให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของตน (๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษาใจให้ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญาจนกระทั่งถึงมรรคญาณ ผลญาณ ความเพียร ๔ อย่างนี้ ต้องบำเพ็ญไปพร้อมๆ กัน ในขณะเดียวกัน เกิดขึ้นเฉพาะแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น^{๒๐๘}

การปฏิบัติที่เป็น สัมมาอาชีวะที่ยังมีอาสวะ หมายถึง การประกอบอาชีพที่เป็นไปโดยชอบธรรม มีความถูกต้อง ไม่ทำความเสื่อมแห่งจิต เป็นไปในทางกุศล แต่จิตของบุคคลผู้ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะบังเกิดความอยากทางจิต คือ ตัณหา ในอาชีพทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเกิดอุปาทานความยึดมั่นในอาชีพเหล่านั้น ย่อมเกิดอตัตาในสัมมาอาชีวะ ย่อมเกิดกิเลสในสัมมาอาชีวะ ย่อมมีอุปธิเป็นวิบาก มีส่วนแห่งบุญคือ สัมมาอาชีวะ ย่อมเกิดวิภูฏะ กรรม วิบาก ย่อมเกิดวิภูฏะอวิชชา ตัณหา อาสวะ ส่วนใน สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์แห่งมรรคนั้น หมายถึง การเลี้ยงชีพของพระอริยบุคคลทั้งหลาย (ไม่เกิดตัณหาในการเลี้ยงชีพ ย่อมไม่มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่นในสัมมาอาชีวะ ไม่มีอตัตาในสัมมาอาชีวะ ไม่เกิดวิภูฏะของกิเลส กรรม วิบาก ไม่เกิดวิภูฏะของอวิชชา ตัณหา อาสวะไม่มีอุปธิเป็นวิเวก^{๒๐๙}

๖) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวายามะ

การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรชอบ ความเพียรถูกต้องเพียรป้องกันกิเลสที่ยังไม่เกิด คือ ความเพียรพยายามประคองจิตเพื่อป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละกิเลสที่เคยเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำให้ กุศลเกิด และเพียรทำให้กุศลเจริญงอกงามยิ่งๆ ขึ้นไป จนเต็มสมบูรณ์ ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค สุตมยญาณนิตเทส ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

บรรดาอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวายามะ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะพยายาม พยายามความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ฯลฯ สร้างฉันทะพยายาม พยายามความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^{๒๑๐}

^{๒๐๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙, หน้า ๔๖๙.

^{๒๐๙} ศรีศากยโสภณ, อริยสัจ ๔ ตามรอยพุทธองค์, หน้า ๖๘๓-๖๘๔.

^{๒๑๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๖.

ฉันทะ เป็นตัวนำในสัมมาวายามะ และเป็นสาระหลักของความเพียรทั้งหมด สัมมาวายามะตามคำจำกัดความเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมัปปธาน หรือ ปธาน ๔ คือ ๑. สังวรปธาน (เพียรระวัง) ๒. ปหานปธาน (เพียรละ) ๓. ภavanaปธาน (เพียรเจริญ) ๔. ออนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา)^{๒๑๑} ในปปัญจสูทนี อภิปรายลักษณะที่เป็นสัมมาวายามะ สรุปความว่า สัมมาวายามะ คือ ความพยายามชอบ ความพยายาม และความเพียร อันเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์^{๒๑๒} การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวายามะ สรุปความว่า สัมมาวายามะ ลำดับนั้นวิริยารัมภะ อันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วยสัมมาอาชีวะ ตัดโกสัชชะเสียได้ขาดพระโยคินัน ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้น ชื่อว่า สัมมาวายามะ สัมมาวายามะนั้นมีการประกอบจิตไว้เป็นลักษณะ มีสัมมัปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เคยเกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้น เป็นกิจ มีอันละมิจฉาวายามะเสียได้เป็นผล^{๒๑๓} สัมมาวายามะเพียรถูกต้อง มี ๔ ลักษณะ คือ

(๑) เพียรถูกต้องข้อที่ เพียรป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น กำหนดอะไรกำหนดอยู่ในบริกรรมนิมิต หรือ อารมณ์ที่เป็นกามาวจรกุศล ที่เป็นอกุศลในขณะนั้น เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ให้เป็นปรมัตถ์ ใช้บริกรรมภาวนา และทำปฏิภาณนิมิตให้ถูกต้อง มรรค ๘ จะเกิดขึ้น ป้องกันรักษาพื้นที่ของบริกรรมนิมิตที่กำหนดให้คงความเป็นกุศลอยู่ ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดส่วนที่เป็นรูปาวจรกุศล ซึ่งเป็นสัมมาสังกัปปะ ส่วนที่เป็นสัมมาสังกัปปะ คืออารมณ์ที่เป็นกลางทั้งหลาย เรียกว่ามหาภูตรูป คือก้อนที่อุปทายรูปอาศัย เกิดขึ้นพร้อมได้

(๒) เพียรละอกุศลที่เกิดแล้ว บาปอกุศลโดยสรุป คือ กลุ่มงานที่เป็นมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ สำหรับผู้ฝึกใหม่ ๆ สมาธิจิตมีน้อย จิตจะอยู่กับอารมณ์ที่เป็นกามาวจรกุศล มีพอง ยุบเป็นต้น ได้ไม่นานเพราะธรรมชาติของจิตไม่อยู่ในอารมณ์เดียววนๆ ชอบซัดสายไปหาอารมณ์ใหม่อยู่เรื่อยๆ สิ่งเหล่านี้ต้องพรากออกไปให้หมดด้วยมรรค ๘ กิเลสต่างๆ

(๓) เพียรยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น พอง ยุบ เกิดขึ้นกำหนด พองหนอ ยุบหนอ มรรค ๘ เกิด รักษากุศลทั้งหลายอยู่ มีสมาธิเป็นต้น เมื่อเกิดพอใจขึ้น กามเป็นอกุศลเกิดขณะปัจจุบันนั้น กุศลทั้งหลายไม่มีเมื่อไม่พอใจพยายามเกิดอกุศลเกิด เป็นมิจฉาสังกัปปะ หรือเพ่งเล็งบังคับ ไม่ว่าจะด้วยอภิชฌา หรือโทมนัสก็ตามเป็นมิจฉากัมมันตะนี้ก็

^{๒๑๑} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕/๒๖.

^{๒๑๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๓๒.

^{๒๑๓} พุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๔.

อกุศลเกิดกุศลไม่มี วิธีทำให้กุศลเกิด คือเมื่อพอใจเกิดขึ้นมาให้ย้ายจากการกำหนดพองหนอ ยุบหนอ กำหนดที่พอใจ กำหนดว่าพอใจหนอ พอใจหนอ ถ้าไม่พอใจ (พยายามพยายามทอกุศลเกิด) ก็ย้ายมากำหนดที่ไม่พอใจว่า ไม่พอใจหนอ ไม่พอใจหนอ ถ้ากำหนดได้ถูกต้องตามวิธีการมรรค ๘ จะเกิดพร้อมและพร้อมกันที่ มรรค ๘ ปรากฏขึ้นนั่นเอง

(๔) เพียรเพื่อการทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงคงอยู่ไม่ให้เสื่อม ไม่เลือนหาย ตรงข้าม เป็นการทำให้กุศลทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้นไปอย่างสมบูรณ์ ใญ่บุญจนถึงขั้นสูงสุด บริบูรณ์อย่างเต็มที่มั่นคงทุกสัดส่วน ในภาคการปฏิบัติความเพียรถูกต้องข้อที่ ๔ นั้น ผู้ปฏิบัติยินดีเพียงแค่ว่า กำหนดอารมณ์กามาวจรกุศลยังไม่พอ ผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร ต้องการมรรค ผล นิพพาน เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย ควรสร้างและให้ความเพียร อันเป็นศักยภาพแห่งตน ให้ยิ่งๆ ขึ้นจนถึงขีดสุด กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติจัดอกุศลให้หลบลงและสร้างกุศลให้เกิดขึ้นมาได้ แล้ว สำหรับข้อที่ ๔ เน้นเรื่องการปฏิบัติ ๔ ขั้น คือการรักษากุศลที่ได้แล้วไม่ให้เสื่อมทำให้กุศลที่รักษาได้แล้วนั้นเข้มแข็งแข็งแกร่งมั่นคงอย่างใญ่บุญไม่มีข้อบกพร่อง พัฒนากุศลที่เข้มแข็งมั่นคงอย่างใญ่บุญแล้วนั้นให้เจริญยิ่งขึ้นไป^{๒๑๔}

การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้ (๑) พยายามป้องกันบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อใดก็ตามที่เราได้เห็น หรือ ได้ยิน เกี่ยวกับการกระทำบาปของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นการฆาตกรรม การลักทรัพย์ หรือการพูดเท็จก็ตาม เราต้องพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำเช่นนั้น เปรียบเหมือนการป้องกันตนเองจากโรคติดต่อที่กำลังระบาดอยู่ (๒) พยายามละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว อกุศลที่เกิดขึ้นแล้วแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ กิเลสที่เราเคยทำมาก่อน ได้แก่ กิเลสที่แสดงออกมาทางกายกรรมและวจีกรรม และ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในใจเป็นกิเลสละเอียดไม่ปรากฏอาการให้เห็นจนกว่าจะได้โอกาส (๓) พยายามยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นการให้ทานการรักษาศีลและการเจริญสมณะพร้อมทางวิปัสสนา จัดเป็นกุศลทั้งสี่นั้น เราควรพยายามอย่างเต็มความสามารถที่จะทำกุศล หรือ ยังไม่ได้ทำให้เกิดขึ้นจนครบถ้วนทุกอย่าง (๔) พยายามยังกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และพัฒนาให้เต็มบริบูรณ์ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำลังเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยระลึกอยู่อารมณ์ที่เห็น ได้ยิน สัมผัส และจิตที่รู้ เขาจะไม่เปิดโอกาสให้ออกุศลเกิดขึ้นได้ นอกจากนี้ยังเป็นการกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป และในขณะเดียวกัน ยังก่อให้เกิดวิปัสสนากุศล ซึ่งยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น พร้อมทั้งยังเป็นการพัฒนาวิปัสสนากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและเจริญใญ่บุญถึงระดับมรรค

^{๒๑๔} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๒๐๕.

กุศล จึงกล่าวได้ว่าในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนาภาวนาระลึกรู้สภาวะธรรมอยู่นั้น เขากำลังเจริญสมาธิสมาธิ หรือสัมมปปธาน ^{๒๑๕}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสมาธิสมาธิ สรุปความว่า สมาธิสมาธิ พยายามชอบ คือ เพียรชอบได้แก่พยายามป้องกันไม่ให้กุศลเกิดขึ้น พยายามป้องกันไม่ให้กุศลเกิดขึ้นแล้ว พยายามทำกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น พยายามทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงอยู่และเพิ่มมากขึ้น คือ ตรวจสอบกุศลและกุศลที่จิตของตน เพราะว่าจิตนี้เป็นเบื้องต้นของอกุศลคือบาปและกุศลคือบุญทั้งหมด และตรวจสอบออกไปตลอดถึงกรรม คือ การงานที่ทำอันเนื่องมาจากจิตว่าเป็นอย่างไร ถ้าพบว่าจิตคิดจะทำอกุศลหรือเปล่าก็เพียรพยายามป้องกันจิตไม่ให้ทำ ถ้าตรวจสอบพบว่าได้เคยประกอบอกุศลหรือบาปมาแล้วจิตก็ได้คิดที่ทำบาปมาแล้ว ก็เพียรพยายามละ คือ ไม่ทำอีกการทำบาปนั้นบุคคลสามารถจะเว้นได้ เป็นต้น ^{๒๑๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสมาธิสมาธิ สรุปความว่า สมาธิสมาธิแยกเป็น ๔ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมปปธาน หรือ ปธาน ๔ และมีชื่อเรียกเฉพาะแต่ละข้อนั้นว่า (๑) สังวรปธาน เพียรป้องกันหรือเพียรระวังอกุศลที่ยังไม่เกิด (๒) พรหณปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) ภาวนาปธาน เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิด (๔) อนุรักขนาปธานเพียรอนุรักษ์ หรือ เพียรรักษาและส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว กล่าวว่า ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สมาธิสมาธิ เป็นองค์มรรคประจำข้อที่ ๑ ใน ๓ ข้อ (สมาธิภาวนา สมาธิสมาธิ สมาธิสมาธิ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นทุกข้อเสมอไป และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบความเพียรแทรกอยู่แทบทุกหมวด การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น สืบเนื่องมาจากพื้นฐานของพุทธศาสนาที่ว่าสัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติ และหลักความจริงที่มีโดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้ามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติเป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดาไม่ใช่ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างความสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตนไม่ควรคิดหวังและอ่อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ ^{๒๑๗}

^{๒๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจักกัปปวัตนสูตร, หน้า ๑๐๘.

^{๒๑๖} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

^{๒๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๕๔-๔๕๘.

การปฏิบัติที่เป็นสัมมาวายามะ เป็นไปเพื่อความเจริญของจิตไม่เกินอัตตาในทางพระพุทธศาสนาไม่ปรากฏกระแสปฏิบัติสมบูรณ์รอบ ๑๑ อากาโร ของกองทุกข์ทั้งหลาย มีความดับทุกข์หลุดพ้นจากวัฏสงสารเป็นจุดหมาย ความเพียรพยายามใดๆ อันเป็นสัมมา ความเพียรทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมหมายถึง สภาวธรรมที่จิตปรุงแต่ง เอาสัมมาวายามะเป็นอารมณ์ของจิต กล่าวคือ จิตบังเกิดความพยายามผ่านทางใจ อันเป็นความเพียรพยายามอย่างถูกต้องในทางพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่อความเจริญของจิต มีจุดหมายอยู่ที่ความดับทุกข์ สัมมาวายามะที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติกรรมฐานโดยตรงเรียกว่า สัมมปปทาน ๔ ได้แก่ สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนาปธาน อนุรักษนาปธาน นับเป็นองค์ธรรมอันสำคัญยิ่งในการบำเพ็ญเพียรกรรมฐานภาวนาทุกประการ^{๒๑๘}

สรุป สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรชอบ มีอยู่ ๔ ประการคือ (๑) เพียรป้องกันระวังอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น (๒) เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เพียรเจริญ หรือเพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (๔) เพียรรักษาและส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งในการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้น ต้องอาศัยความเพียรในการปฏิบัติในวิปัสสนากรรมฐานโดยใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการดำเนินไปให้เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลเห็นได้ว่า การกำหนดรู้ที่ประกอบไปด้วยความเพียร คือ การระวังอกุศลที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้นในขณะที่การกำหนดรู้นั้น และอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วย่อมละและหมดไปในขณะปัจจุบันโดยการกำหนดรู้นั้น กุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นในขณะที่จิตที่รู้ในปัจจุบันขณะ เมื่ออกุศลที่เกิดขึ้นแล้วย่อมมีมากขึ้นหรือเจริญขึ้นด้วยการกำหนดรู้ด้วยความเพียรชอบนั้น แสดงให้เห็นว่าสัมมาวายามะ เป็นความเพียรชอบในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนถึงขั้นมรรคผลและนิพพานเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้

๓) การปฏิบัติตามหลักของสัมมาสติ

การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ อันเป็นความระลึกชอบ ความระลึกถูกต้อง ให้มีสติระลึกรู้อยู่ที่กายที่ใจของตนเอง ตามรู้กาย ตามรู้เวทนา ตามรู้จิต ตามรู้ธรรม พิจารณาเห็นกาย เวทนา จิตและธรรมอยู่เสมอๆ มีความเพียร สัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาโทมนัสได้ ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค สุตมยญาณนิตเทศ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณา เห็นกายในกายอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาใน เวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ

^{๒๑๘} ศรีศากยโสภ, อริยสัจ ๔ ตามรอยพุทธองค์, หน้า ๖๘๓-๖๘๔.

เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกได้ นี่เรียกว่า สัมมาสติ”^{๒๑๙}

สติ หมายถึง ความระลึกได้ ความไม่เพลา ไม่เลือนลอย ความระมัดระวัง ความ ตื่นตัว ภาวะที่พร้อมเสมอในอาการรับรู้ในสิ่งต่างๆ สติมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการปฏิบัติ ทุกด้าน มีความไม่ประมาท หรือ เรียกโดยเฉพาะตามหลักธรรมเรียกว่า อัปปมาท เป็น หลักธรรมที่สำคัญยิ่งในระบบจริยธรรม มีความหมายที่จำกัดความว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ มีความเกี่ยวข้องตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ เกี่ยวข้องกับองค์ธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะวายามะหรือ ความเพียรควบคู่เสมอ ส่วนความหมายที่แท้จำเพาะสติ ในด้านการปฏิบัติที่เป็นหน้าที่ของสติ แยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัดในข้อปฏิบัติที่เรียกว่า สติปัฏฐาน^{๒๒๐} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรกถา อธิบายว่า

สติกำหนดกาย ละความเห็นผิดในกายว่างาม ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึง ชื่อว่า กายานุปัสสนา สติกำหนดเวทนา ละความเห็นผิดในเวทนา ว่าเป็นสุข ย่อมสำเร็จ ด้วยมรรค เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า เวทนานุปัสสนา สติกำหนดจิต ละความเห็นผิดในจิตว่า เป็นของเที่ยงย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จิตตานุปัสสนา สติกำหนด ธรรม ละความเห็นผิดในธรรมทั้งหลายว่า เป็นตัวตน ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ธัมมานุปัสสนา สติสัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียว ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง โดยความที่ ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔ ย่อม ได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น ในขณะแห่งโลกุตมมรรค^{๒๒๑}

สัมมาสติ ความไม่ลืมหวังใจ อันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละกำจัดมิจฉาสติ เสียได้ แห่งพระโยคินั้น ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้นชื่อว่า สัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้งสติไว้ มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมหวัง เป็นกิจ มีการละมิจฉาสติเป็นผล^{๒๒๒} การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ ในภาคปฏิบัติการ ลักษณะอย่างน้อย ๓ ประการ จะปรากฏให้เห็นประจักษ์ตาปัญญา แก่ผู้ที่ ปฏิบัติด้วยตนเอง คือ (๑) ย่อมเห็นความฟุ้งเพราะอกุศลต่างๆ เช่น นิรวณฺฑทุกขํ รูปนามสังขาร ส่วนปรมาตฺถํ ที่เป็นอกุศล ซึ่งทำให้สมาธิเสีย จะถูกดับให้สงบลงด้วยมรรค ๘ ในปัจจุบันนั้น ด้วย ปัญญาของตนเอง (๒) เห็นวิธีการขจัดอกุศลที่เกิดขึ้นด้วยมรรค ๘ เห็นเทคนิคการทำให้มรรค ๘

^{๒๑๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๖.

^{๒๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๒๒๑} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๔๔๕.

^{๒๒๒} พุทธโสมเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๔.

เกิด เห็นอกุศลที่กำลังดับด้วยมรรค ๘ สติและปัญญาเห็นความมั่นคง ที่เกิดพร้อมความสะอาดหมดจดของจิต ตั้งแต่สมาธิมีกำลังน้อย จับได้ระยะสั้นๆ เป็นอุปจารสมาธิอ่อนๆ และนานขึ้นๆ จนแก่สติสามารถกำหนดเห็นการจับอารมณ์ ได้อย่างมั่นคงมากขึ้น จนมีกำลังสมาธิถึงพลวสมาธิ หรือ มากที่สุดจนเข้าถึงฌานสมาธิได้ (๓) สามารถเห็นความต่างระหว่างขณิกสมาธิ สมาธิที่เกิดจากมรรค ๘ อุปจารสมาธิ สมาธิเกิดจากการดับทุกข์จำพวกกิเลส หรือ ขจัดความสกปรกของจิตเพื่อทำจิตให้สะอาด อปปนาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากการป้องกันรักษาความสะอาดของจิต ขณะที่จิตท่องเที่ยวอยู่ในกามาวจรกุศล สติกำหนดตามรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า สัมมาสติ^{๒๒๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ สรุปความว่า สัมมาสติ การระลึกชอบ สัมมาสติ หมายถึง สติปัญญา ๔ ผู้ปฏิบัติจะสามารถหยั่งเห็นสภาวะตามความเป็นจริง รู้ชัดโดยประการต่างๆ ตามรู้สภาวะคือ ความเกิดขึ้น ตามรู้สภาวะคือ ความดับไป ตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและดับไป การเจริญสัมมาสติจะต้องมีสติที่เฉียบคมและความรู้สภาวะธรรม ๔ ประการ คือ (๑) รู้ชัดอากัปภิกิริยาทางร่างกายที่เรียกว่ากองรูป (๒) รู้ชัดเวทนาที่เป็นทั้งสุข ทุกข์ และวางเฉย (๓) รู้ชัดจิตที่โลภ โกรธ พึงชาน ง่วงเหงาซึมเซา เป็นต้น (๔) รู้ชัดสภาวะธรรมการเห็นเป็นต้น^{๒๒๔}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ สรุปความว่า สัมมาสติ ระลึกชอบ ตรวจดูความระลึก ที่เป็นตัวสติในจิตของตน ระลึกไปในเรื่องที่ทำให้เกิดระคะ หรือ โลภะ โทสะ และโมหะ หรือเรียกให้สั้นเพียง ๒ ว่า ความยินดีและความยินร้าย เป็นเรื่องที่สติ คือความระลึกทำให้เกิดทั้งนั้น คือจิตจะต้องระลึกจะต้องแล่นหวนไปจับเอาเรื่องที่น่ายินดีเข้ามา จึงเกิดความยินดี ไปจับเอาเรื่องที่น่ายินร้าย สติจึงเป็นตัวนำกิเลสดังกล่าวเข้ามาเกิดที่จิต อันนี้ไม่ใช่สัมมาสติ สัมมาสตินั้นต้องเป็นตัวความระลึก คือจิตจะต้องแล่นหวนไปในเรื่อง ที่จะนำให้เกิดความสงบยินดี ความสงบยินร้าย ที่จะทำจิตให้สงบให้บริสุทธิ์สะอาด คือ ระลึกตรวจดูกายทั้งหมดของตนเอง ดังที่แสดงมาในหมวดกายานุปัสสนา ตรวจดูเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ดังแสดงในหมวดเวทนานุปัสสนา ตรวจดูจิตว่า จิตเป็นอย่างไร ดังแสดงในหมวดจิตตานุปัสสนา ตรวจดูธรรม ดังแสดงในหมวดธรรมมานุปัสสนา ที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ โดยย่อ คือ ระลึกดูกายของตน ดูเวทนาของตน ดูจิตของตน ดูธรรม คือ เรื่องในจิตของตน ดูให้ปรากฏอยู่ในจิตว่า กายเป็นอย่างไร เวทนาเป็นอย่างไร จิตเป็นอย่างไร เรื่องในจิตเป็นอย่างไร ให้ส่วนเหล่านี้มาเป็นตัว

^{๒๒๓} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๒๔๕.

^{๒๒๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจักกัปปวัตนสูตร, หน้า ๑๑๐-๑๑๒.

อารมณ์ คือ เป็นเรื่องที่ปรากฏชัดอยู่ในจิต คือ เมื่อกำหนดดูกายส่วนใด ก็ให้กายส่วนนั้นมาปรากฏเป็นอารมณ์กำหนดชัดในจิต เวทนาให้ปรากฏชัดเป็นอารมณ์อยู่ในจิต จิตที่เป็นอย่างไรก็ให้ปรากฏชัดอยู่ในธรรม คือ เรื่องในจิตก็ให้ปรากฏชัด นี่ชื่อว่าดูภายนอก คือดูให้ปรากฏโดยเป็นอารมณ์รวมๆ ต่อไปให้กำหนดรู้ซึ่งเข้าไปอีกว่าส่วนเหล่านี้ มีความเป็นอย่างไร เป็นอันหนึ่งอันเดียว อยู่ หรือมีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ก็จะรู้ความเป็นจริงชัดลงไปว่า ส่วนเหล่านี้มิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว แต่ก็มีเกิดดับอยู่เสมอ กายก็มีเกิดดับอยู่เสมอ เวทนามีเกิดดับอยู่เสมอ จิตก็เหมือนกัน ธรรม คือ เรื่องในจิตก็เหมือนกัน ดูกายเวทนา จิต ธรรม ที่เกิดดับอยู่ นี่ชื่อว่า ดูภายใน คือดูจนเห็นความเกิดดับของอาการที่ปรากฏ เมื่อเห็นว่าสติมีลักษณะดังกล่าว ก็ชื่อว่า สัมมาสติ^{๒๒๕}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ สรุปความว่า สัมมาสติ แปลว่า ระลึกชอบ หมายความว่า ระลึกอยู่กับกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นการระลึกชอบในสติปัฏฐาน ๔ ที่ประกอบไปด้วยองค์ ๓ คือ (๑) อาตปปี คือ มีความเพียรเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนสามารถเผากิเลสให้ร้อนและให้ไหม้ คือให้หมดสิ้นไปจากขันธสันดาน (๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ คือ กำหนดรู้รูปร่างนามทุกๆ ขณะ (๓) สติมา มีสติระลึกอยู่กับกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นประจำ การปฏิบัติที่ถูกต้องอันเป็นสัมมาสติในอริยสัจ ๔ คือ สติที่กำหนดสติปัฏฐาน ๔ เป็น ทุกขสัจ ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อนๆ เป็นสมุทัยสัจ ทุกข์กับสมุทัย ดับลงไป จัดเป็นนิโรธสัจ อริยมรรค กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธ เป็นอารมณ์ จัดเป็นมรรคสัจ^{๒๒๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสติ สรุปความว่า สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวดสมาธิ จัดเข้าในหมวดอธิจิตตสิกขา สัมมาสติ ตามคำจำกัดความตามพระสูตรนั้น คือ หลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ คือ (๑) กายานุปัสสนา คือ การพิจารณากาย การตามรู้กาย (๒) เวทนานุปัสสนา คือ การพิจารณาเวทนา การตามรู้เวทนา (๓) จิตตานุปัสสนา คือ การพิจารณาจิต การตามรู้จิต (๔) ธัมมานุปัสสนา คือ การพิจารณาธรรมต่างๆ การตามรู้ทันธรรม กระบวนการปฏิบัติ มีองค์ประกอบ ๒ ฝ่ายคือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวสังเกตที่คอยตามดูรู้ทัน) คือ สภาวะที่ถูกมอง หรือ ถูกตามรู้ทัน ได้แก่ สิ่งธรรมดาสามัญทุกสิ่งทุกอย่าง ที่มีอยู่กับตัวของทุกคน เช่นร่างกาย การเคลื่อนไหวร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ในปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกสังเกตตามดูรู้ทัน) คือ องค์ธรรมที่ถึงที่ทันอยู่ต่อหน้ากับสิ่งๆ นั้น ไม่คลาดคลา ไม่ทิ้งไป คอยตามดูรู้ทัน เป็นองค์

^{๒๒๕} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), แนวปฏิบัติทางจิต, หน้า ๑๕๓-๑๕๔.

^{๒๒๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙, หน้า ๔๘๑-๔๘๘.

ธรรมหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ สติเป็นตัวเกาะจับสิ่งที่จะมองจะดูจะรู้ เอาไว้ สัมปชัญญะ คือ ปัญญา ที่รู้ชัดต่อสิ่งหรือ อาการ ที่ถูกมอง หรือตามดูนั้น โดยตระหนักรู้ว่า คือ อะไร เป็นอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น ขณะที่เดิน ก็มีสติให้ใจอยู่พร้อมหน้ากับการเดิน และมีสัมปชัญญะที่รู้พร้อมกับตัวว่า กำลังเดินไปไหน อย่างไร เพื่ออะไร รู้ตระหนักรู้ภาวะ และสภาพของผู้เดิน และสิ่งที่เกี่ยวข้องในการเดิน นั้นเป็นต้น เข้าใจสิ่งนั้นกระทำตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกชอบใจ หรือไม่ชอบใจ ของตนเข้าไปปะปนหรือปรุงแต่ง ซึ่งผลที่ปรากฏจากการปฏิบัติในแง่ความพ้นทุกข์^{๒๒๗}

สรุปสัมมาสติ คือ ระลึกรู้ชอบ ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอรหันต์บุคคล หมายถึง การมีสติในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ที่ผู้ปฏิบัติจะหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง รู้ชัดโดยประการต่างๆ ตามรู้สภาวะ ความเกิดขึ้น ดับไป ของรูปนาม สังขารธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ การมีสติรู้ในสภาวะธรรม ๔ ประการ คือ (๑) รู้ชัดอกกับปฏิกิริยาทางร่างกายที่เรียกว่า กองรูป (๒) รู้ชัดเวทนาที่เป็นทั้งสุข ทุกข์ และวางเฉย (๓) รู้ชัดจิตที่โลภ โกรธ พึงชาน ง่วงเหงาซึมเซา เป็นต้น (๔) รู้ชัดสภาวะธรรมการเห็นเป็นต้น ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ประกอบไปด้วยธรรม ๓ ประการ คือ อาตปปี คือ มีความเพียรเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนกิเลสหมดสิ้นไปจากขันธสันดาน สัมปชานา คือ มีสัมปชัญญะ กำหนดรู้รูปนามทุกๆ ขณะ และ สติมา คือ มีสติระลึกอยู่รู้กับกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นประจำ อันเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องที่เป็นสัมมาสติในอริยสัจ ๔ อันเป็นทางสายเดียว หรือ ทางสายเอกอันเป็นทางดำเนินไป เพื่อความหลุดพ้น เพื่อมรรค ผล นิพพาน อันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ อันเป็นทางดำเนินไปสู่ภาวะความเป็นพระอรหันต์บุคคลได้อย่างแท้จริง

๘) การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ

การปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ อันเป็นความมีจิตตั้งมั่นชอบ ความตั้งใจมั่นถูกต้อง ทำจิตใจให้มีสติที่ต่อเนื่องสงัดจากกามคุณสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ปรากฏข้อมูลในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค สุตมยญาณนิตเทส สรุปความว่า สัมมาสมาธิ อันเป็นอริยะ (ไม่มีโทษได้แก่โลกุตตธรรม) มีเหตุปัจจัย มีองค์ประกอบ คือ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว แวดล้อมด้วยองค์ ๗ นี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิอันเป็นอริยะ เรียกว่า สัมมาสมาธิ อันเป็นอริยะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสมาธิ คือ การสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่

^{๒๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๕๘-๗๗๑.

มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไปแล้ว บรรลุดุติยฌาน เป็นความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มี วิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็น อุเบกขา มีสติมีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุดุติยฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้ และเพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุดุตตฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ^{๒๒๘} ในอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ ว่า “สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ”^{๒๒๙} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา อธิบายว่า “สัมมาสมาธิ คือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวกำจัดมิจฉาสมาธิสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นของผู้ที่คุ้มครองจิต ตั้งจิตไว้ดีด้วยสติอย่างยอดเยี่ยมนี้ คือ อภิญ्ञคิมรรคอันประเสริฐ เป็นโลกุตระ”^{๒๓๐} กล่าวคือ สัมมาสมาธิที่เป็นโลกียะคือ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวในฌาน ๔ ในส่วนเบื้องต้น สัมมาสมาธิที่เป็นโลกุตระ คือ ความตั้งมั่นที่ประกอบด้วยสัมมาสติ ในสติปัฏฐาน ๔ กล่าวคือ การใช้องค์ฌานที่ปรากฏเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา โดยการกำหนดรู้ในองค์ฌานที่ปรากฏหลังจากที่ออกจากฌานนั้นๆ อันมีปฐมฌานเป็นต้น^{๒๓๑} สัมมาทิฏฐิ เอกัคคตาแห่งจิตที่สัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละทำลายมิจฉาสมาธิเสียได้แห่งพระโยคินั้น ผู้มีจิตอันเป็นสติขั้นยอดเยี่ยมรักษาอยู่อย่างนั้น ชื่อ สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่หายไปแห่งจิตเป็นผล^{๒๓๒}

การทำสมาธิอย่างถูกต้อง สัมมาสมาธิ ได้แก่สมาธิถูกต้อง ผู้เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ พราจากามทั้งหลาย พราจากอกุศลทั้งหลาย พร้อมทั้ง วิตก วิจารณ์ อันเกิดแต่วิเวก ปีติ และสุข อาศัยปฐมฌาน การเข้าถึงฌานจะต้องพราจากามทั้งหลายกามทั้งหลายมีอยู่ ๒ อย่างคือ วัตถุกามกับกิลีสกาม เบื้องต้นในการทำกรรมฐานนั้น จิตใจของผู้ทำยังมีกามกิลีสและบาปอกุศล ซึ่งเป็นนิวรณ์ปะปนอยู่หนาแน่นยากต่อการเข้าถึงรูป นามสังขารหรือวัตถุกาม เพื่อที่จะพัฒนาให้เป็นกามาวจรกุศล นำไปสู่สมาธิขั้นสูง คือ ฌานได้ ดังนั้นผู้ปฏิบัติจึงต้องทำลายกิลีสนิวรณ์ที่ขัดขวางที่เกิดให้เห็นเฉพาะหน้าขณะนั้น ให้ดับไปด้วยมรรค ๘ เสียก่อน และในขณะที่มรรค ๘ ประหารกิลีสกามและอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่นั้น จะมีสมาธิพิเศษ

^{๒๒๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๖.

^{๒๒๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒.

^{๒๓๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๒๙.

^{๒๓๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๕๒๖-๕๒๘.

^{๒๓๒} พุทธโสมเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๕๔.

ชนิดหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมทุกครั้งที่กำหนด ผู้ปฏิบัติจะเห็นมรรค ๘ ประหารกิเลสยุบลง ยุบลง เห็นความฟุ้งของกิเลสยุบลง เห็นตรงส่วนที่กำหนดยุบลง เพราะสมาธิที่เกิดพร้อมมรรค ๘ นี้ มีพลานุภาพในการทำลายกิเลสสูงมาก แต่ว่าก็มีอายุสั้น คือมีแค่ขณะมรรค ๘ ปฏิบัติการดับทุกข์ดับกิเลสอยู่เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ อริยบัณฑิตอาจารย์ทั้งหลายจึงขนานนามสมาธิที่เกิดพร้อมมรรค ๘ นี้ ตามลักษณะของสมาธิว่า ชณิกสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดเป็นขณะๆ พร้อมมรรค ๘ เมื่อเกิดแล้วทำหน้าที่เพียงประหารกิเลสในช่วงที่ดำรงอยู่^{๒๓๓}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสืยตอ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ สรุปความว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ ที่เป็นไปได้ทั้งโลกียฌาน และโลกุตตรฌานที่ประกอบด้วยมรรคญาณ สมาธิที่เป็นโลกุตตรฌานเป็นสัมมาสมาธิ มรรคที่แท้จริง ส่วนสมาธิที่เป็นโลกียฌานเป็นเพียงทางปฏิบัติเพื่อเข้าสู่มรรคโดยเป็นฐานของวิปัสสนา ดังนั้น สัมมาสมาธิที่กล่าวในพระสูตรว่าคือ ฌาน ๔ นั้นถือเป็นการกล่าวถึงสมาธิที่สมบูรณ์แบบที่สุด (ตามหลักภาษาเรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่สูงสุด) ส่วนอุปปจารสมาธิหรือ วิปัสสนาขนิกสมาธิ แม้ด้อยกว่าฌานก็นับว่าเป็นสัมมาสมาธิ เพราะสามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ได้เช่นเดียวกับปฐมฌาน เพราะฉะนั้น สมถยานิกผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรม [เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล] ควรพยายามเจริญขึ้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ ก่อน เมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่ว แล้วจึงใช้ฌานเป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาต่อมา ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปปจาระสมาธิเป็นอย่างน้อย ส่วนวิปัสสนายานิกที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรกโดยไม่ได้เจริญสมถภาวนามาก่อนนั้น ควรกำหนดรู้รูปนาม มีธาตุ ๔ เป็นต้นก่อน แล้วอบรมให้เกิดวิปัสสนาขนิกสมาธิซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิ และเมื่อขนิกสมาธิมีกำลังกล้าขึ้น ก็เกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจนโดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ คือ รูปนามอย่างชัดเจน โดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ คือ นามรูป ปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้รูปนาม) เป็นต้น จึงจัดเป็นสัมมาสมาธิ^{๒๓๔}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ สรุปความว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็คือ ตั้งใจให้เป็นสมาธิ เมื่อกำหนดอารมณ์อันใด ก็กำหนดให้แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันนั้น ทั้งนี้ด้วยอาศัยสติ สตินั้นระลึกรู้อยู่ที่กาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม สมาธิก็ประมาทให้ตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ในกาย ในเวทนา ในจิต

^{๒๓๓} ชินสภเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๒๔๘-๒๖๙.

^{๒๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสืยตอ), ธรรมจักษุกับวัตนสูตร, หน้า ๑๒๓-๑๓๑.

ในธรรม ถ้าสติระลึก แต่สมาธิไม่ตั้งมั่นแน่วแน่ ความรู้ความเห็นต่างๆ ก็เกิดไม่ได้ หรือว่าสมาธิจะตั้งมั่นแน่วแน่อยู่ในเรื่องอันนั้น ตรวจดูสมาธิคือ ความตั้งใจแน่วแน่ในจิตของตนว่าเป็นอย่างไร ถ้าจิตยังซัดส่ายไม่ตั้งมั่นแน่วแน่ สมาธิก็ยังไม่เกิด ต่อเมื่อตั้งจิตมั่นแน่วแน่ ควบคู่กันไปกับสติ อย่างสูงเรียกว่า ฌาน จึงจะเป็นสัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ^{๒๓๕}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ สรุปความว่า สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจชอบ มีจิตใจจดจ่ออยู่กับรูปนาม และศีล สมาธิ ปัญญา จนกระทั่งถึงมรรค มีโสดาปัตติมรรคญาณ เป็นต้น สัมมาสมาธิโดยองค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในมหาภูตลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อัปปนาขณะ ๒๖ มีลักษณะคือความไม่ฟุ้งซ่าน มีการประมวลมาซึ่งธรรมที่เกิดร่วมกับตนเป็นรสเป็นหน้าที่ มีความสงบระงับเป็นผลที่ปรากฏ มีความสุขเป็นเหตุไกล่ล้นที่เกิดขึ้น สำหรับผู้ที่เจริญสมถกรรมฐาน ได้ฌานแล้ว เอาฌานเป็นบาทต่อวิปัสสนา เรียกว่า สมถะยานิก แปลว่า เอาสมถะเป็นยานพาหนะจะไปหาวิปัสสนา เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ท่านเรียกว่า เจโตวิมุต [อุภโตภาควิมุต] ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาตรงไปแล้ว มีเอาฌานเป็นบาทเรียกว่า วิปัสสนายานิก แปลว่า เอาวิปัสสนาเป็นยานพาหนะจะไปสู่พระนิพพาน เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ท่านเรียกว่า สุขวิปัสสกะ หรือ ปัญญาวิมุต ซึ่งสัมมาสมาธิในวิปัสสนาได้ปรมาภิธานเป็นอารมณ์ มีลักษณะ ๑๑ ประการ คือ (๑) อวิหะระ คือ ทำจิตเจตสิกให้สงบระงับ ให้ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญาจนกระทั่งถึงมรรคญาณ (๒) ปหานะ คือ ละมิจฉาสมาธิ ตั้งอยู่ในสัมมาสมาธิ จนถึงมรรคญาณ (๓) อุปถัมภะ คือ อุปถัมภ์ค้ำชูมรรคที่เหลือ ๗ ให้เป็นมัคคสมังคี จนถึงมรรคญาณ (๔) ปริงาทานะ คือ ครอบงำกิเลสโดย ตัทธกุปทาน วิชัมภนปหาน และสมุจเฉทปหาน (๕) ปฏิเวธาทิวิโสธนะ คือ ยังใจให้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส เพราะปฏิเวธ (๖) อธิฐานะ คือ ตั้งจิตไว้มั่นคงในศีล สมาธิ ปัญญา จนถึงมรรคญาณ (๗) โวทานะ คือ ยังใจให้ผ่องแผ้วจากกิเลส จนกระทั่งถึงมรรคญาณ (๘) วิเสสาธิมะ คือ บรรลุคุณพิเศษคือ มรรคญาณ (๙) อุตตริปฏิเวธะ คือ แทะตลอดมรรคญาณเบื้องสูงยิ่งๆ ขึ้นไปตามลำดับนับตั้งแต่โสดาปัตติมรรคญาณเป็นต้นไป จนกระทั่งถึงอรหันต์มรรคญาณ (๑๐) สัจจาภิสมยะ คือ ได้ตรัสรู้ริยสัจ ๔ (๑๑) ปฏิฐาปนะ คือ ยังใจให้เข้าถึงพระนิพพาน^{๒๓๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายการปฏิบัติที่เป็นสัมมาสมาธิ สรุปความว่า สัมมาสมาธิ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่ง

^{๒๓๕} สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน), *แนวปฏิบัติทางจิต*, หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๒๓๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), *คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙*, หน้า ๔๘๙-๔๙๒.

ทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั้นเป็นสัมมาสมาธิ ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้ โดยใช้สมาธิในขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือ สมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือ เพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิ กับอุปจารสมาธิเท่านั้น ส่วนการเจริญสมาธินั้นผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมต่างๆ ตามหลักวิปัสสนา และสมาธินั้นก็เจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนา สมาธิที่เจริญขึ้นไปด้วยการปฏิบัติเช่นนี้ ในที่สุดจะมีกำลังพอที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุผลที่หมายของวิปัสสนา คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ ประจักษ์แจ้งนิพพานได้ก็จริง แต่ก็ไม่เพียงพอที่จะได้ผลสำเร็จทางจิตที่เป็นส่วนพิเศษออกไป คือ อภิญญาขั้นโลกียะต่างๆ มีอิทธิปาฏิหาริย์ เป็นต้น

ในกระบวนการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงวิมุตติ มีความจำเป็นและสำคัญของสมาธิ ดังนี้ (๑) ประโยชน์ของสมาธิในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมอยู่ที่นำมาใช้เป็นการทำการสำหรับปัญญาปฏิบัติการอย่างได้ผลดีที่สุด ลำพังสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้วย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายในทางพุทธศาสนาได้เป็นอันขาด (๒) ฌานต่างๆ ทั้ง ๘ ชั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะอย่างเดียวแล้ว ยังเป็นเพียงโลกียเท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมได้ไหม (๓) ในระหว่างแห่งฌาน ที่เป็นผลสำเร็จแห่งสมาธินั้น กิเลสต่างๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้เพียงชั่วคราว เฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดที่เกิดจากฌานนี้ว่าเป็นโลกียะวิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย) เป็นกุปปีวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือ เปลี่ยนแปลงกับกายหายสูญได้) และเป็นวิกขัมภณวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการข่มไว้ คือ กิเลสระงับไป เพราะถูกกำลังสมาธิข่มไว้เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้ารกแผ่นหินออกเมื่อไถย่าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่) จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมคือตัวการสำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้าย จะต้องเป็นปัญญาและปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการในขั้นนี้เรียกชื่อเฉพาะว่า วิปัสสนา ดังนั้นการปฏิบัติที่ถูกแท้จะต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ ส่วนสมาธินั้นแม้จะจำเป็นเพื่อทำจิตให้เหมาะกับการแต่อาจยืดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ ซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปจาระสมาธิ เป็นต้น ^{๒๓๗}

สรุปสัมมาสมาธิ มีกระบวนการฝึกฝนพัฒนาจิตที่มีความละเอียดปราณีต และมีความซับซ้อน สัมมาสมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นชอบ นั้นมี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะกับระดับโลกุตตระ ซึ่งสัมมาสมาธิที่เป็นโลกียะนั้น หมายความว่า สมาธิตามแนวของฌาน ๔ เป็นต้น อันเป็นเรื่องของสมถะกรรมฐาน ส่วนสัมมาสมาธิในระดับโลกุตตระนั้น หมายความว่าตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นไปเพื่อปัญญาที่เข้าไปรู้ในสิ่งทั้งหลายโดยประการต่างๆ ตามความเป็นจริง เพื่อความหลุดพ้น เป็นสมาธิที่ก่อให้เกิดปัญญาใน วิปัสสนาปัญญา หรือ วิปัสสนากรรมฐาน

๒.๕.๒ ความพร้อมเพรียงแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ (มัคคสมังคี)

มัคคสมังคี เป็นความพร้อมเพรียงแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักมัชฌิมาปฏิปทาเป็นทางมีองค์ ๘ มีทั้งโลกียะ และโลกุตตระ มีสิ่งที่แตกต่างกัน เป็นส่วนสำคัญโดยย่อ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นฝ่ายโลกุตตระ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นเท่านั้น ส่วนอริยมรรคที่เป็นฝ่ายโลกียะนั้น เป็นไปในด้านคุณธรรม จริยธรรม เป็นไปในด้าน คุณงามความดีในทางโลก เท่านั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นฝ่ายโลกุตตระ ประหารกิเลสได้เด็ดขาดอย่างที่เราเรียกว่า สมุจเฉตปหาน แต่โลกียะประหารกิเลสได้เพียงชั่วคราวชั่วคราว เรียกว่า วิกขัมภนปหาน หรือ ตทังคปหาน ชั่วไฉนเท่านั้น เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงมีการจัด อริยมรรคมีองค์ ๘ เข้าเป็นประเภท ที่เรียกว่า ชั้น หรือ ธรรมชั้น เป็นหมวดธรรม หรือกองธรรม มี ๓ ชั้น ๓ กอง กล่าวคือ ศีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญาชั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าในชั้น ๓ ประการ คือ (๑) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในศีลชั้น (๒) สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทรงจัดเข้าในสมาธิชั้น (๓) สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาชั้น^{๒๓๘} การจัดประเภทหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมประเภทเดียวกัน ส่วนการปฏิบัติ หรือการใช้งาน จัดตามแนวเดียวกัน เรียกว่า สิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขามีชื่อแยกต่างหาก คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ดังนี้ (๑) สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓ นี้เป็น อธิศีลสิกขา (๒) สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ทั้ง ๓ นี้เป็น อธิสมาธิสิกขา (๓) สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ทั้ง ๒ นี้เป็น อธิปัญญาสิกขา การจัดเป็นไตรสิกขานี้ มุ่งให้เห็นขั้นตอนการปฏิบัติ การฝึกความประพฤติ การฝึกจิต และการฝึกปัญญา เมื่อถึงความพร้อมเพรียงแห่งมรรค องค์ธรรมทั้งหลายจะทำหน้าที่รวมตัวกัน ให้บรรลุจุดประสงค์ อันเป็นความรู้แจ้งในสัจธรรม เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้^{๒๓๙}

^{๒๓๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓.

^{๒๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๕.

ในมรรคมีองค์ ๘ นี้ สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีวิตชอบ) รวมเป็น ศีล คือ จิตที่เป็นปกติเรียบร้อย ประกอบด้วยวิริติ คือ ความงดเว้นไม่คิดที่จะล่วงละเมิดในทางผิด ฉะนั้นตรวจดูจิต หรือกำหนดดูว่าจิตเป็นปกติหรือไม่ เมื่อจิตเป็นปกติก็เป็นศีล สัมมาวายามะ สัมมาสี สัมมาสมาธิ รวมเป็น สมာธิ คือ ตัวความสงบตั้งมั่นของจิต จึงตรวจดูจิตว่าสงบ ไม่ซัดส่าย ตั้งมั่นในอารมณ์ ที่มุ่งจะตั้งใจแน่วแน่หรือไม่ เมื่อพบว่าจิตสงบ ตั้งมั่น ก็เป็นสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ รวมเป็น ปัญญา คือ ตัวรู้ ตรวจดูจิตว่า มีตัวรู้ รู้ทันอาการเกิดดับดังกล่าวหรือไม่ เมื่อพบว่า มีตัวรู้ที่เมื่อรู้แล้วก็ปลงกิเลสให้ตกไปได้ทันที หรือ รู้ก่อนที่กิเลสจะเกิดขึ้น และถ้ารู้ไม่ทัน กิเลสเกิดขึ้นแล้วรู้ทันทีหลัง แต่เมื่อรู้แล้ว ก็ปลงกิเลสให้ตกไปจากใจได้ทันที ตัวรู้เช่นนี้เรียกปัญญา เมื่อสรุปลงแล้วกำหนดดูจิตที่เป็นปกติ กับจิตที่สงบตั้งมั่น กับกำหนดดูจิตที่รู้ ต้องเป็นอันเดียวกัน รวมเป็นอันเดียวกัน ดังที่กล่าวว่า ศีลอันใด สมาธิอันนั้น ปัญญาอันนั้น สมาธิอันใด ศีลก็อันนั้น ปัญญาอันนั้น ปัญญาอันใด ศีลก็อันนั้น สมาธิก็อันนั้น ดังนี้จึงจะเป็น มัคคสมังคี คือความพร้อมเพรียง เป็นอันหนึ่งอันเดียวของมรรค^{๒๔๐}

ชินสกเถระ อธิบายถึงลักษณะของมัคคสมังคี สรุปความว่า ในขณะที่กำหนดจะมองเห็นได้ด้วยปัญญาว่า เวลาที่กำหนดนั้น มรรคทั้งหมดจะเข้ามาพร้อมกันเลย เช่น หงุดหงิดเกิดขึ้น รู้ว่าหงุดหงิดเข้ามา ทิฐิ เห็นทุกข์แล้ว และเหตุแห่งทุกข์อยู่ที่อาการหงุดหงิด เห็นอาการหงุดหงิดแสดงว่า สังกัปปะเกิดแล้ว หงุดหงิดนี้โทะสะอยู่ในกลุ่มของพยาบาท สังกัปปะก็เป็นปัจจัยให้รู้วาจาที่ใช้ในกรรมภาวนาว่า หงุดหงิดหนอ หงุดหงิดหนอ พอกำหนดหงุดหงิดหนอ วาจาก็เป็นสัมมาวาจา ตรงกับที่สังกัปปะสั่ง กัมมันตะคือ ไม่แก่งไม่เพ่ง ไม่บังคับให้มันหายไม่ได้ ประคับประคองให้มันอยู่ กำหนดตั้งแต่เริ่มหงุดหงิดจนหงุดหงิดหายเป็นปกติ คุณภาพประสิทธิภาพ ของงานเรียบร้อยยอหินนาทานไม่สามารถเข้าได้ ก็เป็นสัมมากัมมันตะ เวลาที่กำหนดหงุดหงิดหนอ หงุดหงิดถูกมรรค ๘ ประหาร ดับหายไป จิตที่สกปรกเพราะพยาบาท คือ หงุดหงิดถูกชำระให้สะอาดขึ้นมาพร้อมการดำรงความเป็นอยู่ในขณะนั้นเป็น สัมมาอาชีวะ ความเพียรในขณะนั้นเป็นความเพียรประหารอกุศลจึงเป็นสัมมาวายามะ ความเพียรถูกต้องแล้ว อกุศลหายไปกุศลเกิดขึ้นมาแทนที่ สติเห็นยุบลงยุบลงหายไปทุกครั้งที่กำหนดเป็นสัมมาสติ สติถูกต้อง เมื่อหงุดหงิดยุบลงยุบลงดับไป ความฟุ้งเพราะหงุดหงิดดับไปความสงบเกิดขึ้น สมาธิเกิดขึ้นมาแทนที่เป็น สัมมาสมาธิในขณะนั้น พอเรากำหนดหงุดหงิดหนอ หงุดหงิดหนออาการหงุดหงิดดับลงหายไป สัมมาทิฐิ มรรคเกิด ดับเหตุแห่งทุกข์เมื่ออาการซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ดับลง ความรู้สึกหงุดหงิดซึ่งเป็นทุกข์ดับลงตามอาการซึ่งเป็นทุกข์ดับ นิโรธเกิด การกำหนด

หุดหิดหนอครั้งหนึ่งเห็นความรู้สึกรุนแรง ซึ่งเป็ทุกข์ กับอาการหุดหิดซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ดับลงพร้อมกันแล้วขณะนั้นแสดงว่าได้เห็นการทำหิมนรคเกิดกับเห็นนิโรธปรากฏเกิดขึ้นพร้อมกัน แสดงว่าขณะนั้นอริยสัจได้แก่ ทุกข์ คือความรู้สึกรุนแรง หุดหิด คืออาการหุดหิด นิโรธ คือความรู้สึกรุนแรงดับ และมรรคคืออาการหุดหิดดับ เกิดขึ้นพร้อมกันเห็นอริยสัจทั้ง ๔ เกิดขึ้นพร้อมกัน ดังนั้นทั้งหมดนี้เพราะเรากำหนดหุดหิดหนอหนึ่งที่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เกิดพร้อมกันทั้ง ๘ องค์ เป็นมรรคสมังคี คือการเห็นมรรค ๘ เกิดพร้อมกันอย่างนี้^{๒๔๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายถึงลักษณะแห่งมรรคสมังคี สรุปความว่า มรรคมืองค์ ๘ หรือ อัญญังคิกมรรคนี้ เมื่อเจริญพร้อมพรั่งพร้อมถึงที่ก็จะถึงขีดและถึงขณะหนึ่งซึ่งองค์มรรคทั้งหมดร่วมกันทำหน้าที่ให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมาเห็นสัจธรรมและกำจัดกวาดล้างกิเลสที่ห่อหุ้มบีบคั้นจิตออกไป การที่องค์มรรคทั้งหมดทำหน้าที่พร้อมกันเช่นนี้เรียกว่า เป็น มรรค เพราะเป็นขณะซึ่งมีองค์ประกอบทั้งหมดครบเป็นมรรคจริงๆ เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้วก็มีภาวะที่เป็นผลตามมาคือความรู้ความเข้าใจในสัจธรรมและความหลุดพ้นจากกิเลสไร้สิ่งบีบคั้นเป็นอิสระเรียกสั้นๆ ว่า ผล ถ้าทุกอย่างค่อยดำเนินไปตามลำดับจะมีการ ทำหน้าที่ของมรรคเช่นนี้ที่แรงหรือเบ็ดเสร็จยิ่งขึ้นจนเสร็จสิ้นรวมทั้งหมด ๔ คราวหรือ ๔ ขั้นซึ่งเรียกว่ามรรค ๔ และภาวะที่เป็นผลก็จึงมี ๔ เช่นเดียวกันรวมเรียกว่ามรรค ๔ ผล ๔ หรืออริยมรรคอรียผล ๔ คือโสดา ปฐมมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผลอรหัตมรรค อรหัตผล จะเห็นว่ามรรคนี้ว่าด้วยองค์ประกอบมี ๘ จึงเรียกว่าอัญญังคิกมรรค แปลว่ามรรคมืองค์ ๘ แปลว่าโดยปฏิบัติการหรือการทาก็มี ๔ ลำดับขั้น เรียกกันว่า จตุมรรค แปลว่ามรรค ๔ คู่กับ จตุผล คือ ผล ๔ อาการที่องค์ธรรมทั้งหลายทำหน้าที่พร้อมกันในขณะจิต เดียวยังผลที่ต้องการให้สำเร็จนี้ท่านเรียกว่า ธรรมสามัคคีและธรรมสามัคคีก็คือ โพธิ อันได้แก่ความตรัสรู้ในขณะแห่งมรรคนี้ไม่ใช่เฉพาะองค์มรรคเพียงแต่เท่านั้นแม้โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่พร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน อย่างไรก็ตามโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้นก็สรุปลงในองค์มรรคทั้ง ๘ ก็เป็นอันครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด^{๒๔๒}

สรุป มัคคสมังคี คือ ความพร้อมพรั่งพร้อมซึ่งองค์มรรค มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เกิดพร้อมกันทั้ง ๘ องค์ เป็นมรรคสมังคี ที่ร่วมกันทำหน้าที่ให้เกิดญาณเห็นสัจธรรม มีองค์ประกอบทั้งหมดครบ

^{๒๔๑} ชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, หน้า ๒๘๒-๒๘๕.

^{๒๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๘๒๙.

เป็นมรรคเบ็ดเสร็จรวมทั้งหมด ๔ ชั้นซึ่งเรียกว่า มรรค ๔ ผล ๔ หรือเรียกว่า อริยมรรคอริยผล ๔ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลสกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค อรหัตผล กล่าวได้ว่าเป็นการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

๒.๖ ธรรมที่เป็นปฏิกษต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

ธรรมที่เป็นปฏิกษต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญเป็นสิ่งที่ก่ออันตรายหรือขัดขวางต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีผลกระทบต่อบุคคลที่ทาลงไปมีแต่จะตกต่ำทำความดีใดๆ ไม่เจริญเพราะเป็นกรรมหนักฝ่ายอกุศล ผู้กระทำการนี้ลงไปแล้ว ตายไปต้องเกิดในอบายภูมิอย่างเดียว ย่อมไม่สามารถบรรลุฌานหรือมรรคผลนิพพานในชาติปัจจุบันได้แน่นอน นอกจากนั้น อกุศลกรรมใดๆ ของเขาก็อ้อมไม่สามารถลบล้างหรือช่วยให้พ้นจากอบายภูมิได้ คือ (๑) อันตราย ๕ (๒) ธรรมเป็นเครื่องกัน ๖ ประการ เป็นธรรมที่มีพระพุทธได้แสดงไว้ว่า แม้พึงสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้

๒.๖.๑ อันตราย ๕

อันตราย ๕ หรือขัดขวางต่อความเจริญก้าวหน้าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญเป็นสิ่งที่ต่อบุคคลที่ทาลงไป ต้องเกิดในอบายภูมิหลังจากที่สิ้นชีพไปแล้ว เพราะเป็นกรรมหนักฝ่ายอกุศล ก่ออันตรายขัดขวางการบรรลุฌาน มรรค ผล นิพพาน และต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์ อลคัณฑุปมสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยอสรพิษ ความว่า “โมฆบุรุษ เธอรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ แก่ใคร เรากล่าวธรรมที่ก่ออันตรายว่าเป็นธรรมก่ออันตรายโดยประการต่างๆ มิใช่หรือ และธรรมเหล่านั้นก็สามารถก่ออันตรายแก่ผู้ช้องเสพได้จริง”^{๒๔๓} ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์ เล่ม ๑ แปลแลอธิบาย ในอลคัณฑุปมสูตร สรุปความว่า คำว่าธรรมก่ออันตราย อันตรียกรรม คือ ธรรมที่เป็นอันตรายแก่สวรรค์ ฌาน มรรค ผลและนิพพาน ๕ อย่างได้แก่

๑) **กัมมันตราย** อันตรายคือกรรม หมายถึง อันตรายที่จะทำอะไรกัน อันตรายกรรม ๕ คือ กรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิหลังจากเสียชีวิตแล้วได้แก่ มาตุฆาตกะฆ่ามารดา ปิตุฆาตกะฆ่าบิดา อรหัตฆาตกะฆ่าพระอรหันต์ โลหิตุปปาตกะทำให้พระพุทธเจ้าทรงห้อ

^{๒๔๓} ตูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๕/๒๔๙.

พระโลหิต สังฆเภททำลายสงฆ์โดยการสุดท้ายเกี่ยวกับภิกษุเท่านั้นธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ขัดขวางการไปสู่สวรรค์และบรรลุนิพพาน ส่วนกลางอีกประเภทหนึ่งคือภิกษุณีผู้จัดการประทุษร้ายนางภิกษุณีขัดขวางเฉพาะการบรรลุมรรค

๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึงมิจฉาทิฎฐิ ๓ ประการอันได้แก่

๑. อภิริยทิฎฐิ คือความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป แม้จะกระทำอย่างไรก็ไม่มีการมดีหรือกรรมชั่วและไม่ส่งผลเป็นคุณหรือโทษความเห็นนี้ปฏิเสธกรรม ๒. นัตถิกทิฎฐิ คือความเห็นผิดว่าเราสัตว์ตายแล้วสูญ ไม่มีภพใหม่ไม่มีผลของบุญไม่มีผลของบาปในภพต่อไปความเห็นนี้ปฏิเสธก่อนว่าผลกรรมไม่มี ๓. อเหตุกทิฎฐิ คือความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีหรือกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษเราสัตว์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ก็โดยปราศจากเหตุปัจจัยความเห็นนี้ปฏิเสธทั้งเหตุและผลความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการนี้ ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรกหลังจากเสียชีวิตแล้วจึงชื่อว่า นิตยมิจฉาทิฎฐิ คือความเห็นผิดที่นำมาตรงไปสู่नรกเป็นกิเลสขัดขวางการเข้าถึงสวรรค์และนิพพานอย่างไรก็ตามเมื่อปฏิเสธเหตุก็จัดว่าปฏิเสธผลและเมื่อปฏิเสธผลก็เป็นการปฏิเสธเหตุ ความเห็นผิดทั้งสามประการจึงเหมือนกันโดยคัดค้านว่าบาปบุญไม่มีจริงผลของบาปบุญก็ไม่มีจริง

๓) วิบากอันตราย อันตรายคือวิบาก หมายถึง ปฏิสนธิจิตที่เป็น อเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเขต ๓ คือ อโลภะเหตุ โทสะเหตุ และอโลหะเหตุ) ทวิเหตุปฏิสนธิ ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภะเหตุและโทสะเหตุ บุคคลผู้ก่อปรด้วยทวิเหตุปฏิสนธินี้ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ เพราะปราศจากปัญญาในขณะปฏิสนธิ ถ้าทำกุศลไว้ก็ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา อันตรายประเภทนี้จึงห้ามการบรรลุมรรคไม่ห้ามการเข้าถึงสวรรค์

๔) อริยูปาทนอันตราย อันตรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึงการพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยะหรือไม่ก็ตาม อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพานถ้าขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้ได้

๕) อาณาวีติกกมันตราย อันตรายคือการจงใจล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ คือปาราชิก สังฆาติเสส ถุลลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปฏิเทสนีย์ ทุกกฏและทุกภาสิต อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพานแต่ถ้าปลงอาบัติตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้^{๒๔๔}

^{๒๔๔} พระคัมภีร์สาราถิวงศ์, พระสูตรตันตปิฎกแปล อธิบาย มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๐๑-๓๐๒.

ในปปัญจสูทนี มูลปณณาสกอรธกถา อลคัททูปมสูตร^{๒๔๕} และพระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ) อธิบายถึงลักษณะของอันตราย ๕ สรุปความว่า อันตรายที่ห้ามมรรคผลมี ๕ ประการ หรือ ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรคผลมี ๕ อย่าง อธิบายเป็นไปในลักษณะเดียวกัน^{๒๔๖}

สรุป ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญเป็นสิ่งที่ก่ออันตราย หรือขัดขวางต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา มีผลกระทบต่อบุคคลที่จะตกต่ำ ทำความดีได้ ๆ ไม่เจริญ เพราะเป็นกรรมหนักฝ่ายอกุศล ผู้กระทำความนี้ลงไปแล้ว ตายไปต้องเกิดในอบายภูมิ คือ อันตราย ๕ ได้แก่ (๑) กัมมันตราย อันตรายคือกรรม (๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส (๓) วิปากอันตราย อันตรายคือวิปาก (๔) อริยุปาทอันตรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล และ (๕) อาณาวิตกกมันอันตราย อันตราย คือ การล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า ในส่วนของข้อที่ ๕ นี้ไม่อาจเป็นอันตรายต่อการบรรลุธรรมหรือการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้ เนื่องด้วยการล่วงละเมิดในข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้าสำหรับพระภิกษุเท่านั้น การผิดศีลการผิดศีลของคฤหัสถ์ทั่วไปมิได้เป็นอันตรายต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล กล่าวคือ การบรรลุมรรค ผล และนิพานได้

๒.๖.๒ ธรรมเป็นเครื่องกัน ๖ ประการ

ธรรม ๖ ประการที่เป็นธรรมฝ่ายอกุศล ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ แม้ฟังสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. เป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกรรมเป็นเครื่องกัน ๒. เป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกัน ๓. เป็นผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้มีวิปากเป็นเครื่องกัน ๔. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๕. เป็นผู้ไม่มีฉันทะ ๖. เป็นผู้มีปัญหาทรม ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล แม้ฟังสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้^{๒๔๗}

^{๒๔๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๒๔๙.

^{๒๔๖} พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ทางหุ่นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗-๒๘.

^{๒๔๗} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๖/๖๑๐.

ในสัทธัมมปิชาดิกา ปฏิสัมภีทามรรคอรกถกา สรุปความว่า ๑. ธรรมเป็นเครื่องกัน คือ กรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง ประกอบแล้ว มีความพร้อมแล้ว ๒. ด้วยธรรมอันเป็นเครื่องกัน คือ กิเลส เพราะกัณสววรรค์และมรรค แม้กรรมมีการประทุษร้ายภิกษุณีเป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์ด้วย ธรรมเป็นเครื่องกัน ๓. ธรรมเป็นเครื่องกัน คือ วิบาก ได้แก่ อเหตุกปฏิสนธิ เพราะการแทงตลอด อริยมรรค ย่อมไม่มีแม้ แก่ทุกเหตุกะ ฉะนั้น พึงทราบว่ แม้ปฏิสนธิเป็นเหตุกะ ก็เป็นธรรม เครื่องกัน ๔. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่มีศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ๕. ไม่มีฉันทะ คือ ไม่มี ฉันทะในกุศล ๖. มีปัญญาทรม คือ เสื่อมจากภวังคปัญญา แม้เมื่อภวังคปัญญาบริบูรณ์ ภวังค ของผู้ใด ยังไม่เป็นบาทของโลกุตระ แม้ผู้นั้นก็ยังถือว่าเป็นผู้ปัญญาอ่อนอยู่ ไม่อาจย่างเข้า สู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย^{๒๔๘}

สรุป ธรรมเป็นเครื่องกัน ๖ ประการ อันเป็นธรรมที่ปฏิบัติต่อการเข้าถึงภาวะความ เป็นพระอริยบุคคลนั้น ในส่วน ๓ ข้อแรกนั้นมีความหมายและลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับ อันตราย ๕ คือ (๑) กัมมันตราย อันตรายคือกรรม (๒) กิเลสอันตราย อันตรายคือกิเลส (๓) วิปากอันตราย อันตรายคือวิปาก และที่ต่างกันคือ (๔) เป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่มีศรัทธาใน พระพุทธเจ้าเป็นต้น (๕) ความไม่มีฉันทะ คือ ไม่มีฉันทะในกุศล และ (๖) เป็นบุคคลผู้มีปัญญา ทรม ธรรมเหล่านี้ย่อมเป็นปฏิบัติขวางกันและก่อให้เกิดอันตราย ต่อการเข้าถึงภาวะความ เป็นพระอริยบุคคล คือ มรรค ผล และนิพพาน

๒.๗ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้น คือ ความเป็นบุคคลที่มีความ บริสุทธิ์ เป็นผู้ทำลายบาปอกุศลที่ก่อเกิดความเศร้าหมองที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้^{๒๔๙} สามารถจำแนก อานิสงส์ตามประเภทของพระอริยบุคคลได้ดังนี้

๒.๗.๑ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทโสดาบัน

ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่าด้วย อานิสงส์แห่งโสดาปัตติผล ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์แห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการนี้ อานิสงส์ ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. มีความแน่นอนในสัทธรรม ๒. มีความไม่ เสื่อมเป็นธรรมดา ๓. ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีความทุกข์ ๔. ประกอบด้วยอสาธารณญาณ

^{๒๔๘} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๑๐๙๐.

^{๒๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

๕. เห็นเหตุได้ดี ๖. เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์แห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการนี้แล”^{๒๕๐}

ในมโนรธปุรณี ปัญจนินบาตอรรถกถาอานิสงสูตร อธิบายว่า “เป็นผู้เที่ยงในศาสนัสถธรรม บทว่า อสธารณน ความว่า (ประกอบด้วยญาณ) อันไม่ทั่วไปกับปุณฺณทั้งหลาย”^{๒๕๑} พระอริยบุคคลในระดับโสดาบัน ย่อมมีจิตสงัดจาก สักกายทฐุญฺญ คือความเห็นว่าเป็นเรา ของเรา สงัดจากวิจิจจนา คือความล่งเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในความเป็นไปของชีวิต สงัดจากสัลลพตปราคมาส คือ ความถ้อยมั่นในศีลพรต ยึดในกฎระเบียบอย่างมกมาย เมื่อสิ้นอายุขัยไม่ไปปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ อีกต่อไป มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้าไม่เกิน ๗ชาติ^{๒๕๒}

๒.๗.๒ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทสกทาคามี

อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทสกทาคามี คือ เหมือนกันกับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงได้ และจะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกเพียงครั้งเดียวก็สามารถบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๒๕๓}

๒.๗.๓ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอนาคามี

อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอนาคามี คือ มีจิตที่สงัดจากกามราคะสังโยชน์ คือ ความกำหนัดติดใจในกามคุณ และสงัดจากภวสังโยชน์ คือ ความกระหายทะนงทางใจ ความขัดเคืองใจได้^{๒๕๔} และจะเป็นผู้ที่ไม่มาถือปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก แต่จะอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสแล้วปรินิพพานในขั้นนั้นเลย^{๒๕๕}

๒.๗.๔ อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอรหันต์

อานิสงส์แห่งการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลประเภทอรหันต์ คือ เป็นผู้ที่ไม่ห่างไกลจากกิเลสบาปที่ก่อเกิดความเศร้าหมอง สามารถละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้^{๒๕๖} กล่าวคือ เป็นผู้สิ้นอาสวะสิ้นชาติแล้ว ไม่ผุดไม่เกิดอีกแล้ว พ้นจากสังสารวัฏ ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีก

^{๒๕๐} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๒๐/๙๗.

^{๒๕๑} อัง.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/-/-/๘๒๕.

^{๒๕๒} ตูรายละเอียดยใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๕๓} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๕๔} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๕๕} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

๒.๘ สรุปท้ายบท

ความหมายของภาวะความเป็นพระอริยบุคคล หมายถึง ความเป็นผู้ประเสริฐ ความเป็นผู้เจริญ ความเป็นผู้ควรรับทักษิณาทาน ในความหมายของคำว่า ประเสริฐ ในทางพระพุทธศาสนานั้น หมายความว่า ความเป็นบุคคลผู้มี ปัญญา รู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นปัญญาที่เกิดจากการประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนเกิดปัญญาที่เข้าใจถึงความจริงของธรรมชาติ คือรู้ในอริยสัจ ๔ ประการ ปัญญาที่เข้าใจนี้เรียกว่า “ญาณ” เป็นความรู้จากการปฏิบัติ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเข้าไปสัมผัส เป็นความรู้จากการลงมือกระทำตามหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าได้วางหลักการประพฤติปฏิบัติไว้ให้ จนกระทั่งรู้แจ้งในอริยสัจ อันเป็นความจริงอันประเสริฐ มีอยู่ ๔ ประการ เมื่อบุคคลใดเข้าใจไปในความจริงทั้ง ๔ ประการนี้ได้จึงเรียกได้ว่าเป็นผู้เข้าสู่กระแส แห่งมรรค ผล นิพพาน หรือ เรียกว่า “พระอริยบุคคล” เมื่อเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลย่อมทำให้บุคคลผู้เข้าถึงมีความทุกข์น้อยลง ทุกข์อันเกิดจากการเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบหาที่สุดไม่ได้ มีความแน่นอนในภพภูมิเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ มีความมั่นคงในพระพุทธศาสนา มีความมั่นคงในศีล และธรรม เป็นต้น ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้นเริ่มตั้งแต่ พระอริยบุคคลระดับโสดาบันเป็นพระอริยขั้นต้น จนถึงพระอรหันต์เป็นที่สุด เป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ยังประโยชน์ส่วนต้นให้เกิดจนถึงความสิ้นสุดแห่งทุกข์ทั้งปวง และยังประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย เป็นพระอริยบุคคลผู้ยังประโยชน์แห่งโลกนี้เป็นผู้ประเสริฐสุด การที่จะเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลนั้น ย่อมมีหลักการศึกษาที่เรียกว่า หลักไตรสิกขา เป็นการศึกษาเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลเป็นแบบแผนเป็นขั้นตอนที่ชัดเจนที่พระพุทธเจ้าได้วางหลักการประพฤติปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ต้องอาศัยการเรียนรู้อย่างถูกต้องเพื่อการดำเนินไปถึงเป้าหมาย เป็นหลักการปฏิบัติที่เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นทางดำเนินไปเพื่อเข้าถึงที่สุดแห่งความทุกข์ทั้งปวงมรรคผลและนิพพาน

นอกจากการศึกษาในแนวทางการประพฤติปฏิบัติแล้วยังต้องศึกษาธรรมที่จะก่อให้เกิดปัญหาในการปฏิบัติ หรือเรียกอีกอย่างว่าธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่ง ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติอันเป็นประโยชน์ตน เป็นหลักการที่เป็นข้อห้ามประพฤติปฏิบัติ เมื่อบุคคลใดล่วงละเมิดเข้าไปแล้วย่อมก่อทุกข์แก่ตนและบุคคลอื่น และขวางกั้นคุณงามความดีทั้งหลายและเป็นทางที่จะปิดกั้น มรรคผล และนิพพานโดยตรง ยังบุคคลให้เกิดทุกข์นานัปการ ตราบใดที่บุคคลยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร คือ อันตราย ๕ ได้แก่ (๑) กัมมันตราย (๒) กิเลสอันตราย (๓) วิบากอันตราย (๔) อริยุปวาตอันตราย (๕) อาณาวิติกัมมันตราย และธรรม ๖ ประการที่เป็นธรรมฝ่ายอกุศล

บทที่ ๓

อุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนี้ เป็นการศึกษาค้นคว้า ในทางเอกสารที่เป็นคัมภีร์ ตำรา และงานวิชาการต่างในพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้เกิดความ เข้าใจในอุกโตภาควิมุตติ ว่ามีลักษณะที่ปรากฏตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างถูกต้องและถูกต้อง และเพื่อให้เกิดความง่ายต่อการศึกษาและเข้าใจ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น การศึกษาในอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนี้ จึงได้มีการจัดเรียง เนื้อหาในการศึกษามีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของวิมุตติ

๓.๒ ความสำคัญของวิมุตติ

๓.๓ ลำดับแห่งวิมุตติ

๓.๔ ประเภทของวิมุตติ

๓.๕ อุกโตภาควิมุตติ

๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิมุตติ

ความหมายของวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้น มีปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นจำนวนมาก เป็นคำที่ประกอบรวม และแสดงถึงลักษณะในความหมายของคำว่า หลุดพ้น ในลักษณะ ต่างๆ เช่นคำว่า วิมุตติสุข^๑ วิมุตติชั้น^๒ วิมุตติญาณทัศนะ^๓ วิมุตตานุตตริยะ^๔ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ^๕ วิมุตติรส^๖ เป็นต้น ซึ่งมีความหมาย ที่แสดงลักษณะแห่งความหลุดพ้นโดย

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๔๕.

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๔๖.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓.

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^๖ วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

ประการต่างๆ ไปแต่ก็มีความหมายของความหลุดพ้นที่เหมือนกัน ปรากฏในปรมัตถโชติกา อุทาน อรรถกถา อธิบายความหมายของวิมุตติ สรุปความว่า วิมุตติ ได้แก่ ภาวะที่จิตหลุดพ้นด้วยอำนาจ สงบระงับอุปกิเลส และทุกข์ทั้งสิ้น” และปรากฏในสัทธัมมปัสโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา อธิบายความหมายของวิมุตติ ความว่า “วิมุตติ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า ปลอ่ย มีวิเคราะหว่า ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสอันนั้นด้วยการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว ได้แก่ อริยมรรคนั่นเอง ใน บทว่า วิมุตติ นี้ ได้แก่ มรรควิมุตติหนึ่ง นิพพาน ...แต่ในบทนี้ว่า เหตุภูเจณ มคโค ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ พึงทราบในความเป็นเหตุแห่งผลนั่นเอง ...บทว่า วิมุตติ ได้แก่ ผลวิมุตติ”^๘

คำว่า “วิมุตติ” วิมุตติ, พระนิพพาน สัพพสาเรหิ วิมูจจนโต วิมุตติ สภาวะที่หลุดพ้น จากสังขารทั้งปวง (วิ บทหน้า มุจ ธาตุในความหมายว่าหลุด, พ้น ตี ปัจจัย, ลบ จ ช้อน ต)^๙

วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นออกจากเครื่องผูกมัดเป็นอิสระเสรี เรียกว่า เป็นผล เมื่อแยก โดยละเอียดแล้วเป็น ๒ ตอน คือ เป็นทั้งมรรค และทั้งผล กิริยาที่หลุดพ้นออกไปขณะที่หลุดพ้น เป็นมรรค ภาวะที่หลุดพ้นออกไปแล้วมีความเป็นอิสระอยู่เป็นปกติ เรียกว่า ผล ซึ่งวิมุตติเป็น ภาวะฝ่ายผล กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นภาวะเสร็จงาน และเป็นภาวะที่อำนวยการทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง วิมุตตินั้นเป็นเครื่องแสดงถึงการเข้าถึงนิพพาน เรียกว่าเป็นอาการ สำแดง หรือลักษณะสำคัญด้านหนึ่งของนิพพานจัดเป็นไวพจน์ข้อหลักของนิพพาน^{๑๐}

สรุปความว่า วิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้น หลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นเครื่องผูกจิต เป็นสภาวะที่มีความเป็นอิสระจากความยึดมั่นทั้งหลายเป็น การพ้นจากอำนาจของวิญญูอย่างสิ้นเชิง

๓.๒ ความสำคัญของวิมุตติ

ความหลุดพ้น เป็นคำที่แสดงถึงลักษณะของพระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางใน การประพฤติพรหมจรรย์ อันมีวิมุตติเป็นแก่นเป็นสาระสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏใน พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สิกขานิสสสูตร ความว่า

^๘ ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๒.

^๙ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๑๘๐-๑๘๑.

^{๑๐} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒๙.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๓๓๔.

พรหมจรรย์มีวิมุตติเป็นแก่น เป็นอย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแก่สาวกทั้งหลายใน ธรรมวินัยนี้เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้วแก่ สาวกทั้งหลาย เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการโดยวิธีใดๆ ธรรมทั้งหลายนั้น เป็นธรรมอันวิมุตติถูกต้องแล้วโดยวิธีนั้นๆ พรหมจรรย์มีวิมุตติเป็นแก่น เป็นอย่างนี้แล^{๑๑}

ในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค อิมัสสมิงธัมมวินเยอฏฐัจฉริยะ ว่าด้วยความมหัศจรรย์ใน พระธรรมวินัย ๘ ประการ ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวิมุตติที่เป็นความหลุดพ้นในสิ่งทั้ง ปวง ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าอุปมาไว้ว่า ธรรมวินัยนี้มี รสเดียว คือ วิมุตติรส (ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ รสเค็ม^{๑๒}

สรุปความว่า ความสำคัญของ วิมุตติ ว่าเป็นที่สุดแห่งทุกข์ ทุกข์ที่เป็นลักษณะของ ทุกข์สัง หรือ ทุกข์อริยสัง เป็นความหลุดพ้น ความเป็นอิสระ เป็นภาวะของนิพพาน เป็นการดับ ทุกข์ หรือเรียกอีกอย่างว่า นิโรธสังในอริยสัง ๔ ประการ ซึ่งคำว่า นิโรธ เป็นคำไวพจน์ของ พระ นิพพาน คือ เป็นคำมีรูปต่างกันแต่ให้ความหมายที่คล้ายกัน^{๑๓} ที่แสดงลักษณะและความสำคัญ ของความหลุดพ้น เป็นความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งปวง

๓.๓ ลำดับแห่งวิมุตติ

ข้อมูลที่มีความเกี่ยวกับวิมุตติที่แสดงถึงลำดับแห่งความหลุดพ้น ปรากฏใน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ความว่า

ปหานะ ๕ คือ ๑. วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้) ๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์ นั้น ๆ) ๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) ๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วย สงบระงับ) ๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้) การละนิรณด้วยการข่มไว้ย่อมมี แก่บุคคลผู้เจริญอุปัฏฐมาน การละทิวฐิสังโยชน์ด้วยองค์นั้นๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิ ซึ่ง เป็นส่วนแห่งการชำระกิเลสสมุจเฉทปหานะซึ่งเป็นโลกุตตรมรรค และปฏิปัสสัทธิปหานะ ซึ่ง เป็นโลกุตตรผล ในขณะที่แห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคที่ไปถึงความสิ้นไป และ นิสสรณปหานะเป็นนิโรธ คือพระนิพพาน^{๑๔}

^{๑๑} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๕.

^{๑๒} วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘๘.

^{๑๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

ลำดับแห่งวิมุตตินี้มี ๕ ลำดับ คือ (๑) วิกขัมภณวิมุตติ (๒) ตทังควิมุตติ (๓) สมุจเฉทวิมุตติ (๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (๕) นิสสรณวิมุตติ ที่หมายถึง ความหลุดพ้น อธิบายว่า วิมุตติ ๕ นี้เป็นเช่นเดียวกันกับคำอธิบายของ ปทาน ๕ วิเวก ๕ วิราคะ ๕ และโอสัคคะ ๕ หมายถึง ความปล่อย ความสละ การละนิรแหวด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน ชื่อว่า วิกขัมภณวิมุตติ การละทักขณด้วยองค์นั้นๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิ อันเป็นไปในส่วนการชำระกิเลส ชื่อว่า ตทังควิมุตติ สมุจเฉทปทานอันเป็น โลกุตตรมรรค ชื่อว่าสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิปทานอันเป็น โลกุตตรผล ในขณะที่แห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้ที่เจริญมรรคเครื่องให้ถึงความสิ้นไป ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณปทาน เป็นนิโรธ คือ นิพพาน ชื่อว่า นิสสรณวิมุตติ^{๑๕}

ในสัทธัมมปชโชติกา ปฏิสัมภิตามรรคอรทธกถา สรุปความว่า วิกขัมภณปทานะ การข่ม การทำให้ นิรแหวเป็นต้น ด้วยโลกียสมาธินั้นๆ ดุจเอาหม้อเหวี่ยงลงไปในน้ำที่มีแหน ทำให้แหนกระจายไปไกล การละนิรแหวด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน เพราะนิรแหวปรากฏ อันที่จริงนิรแหวยังไม่ครอบงำจิตเรว้นักทั้งในส่วนเบื้องต้น ทั้งในส่วนเบื้องหลังแห่งฌาน เมื่อจิตถูกนิรแหวครอบงำ ฌานย่อมเสื่อม แต่วิตกเป็นต้น ยังเป็นไปไม่ได้ไม่เป็นปฏิปักษ์ทั้งก่อนหลังตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้น เพราะฉะนั้น การข่มนิรแหวจึงปรากฏ การละธรรมที่ควรละนั้นๆ โดยเป็นปฏิปักษ์กันด้วยองค์ฌานอันเป็นส่วนของวิปัสสนานั้นๆ ดุจตามประทีปไว้ในตอนกลางคืนละความมืดเสียได้ ตทังคปทานะ การละทักขณด้วยองค์นั้นๆ ย่อมมีแก่ผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระกิเลส กล่าวถึงการละทักขณโดยเป็นของหายาบ เพราะทักขณเป็นของหายาบ นิจสัญญาเป็นต้นละเอียดย ทักขณ เพราะหยั่งลงภายในทักขณ ๖๒ กล่าวเป็นพหุจนะ สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระกิเลส ได้แก่ สมาธิสัมปยุตด้วยวิปัสสนา การละโดยอาการที่เป็นไปไม่ได้อีกต่อไปแห่งธรรมอันเป็นสังโยชน ด้วยอริยมรรคญาณ ดุจต้นไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด นี้ชื่อว่า สมุจเฉทปทานะ คือ นิพพาน ได้แก่ นิพพาน กล่าวคือ นิโรธ^{๑๖}

ในสมุทฺถกวิลาสินี สีสันธวรรคอรทธกถา อธิบายความว่า “ตทังควิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติ ชื่อว่า วิมุตติ ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ พึงทราบว่าเป็นปรมวิมุตติ ก็ในบทนี้ว่า ยทิท อธิวิมุตติ มีอรรถว่า อธิวิมุตตินี้ใด เราผู้เดียว เป็นผู้ยังในอธิวิมุตตินั้น”^{๑๗} ในสมุทฺถกวิลาสินี มหาวรรคอรทธกถา สรุปความว่า วิมุตติมี ๕ อย่าง คือ พันด้วยข่มไว้ (วิกขัมภณ

^{๑๕} ปัญญา ใช้บางยาง, ธรรมาธิบาย หลักธรรมในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือพระพุทธศาสนา, ๒๕๕๕), หน้า ๓๘๐.

^{๑๖} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๕๓-๓๕๕.

^{๑๗} ที.ส.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๑๔๘-๑๔๙.

วิมุตติ) พันชั่วคราว (ตหังควิมุตติ) พันเด็ดขาด (สมุจเฉทวิมุตติ) พันอย่างสงบ (ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ) พันออกไป (นิสสรณวิมุตติ) ในวิมุตติเหล่านั้น สมบัติ ๘ จัดเป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิวรณ์เป็นต้นที่ข่มไว้ได้ อนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น จัดเป็นตหังควิมุตติ เพราะกำหนดด้วยสามารถเป็นข้าศึกของธรรมนั้นๆ เพราะพ้นจากนิจสัณญาเป็นต้น เหล่านั้น อริยมรรคจัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติเพราะพ้นจากกิเลสที่ตัดขาดแล้วเอง สามัญญผล ๔ จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานาฬามรรค นิพพานจัดเป็น นิสสรณวิมุตติ เพราะพ้นคือเพราะปราศจากคือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง เพราะเหตุนี้พึงทราบเนื้อความในบทนี้ว่า พ้นแล้วอย่างนี้ด้วยสามารถแห่งวิมุตติ ๕ เหล่านี้^{๑๘} และปรากฏในสารัตถปกาสินี มหาวารวรรคอรกถา^{๑๙} และพระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร) ได้อธิบายความหมายและลำดับแห่งวิมุตติไว้ในลักษณะเช่นเดียวกัน^{๒๐}

สรุป วิมุตติ คือ ความหลุดพ้น มี ๕ ลำดับ ได้แก่ (๑) วิกขัมภณวิมุตติ คือ พันชั่วคราว ด้วยสมาธิ (๒) ตหังควิมุตติ พันเด็ดขาดชั่วคราว หรือ พันด้วยธรรมคู่ๆ หลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนาปัญญา (๓) สมุจเฉทวิมุตติ พันอย่างสงบด้วยมรรคญาณ (๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ พันออกไปด้วยผลญาณ (๕) นิสสรณวิมุตติหลุดพ้นด้วยการสลัดออก หลุดพ้นด้วยการดับโดยไม่มีเหลือ คือ พระนิพพาน และเพื่อเสริมความเข้าใจให้มากขึ้นจะได้จำแนกและแสดงลักษณะแต่ละลำดับ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๓.๑ วิกขัมภณวิมุตติ

วิกขัมภณวิมุตติ หมายถึง ความพ้นด้วยการข่มไว้ เป็นการหลุดพ้นที่ข่มอกุศลธรรมทั้งหลาย นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน อกุศลธรรมเป็นเหตุให้สัตว์ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารไม่รู้จบสิ้น ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า กิเลส อุปาทาน โหชะ นิวรณ์ อนุสัย สังโยชน์ ทั้งหมดเหล่านี้ เป็นอกุศลธรรมที่ข่มไว้ได้ การข่มในวิกขัมภณวิมุตติ ในปรมัตถโชติกา อุทาน อรรกถา อธิบายว่า “ความหลุดพ้นที่หมายรู้ด้วยการไม่เกิดขึ้นแห่งนิวรณ์ มีกามฉันทนิวรณ์ เป็นต้น และปัจจนิกธรรม ธรรมที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ด้วยสมาธิอันต่างด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ตราบเท่าที่สมาธินั้น ดำเนินไปโดยไม่เสื่อม นี้ชื่อว่า วิกขัมภณวิมุตติ”^{๒๑}

^{๑๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๙๓-๙๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๘.

^{๑๙} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๔๑๘.

^{๒๐} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๖๓๔.

^{๒๑} พ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๑.

การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิรณันเป็นต้นไว้ด้วยโลกียสมาธินั้นๆ เหมือนกัน
 สหายไว้ด้วยหม้อที่แก่งไปมาบนพื้นผิวน้ำซึ่งมีสหายนี้เรียกว่า วิชฌณูปการ แต่ในพระ
 บาลิท่านกล่าวไว้เฉพาะการข่มนิรณันทั้งหลายเท่านั้นว่า และการละด้วยการข่มนิรณัน
 ทั้งหลายไว้ของโยคีผู้ทำปฐมณให้เกิดขึ้น ดังนี้พึงทราบว่าคุณพระบาลินั้นท่านกล่าวไว้เพราะ
 ปหานปรากฏอยู่เพราะว่านิรณันทั้งหลายหาท่วมทับจิตที่พ้นใด ทั้งในตอนต้น ทั้งในตอนท้าย
 ของฌานไม่ได้ ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นก็ถูกข่มไว้เฉพาะในขณะที่ฌานเป็นอุปนาแล้ว
 เท่านั้นเพราะฉะนั้นการข่มนิรณันทั้งหลายไว้ถึงปรากฏชัด^{๒๒}

ความหลุดพ้นเพราะการข่มกิเลสไว้ ซึ่งได้แก่ ฌานสมาบัติโดยฌานสมาบัติ ๘
 ประการ โดยมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์สมังควลลิตนี้ ที่ขณิกายอรรถกถาว่า สมาบัติ ๘ ย่อม
 บังเกิดการนับว่าเป็นวิชฌณวิมุตติ เพราะเหตุที่เป็นความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมมีนิรณันเป็นต้น
 อันตนข่มไว้ได้แล้ว มีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ได้บรรลุถึงวิชฌณวิมุตติ หรือฌานสมาปัตตินั้น ต้อง
 เจริญสมถกรรมฐานมีสติภาวนาเป็นต้น เมื่อมีการเจริญสมถกรรมฐานจนถึงขั้นแล้ว ก็ย่อมมี
 จิตผ่องแผ้วจากกิเลสนิรณันทั้งหลาย สงบระงับไปได้บรรลุวิชฌณวิมุตติ คือ ฌานสมาบัติและ
 อภิญญา สำเร็จเป็นฌานลาภบุคคล ได้รับผลพิเศษสุดสามารถที่จะเข้าฌานสมาบัติ และแสดง
 อภิญญาได้เหนือมนุษย์ธรรมดาสามัญ ครั้นตายไป ก็จะเป็นพรหม สถิตเสวยพรมาสมาบัติ
 เป็นสุขวิเศษอยู่ ณ พรหมวิมานในพรหมโลกต่างๆ ตามอำนาจแห่งวิชฌณวิมุตติ หรือฌาน
 สมาบัติที่ตนได้บรรลุแล้วนั้น ครั้นถึงการสิ้นอายุในพรหมโลกที่ตนสถิตอยู่อย่างแสนสบายด้วย
 วิชฌณวิมุตติที่ตนได้ก็จะค่อยเสื่อมคลายหายสูญไปจากดวงใจทำให้ต้องจุติตายจากพรหมโลก
 ซึ่งเป็นรูปาวจรภูมิและอรุปรภูมิ กลับมาเกิดเป็นเทวดา หรือมนุษย์ในเทวโลกและมนุษย์โลกซึ่ง
 เป็นกามาวจรภูมิอันเป็นเหตุให้เกิดให้กิเลสกำเริบและเข้าครอบงำดวงใจต่อไปอีกตามเดิม ถ้า
 อยากรู้จะให้กิเลสร้ายสงบระงับไปก็ต้องพยายามบำเพ็ญสมถกรรมฐานเพื่อให้ได้ฌานสมาบัติหรือ
 วิชฌณวิมุตติขึ้นมาใหม่ทั้งนี้ก็เพราะว่าด้วยวิชฌณวิมุตติเป็นวิมุตติขั้นโลกียซึ่งมีสภาพเสื่อมได้
 เจริญได้เป็นความหลุดพ้นที่ไม่จีรังยั่งยืนไม่จริงแท้แน่นอนตลอดไป^{๒๓}

สรุป วิชฌณวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นมีลักษณะคือการข่มกิเลสไว้ด้วยฌาน
 สมาบัติหรือเรียกว่า สมาบัติ ๘ ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ได้บรรลุถึงวิชฌณวิมุตติหรือฌานสมาบัติ

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์
 ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๗๓.

^{๒๓} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม,
 ๒๕๓๙), หน้า ๒๖๓-๒๖๔.

ด้วยการเจริญสมณกรรมฐานมีกสิณภาวนาเป็นต้น เมื่อมีการเจริญสมณกรรมฐานจนถึงขั้นแล้ว ก็ย่อมจากมีจิตผ่องแผ้วกิเลสนิวรณ์ทั้งหลายสงบระงับไปได้ บรรลุวิชฌณวิมุตติกล่าว คือ ฌานสมาบัติ หรือ สมาบัติ ๘ ซึ่งเป็นวิมุตติขั้นโลกีย์มีสภาพเสื่อมได้เจริญได้เป็นความหลุดพ้นที่ไม่จีรังยั่งยืน อกุศลธรรมทั้งหลายจะถูกข่มไว้เฉพาะในขณะที่อยู่ในฌานอันเป็นอุปนาแล้วเท่านั้น

๓.๓.๒ ตทังควิมุตติ

ตทังควิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนา พันชัฏคราว ดังที่ปรากฏในสารัตถปกาสินี มหาวรรคอรกถา ว่า “อนุปัสสนา ๗ มีการตามเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ถึงการนับว่า ตทังควิมุตติ พ้นได้ด้วยองค์นั้นเพราะพ้นจากความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้น ที่ตนเองละสลະได้ด้วยอำนาจเป็นข้าศึกต่อนิวรณ์เป็นต้นนั้น”^{๒๔} โดยลักษณะที่ปรากฏเป็นการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน บรรลุถึงลำดับญาณในขั้นต่างๆ ส่งผลให้สามารถเข้าถึงตทังควิมุตติอันเป็นความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมไปได้ กล่าวคือ เมื่อผู้ที่ประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญาที่เรียกว่าวิปัสสนาญาณ ย่อมกล่าวได้ว่าเป็นการเข้าถึงตทังควิมุตติได้ ในปรหมัตถโชติกา อุทาน อรรถกถา สรุปความว่า องค์แห่งวิปัสสนา มีการกำหนดนามรูปเป็นต้น ด้วยการกำหนดว่ามรรคและมีไชมรรค พ้นจากภาวะมีสังขารเป็นนิमितด้วยโคตรภูญาณ นี้ชื่อว่า ตทังควิมุตติ^{๒๕}

ความหลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนาญาณ ตัวตทังควิมุตติแท้ๆ ก็ได้แก่องค์วิปัสสนาญาณตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑ จนถึงญาณที่ ๑๓ คือ โคตระระภูญาณ ซึ่งความหลุดพ้นที่กล่าวนี้ มีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงตทังควิมุตติ และความหลุดพ้นด้วยองค์วิปัสสนานั้นก็คือ เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนาแล้วเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้ามีอุสาหะบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานตามวิธีการที่ถูกต้อง หากมีวาสนาบารมีถึงที่แล้วก็อาจที่จะได้บรรลุตทังควิมุตติเป็นขั้นๆ ไปไม่หยุดยั้ง โดยสามารถที่จะยังองค์วิปัสสนาญาณให้อุบัติขึ้นในชั้นธันดานแห่งตนตามลำดับดังต่อไปนี้คือ นามรูปปริจเฉทญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๑ ปัจจยปริคคญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๒ สัมมสนญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๓ อุทยัพพญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๔ ภังคญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๕ ภยญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๖ อาทีนวญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๗ นิพพิทาญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๘ มุญจิตุกัมมตาญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๙ ปฏิสังขญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๑๐ สังขารุเปกขญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๑๑ อนุลोภมญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๑๒ โคตรภูญาณเป็นตทังควิมุตติที่ ๑๓

^{๒๔} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๔๑๘.

^{๒๕} พุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๑.

องค์วิปัสสนาญาณ หรือ ตัทธกวิมุตติเหล่านี้ ตั้งแต่องค์วิปัสสนาญาณที่ ๑ คือนามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงองค์วิปัสสนาญาณที่ ๑๑ สังขารupeกขญาณเป็นของวิปัสสนาญาณขั้นปฏิบัติ จะบรรลุได้ด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้องเท่านั้น ผู้ที่ไม่บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานที่ถูกต้องจะไม่สามารถบรรลุถึงวิปัสสนาญาณได้เลย ส่วนองค์วิปัสสนาญาณต่อมา คือ อนุโลมญาณและโคตรภูญาณซึ่งเป็นองค์วิปัสสนาญาณที่ ๑๒ และ ๑๓ นั้นเป็นวิปัสสนาญาณที่เป็นผลได้จากองค์วิปัสสนาญาณขั้นต้นๆ หมายความว่า เมื่อมีการปฏิบัติจนเกิดองค์วิปัสสนาญาณขั้นต้นมาตามลำดับอย่างถูกต้องแล้ว และบุคคลผู้ปฏิบัติมีผ่องแผ้ว ควรแก่การบรรลุมรรคผลนิพพาน อนุโลมญาณและโคตรภูญาณก็จะอุบัติขึ้นทันที

พระอริยมรรคพระอริยะผลจากบังเกิดขึ้นแก่บุคคลในขั้นปฏิบัติการ โดยสัจธรรมความเป็นจริงแล้วยังเป็นโลกียญาณอยู่ เมื่อยังเป็นโลกียญาณก็ต้องเป็นไปในอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์ คือ ยังเสื่อมได้เจริญได้ในกรณีนี้พึงเห็นตัวอย่างเช่น บุคคลผู้หนึ่งได้บรรลุถึงนามรูปปริจเฉทญาณและอีกบุคคลหนึ่งได้บรรลุถึงสังขารupeกขญาณ ยังไม่ทันที่จะได้บรรลุพระอริยมรรคอริยผลก็ละทิ้งการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานเสียด้วยเหตุอย่างหนึ่งอย่างใด ในไม่ช้าองค์วิปัสสนาญาณของเขาเหล่านั้นก็จะพลันเสื่อมคลายออกไปจากชั้นธันดาน หากต้องการที่จะได้บรรลุพระอริยมรรคอริยผล ในโอกาสต่อไปไม่ว่าจะเป็นในชาตินี้หรือชาติหน้า ก็ต้องพยายามยังวิปัสสนาญาณทั้งหลายให้เกิดขึ้นมาใหม่ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสุดท้ายทั้งนี้ก็เพราะว่าองค์วิปัสสนาญาณขั้นโลกียญาณยังไม่ได้ถึงซึ่งองค์วิปัสสนาขั้นโลกุตระญาณ^{๒๖}

สรุปว่า ตัทธกวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นที่เป็นผลแห่งวิปัสสนากรรมฐาน เป็นองค์แห่งวิปัสสนาญาณตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑ จนถึงญาณที่ ๑๓ คือ โคตระภูญาณ ซึ่งเป็นขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งในความเป็นจริงจนเกิดปัญญาตัดละ ปหานกิเลส อกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงความหลุดพ้น ที่เรียกว่า ตัทธกวิมุตติ ความหลุดพ้นประเภทนี้จัดเป็นโลกียญาณอยู่ ยังเป็นไปในอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์ สามารถเสื่อมคลายออกจากชั้นธันดานได้

๓.๓.๓ สมุจเฉทวิมุตติ

สมุจเฉทวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นโดยเด็ดขาด หมายถึง ความหลุดพ้นโดยการละอกุศลธรรมทั้งหลายที่ฝังแน่นอยู่ในชั้นธันดานได้อย่างเด็ดขาด อกุศลธรรมทั้งหลายนี้เรียกอีกอย่างว่า สังโยชน์ สมุจเฉทวิมุตตินี้สามารถการปหานสังโยชน์ทั้งหลายให้หมดสิ้นไปจากชั้นธันดานได้ เรียกว่า อริยมรรคญาณ หรือ มรรคญาณ พระอริยมรรคญาณ อันเป็นตัว

^{๒๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑, หน้า ๗๐๔-๗๐๗.

สมุจเฉทวิมุตติที่แท้จริงที่สุดมีอยู่ด้วยกันตามระดับแห่งอริยมรรค ๔ ประการ คือ พระโสดาปัตติมรรคญาณ พระสกทาคามีมรรคญาณ พระอนาคามีมรรคญาณ พระอรหัตมรรคญาณ ดังที่ปรากฏในปรมัตถโชติกา อุทานอรรถกถา อธิบายว่า “ความหลุดพ้นด้วยอำนาจสมุจเฉทปหานโดยภาวะที่เกิดขึ้นไม่ได้ โดยสิ้นเชิงอีก แห่งการยึดถือด้วยกิเลสฝ่ายสมุทัยที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า ทิฏฐิตานัน ปหาย เพราะละทิฏฐิ ตามสมควรในสันดานแห่งพระอริยเจ้าผู้ดำรงอยู่ในมรรคนั้นๆ เพราะท่านทำอริยมรรค ๔ ให้เกิด นี่ชื่อว่า สมุจเฉทวิมุตติ”^{๒๗}

สมุจเฉทปหาน เป็นส่วนแห่งการละธรรมทั้งหลายเป็นส่วนแห่งสังโยชน์เป็นต้น ด้วยอริยมรรคญาณโดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นไปได้อีกต่อไปเหมือนต้นไม้ที่ถูกจักรวิเศษของสายฟ้าฟาด นี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงไว้ในพระบาลี ว่า อนึ่ง สมุจเฉทปหานของท่านโยคีผู้ทำมรรคไปสู่ความดับ อันเป็นโลกุตตระให้เกิด ในปหาน ๓ เหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าว ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ประสงค์เอา สมุจเฉทปหาน อย่างเดียว และโดยเหตุที่แม้วิขัมภณปหาน และตทังคปหานในตอนต้นๆ ของโยคีนั้นก็มีสมุจเฉทปหานเป็นเป้าหมายโดยเฉพาะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นโดยปริยายนี้พึงทราบว่าเป็นปหานแม้ ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน^{๒๘}

สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นโดยการละสังโยชน์อกุศลธรรมความชั่วร้ายได้อย่างเด็ดขาด ตัวสมุจเฉทวิมุตติแท้ๆ ไດแก่ พระอริยมรรคญาณอันประเสริฐในบวรพระพุทธศาสนา คือ พระโสดาปัตติมรรคญาณ พระสกทาคามีมรรคญาณ พระอนาคามีมรรคญาณ และพระอรหัตมรรคญาณ พระอริยมรรคญาณอันประเสริฐทั้ง ๔ ประการนี้แล เป็นตัวแท้แห่งสมุจเฉทวิมุตติ ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติเพื่อได้บรรลุถึงสมุจเฉทวิมุตตินี้ ต้องเป็นผู้เกิดมาพบพระพุทธศาสนาแล้วมีใจที่ก่อปรด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอุตสาหจําเรญวิปัสสนากรรมฐาน จนสามารถยังองค์วิปัสสนาญาณอันเป็นตทังควิมุตติให้บังเกิดขึ้นในชั้นธสันดานตามลำดับ นับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น จนถึงโคตตรภูเป็นที่สุด หากมีวาสนาบารมีอันตนสั่งสมมาแต่อดีตชาติเพียงพอ และเป็นผู้ที่ปราศจากอุปสรรคอันตรายอันเป็นเครื่องปิดกั้นขัดขวางทางแห่งพระนิพพาน ทั้งเป็นผู้มีอินทรีย์ผ่องแผ้วได้ส่วนสมดุลงันอย่างดี ก็ย่อมสามารถที่จะได้บรรลุพระโสดาปัตติมรรคญาณอันเป็นสมุจเฉทวิมุตติขั้นที่ ๑ ต่อจากนั้น เมื่อจําเรญวิปัสสนากรรมฐานต่อไปไม่หยุดยั้ง ทั้งเป็นผู้ก่อปรด้วยองค์คุณควรแก่การที่จะได้บรรลุพระอริยมรรคญาณเบื้องสูง ไม่มีอุปสรรคเครื่องขัดข้องแต่ประการใด ก็ย่อมสามารถที่จะบรรลุพระสกทาคามีมรรคญาณอันเป็น

^{๒๗} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๒.

^{๒๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๗๙.

สมุจเฉทวิมุตติขั้นที่ ๒ พระอนาคามีมรรคญาณอันเป็นสมุจเฉทวิมุตติที่ ๓ และพระอรหัตมรรคญาณอันเป็นสมุจเฉทวิมุตติขั้นสูงสุดตามลำดับไป และเมื่อได้บรรลุถึงอรหัตมรรคญาณอันเป็นสมุจเฉทวิมุตติขั้นสูงสุดนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้มีจิตผ่องแผ้วปราศจากกิเลสธุลี สามารถที่จักตัดสังโยชนอกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งปวงได้อย่างเด็ดขาด สิ้นทุกข์ในสังสารวัฏไม่ต้องเที่ยววนเวียนให้ได้รับความทุกข์อีกต่อไป^{๒๙}

สรุป สมุจเฉทวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยเด็ดขาด ความหลุดพ้นโดยการละอกุศลธรรมทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า สังโยชน ที่ฝังแน่นอยู่ในขันธสันดานได้อย่างเด็ดขาด อันเป็นสมุจเฉทวิมุตติที่แท้จริง อยู่ด้วยกันตามระดับแห่งอริยมรรค ๔ ประการ คือ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ อรหัตมรรคญาณ เป็นความหลุดพ้นโดยเด็ดขาดอย่างแท้จริง หยุดการท่องเที่ยววนเวียนให้ได้รับความทุกข์อีกต่อไป

๓.๓.๔ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นโดยสงบอย่างยิ่ง หมายถึง ความหลุดพ้นอันมีสภาพสงบเย็น เกิดขึ้นหลังจากสมุจเฉทวิมุตติได้ประหารสังโยชนให้ออกจากขันธสันดานสิ้นไปได้ เป็นความสุขพิเศษ ที่เรียกว่า ผลญาณ มีอยู่ ๔ ประการ ตามลำดับขั้นผลญาณ คือ โสดาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ และอรหัตผลญาณ ดังที่ปรากฏในสารัตถปกาสินี มหาวรรคอรธกถา อธิบายว่า “สามัญญผล ๔ ย่อมถึงการนับว่า ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ พ้นได้ด้วยการสงบระงับ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบระงับกิเลสทั้งหลาย ด้วยอานูภาวมรรค”^{๓๐}

ในปรมัตถโชติกา อุทานอรธกถา สรุปความว่า กิเลสที่กิเลสสงบระงับไปในขณะแห่งผลจิต นี้ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ...การจำแนกความเป็นไปของผลจิต คือ ในมรรควิธี ๑ ในกาลอื่น ๑ ผลจิต ๓ หรือ ๒ ขณะ ที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ อันเป็นผลของวิมุตติสุขนั้นๆ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับอริยมรรคแต่ละมรรค เพราะโลกุตตรกุศลมีวิบากในลำดับ ในคราวที่อนุโลมจิต ๒ ดวงเกิดในขบวนการที่อริยมรรคเกิดขึ้น จิตดวงที่ ๓ จัดเป็นโคตรภูจิต ดวงที่ ๔ จัดเป็นมรรคจิต ต่อแต่นั้นไป เป็นผลจิต ๓ ดวงแต่ในคราวที่อนุโลมจิตเกิดขึ้น ๓ ดวง จิตดวงที่ ๔ เป็นโคตรภูจิต ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต ต่อแต่นั้นไปเป็นผลจิต ๒ ดวง จิตดวงที่ ๔ ที่ ๕ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอุปนา ด้วยประการฉะนี้ ต่อแต่นั้นเป็นไปไม่ได้เพราะใกล้ต่อภวังคจิต แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้จิตดวงที่ ๖ ก็เป็นอุปนา คำนั้นท่านค้านไว้ในอรธกถาแล้ว พึง

^{๒๙} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒, หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

^{๓๐} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๔๑๘.

ทราบผลจิตในมรรควิถีด้วยประการฉะนี้ แต่ผลจิตในกาลอื่น ย่อมเป็นไปด้วยผลสมบัติและที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ออกจากนิโรธสมบัติ ท่านสงเคราะห์ด้วยผลสมบัตินั้นเอง

ผลสมบัตินี้เห็นว่าโดยอรรถ เป็นวิบากแห่งโลกุตตรกุศลจิตอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พึงทราบว่าเป็นอัปนา ถ้ามว่า ผลสมบัตินั้น พวกไหนเข้าได้ พวกไหนเข้าไม่ได้ ตอบว่า ปุณฺณทั้งหมดยังเข้าไม่ได้เพราะยังไม่ได้บรรลุนั่น พระอริยเจ้าชั้นต่ำก็เหมือนกัน เข้าผลสมบัติชั้นสูงไม่ได้ แม้พระอริยเจ้าชั้นสูงก็ไม่เข้าผลสมบัติชั้นต่ำเหมือนกันเพราะท่านสงบระงับด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยเจ้านั้นๆ ย่อมเข้าผลสมบัติของตนๆ เท่านั้น แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พระโสดาบันบุคคลและพระสกทาคามีบุคคล ย่อมไม่เข้าผลสมบัติพระอริยบุคคลชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นย่อมเข้าได้เพราะท่านกระทำบริบูรณ์ในสมาธิ ข้อนี้ไม่ใช่เหตุ เพราะแม้ปุณฺณก็เข้าโลกียสมาธิที่ตนได้ อีกอย่างหนึ่ง จะป่วยกล่าวไปโดยการคิดถึงเหตุในข้อนี้ สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา สันชาเรเบกขาญาณ ๑๐ เหล่าไหน เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา โคตรภูตรรม ๑๐ เหล่าไหน เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา ในการแก้ปัญหาดังกล่าวนี้นั้น ท่านกล่าวถึงการเข้าผลสมบัติของพระอริยเจ้าเหล่านั้นว่า เพื่อประโยชน์แกโสดาปัตติผลสมบัติ เพื่อประโยชน์แกสกทาคามีผลสมบัติ เพราะฉะนั้น จึงตกลงกันในข้อนี้ว่าพระอริยเจ้าแม้ทั้งปวง ย่อมเข้าผลสมบัติตามที่ตนเป็นของตน ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงเข้าสมบัติ ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เหมือนอย่างว่า พระราชาทั้งหลายเสวยสุขในราชสมบัติ เทวดาทั้งหลายเสวยทิพย์สุข ฉนฺได พระอริยเจ้าทั้งหลายก็ฉนฺไดนั้น ย่อมกำหนดกาลว่า จักเสวยโลกุตตรสุข จึงเข้าผลสมบัติในขณะที่ต้องการ^{๓๑}

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ หมายถึง การหลุดพ้นโดยความสงบเย็นเป็นอย่างยิ่ง ปฏิปัสสัทธิวิมุตติที่แท้จริงก็ได้แก่พระอริยผลญาณ ได้แก่ พระโสดาปัตติผลพระสกทาคามีผล พระอนาคามีผลญาณ พระอรหันตผลญาณ พระอริยผลญาณอันประเสริฐทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นตัวแท้ของปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ย่อมถึงการนับว่าเป็นคุณวิเศษซึ่งอุบัติเกิดขึ้น หลังจากทีกิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไปด้วยอานุภาพแห่งพระอริยมรรคญาณ เครื่องมีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ได้บรรลุนั้นถึงปฏิปัสสัทธิวิมุตตินี้ คือต้องเป็นผู้เกิดมาพบพระศาสนาแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วมีใจประกอบด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอุตสาหะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สามารถยังวิปัสสนาญาณให้บังเกิดขึ้นในชั้นธัมมทานแห่งตน จนได้บรรลุนิพพานอันเป็นสมุจเฉทวิมุตติแล้ว ต่อจากนั้นพระอริยผลญาณอันเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตตินี้ก็จับอุบัติมีขึ้นตามลำดับตั้งแต่

^{๓๑} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๒-๕๔.

ปฏิบัติสัทธัมมปฏิบัติที่ ๑ จนถึงปฏิบัติสัทธัมมปฏิบัติขั้นที่ ๔ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย เมื่อพระอริยะผลญาณ อันเป็นปฏิบัติสัทธัมมปฏิบัติขั้นสุดท้ายปฏิบัติขึ้นในชั้นธัมมทาน ท่านผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ย่อมสำเร็จเป็นพระอรหันตอริยบุคคลขั้นสูงสุดในพุทธศาสนา เป็นผู้ควรแก่การสักการบูชาของปวง เทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่าเป็นพระมหาชีนาสพเจ้าผู้หมดกิจอยู่จบพรหมจรรย์ครั้งถึง วาระกำหนดอายุเกษัยการแล้ว ก็จักดับขันธเคลื่อนแล้วเข้าสู่ปรินิพพานบรมสุข เห็นการล่วงพ้น ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดให้ได้รับทุกข์ภัยในวัฏสงสารอีกต่อไป^{๓๒}

สรุป ปฏิบัติสัทธัมมปฏิบัติ หมายถึง ความหลุดพ้นอันมีสภาพสงบเย็นเป็นความหลุดพ้น โดยสงบอย่างยิ่ง เกิดขึ้นหลังจากสมุจเฉทวิมุตติได้ประหารสังโยชนออกไปจากชั้นธัมมทานสิ้นได้ เป็นความสุขวิเศษ ที่เรียกว่า ผลญาณ มีอยู่ ๔ ประการ ตามลำดับขั้นผลญาณ คือ โสตาปัตติผล ญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณ และอรหัตผลญาณ เป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดสภาวะแห่งวิปัสสนาญาณปรากฏตามลำดับ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉท ญาณ ถึงโคตรภูญาณ เมื่อข้ามผ่านโคตรภูญาณ อันเป็นตทังคิวิมุตติแล้ว โสตาปัตติมรรคญาณ ที่เป็นสมุจเฉทวิมุตติ ก็เกิดขึ้น เมื่อโสตาปัตติมรรคเกิดขึ้นย่อมสามารถละอกุศลธรรมทั้งหลายให้ หายขาดอันเป็นอานาจหน้าที่ของมรรคแล้วดับไป เกิดเป็น ผลญาณ ติดตามมา ผลญาณนี้จึง เรียกว่า ปฏิบัติสัทธัมมปฏิบัติ

๓.๓.๕ นิสสรณวิมุตติ

นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นโดยสลัดออก หมายถึง ความหลุดพ้นโดยสลัดออกของ พระอรหันต์ เป็นไปในกาล ๒ คือ ๑ ปัจจุบัน ๒ อนาคต คือ เมื่อบรรลอรหัตมรรค อรหัตผลแล้ว อันเป็นนิสสรณในปัจจุบัน เพราะเป็นการหลุดพ้นจากกิเลส สังโยชนโดยประการทั้งปวง และการ ดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน หลังจากสำเร็จพระอรหันต์ ซึ่งจะต้องปรากฏอย่างแน่นอนในกาล ต่อมา จัดเป็น นิสสรณวิมุตติในกาลอนาคต เพราะเป็นความหลุดพ้นจากภพชาติโดยสิ้นเชิง กล่าวได้ว่า นิสสรณแท้ๆ เป็นจุดมุ่งหมายปลายทาง อันเป็นที่สุดในพระพุทศาสนา คือ พระนิพพาน ดังที่ปรากฏสารัตถปกาสินี มหาวรรคอรธกถา ความว่า “นิพพาน ถึงการนับว่า นิสสรณวิมุตติ พ้นได้ด้วยการสลัดออกเพราะสลัดจากกิเลสทั้งหลาย คือเพราะปราศจาก ได้แก่ ตั้งอยู่ในที่ไกล”^{๓๓} ในปรมัตถโชติกา อุทานอรธกถา อธิบายว่า “จิตที่หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง ชื่อว่าพระนิพพาน เพราะสลัดสังขตธรรมทั้งปวง นี้ชื่อว่า นิสสรณวิมุตติ”^{๓๔}

^{๓๒} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒, หน้า ๔๘๕-๔๘๖.

^{๓๓} ส.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๔๑๘.

^{๓๔} พ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๒.

อธิบายว่า นิสสรณวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยการสลัดออกไปตัวนิสสรณให้หมดแล้วก็ได้แก่พระนิพพาน อันเป็นยอดธรรมในทางพระพุทธศาสนา อันเป็นวิมุตติในลำดับที่ ๕ ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ได้บรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นนิสสรณวิมุตตินี้ ในขั้นแรกต้องเป็นผู้ส่งเสริมอบรมบารมีมา ได้พบพระพุทธศาสนาแล้วมีจิตศรัทธาเลื่อมใสอุทิศสัจจะริยวิปัสสนาญาณให้บังเกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่อได้บรรลุพระอรหัตผลญาณสำเร็จเป็นพระอรหันต์อริยบุคคลขั้นสูงสุดแล้วก็มีโอกาสเคลื่อนแคล้วค้ำขั้นเข้าสู่ร่มตมมทานุภาพอันเป็นการได้บรรลุถึงซึ่งนิสสรณวิมุตติในพระพุทธศาสนาอย่างจริงแท้แน่นอน

สรุป นิสสรณวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นโดยการสลัดออก เป็นความรู้แจ้งในลักษณะของพระนิพพาน และได้เสวยอมตสุขอันเกิดจากพระนิพพาน อันเป็นคุณลักษณะพิเศษของพระอริยบุคคล คือ พระอรหันต์ เพราะพระอริยบุคคลเป็นผู้มีปัญญาวิเศษ สามารถที่จะเห็นพระนิพพานได้อย่างถูกต้องชัดเจน การที่บุคคลที่จะได้สัมผัสในพระนิพพานอันแท้จริง อย่างชัดเจนได้นั้น จะอาศัยเพียงสุตมปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการฟัง หรือ อาศัยจินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากจินตนาการตามอรรถาธิบายนั้นไม่ได้ โดยแท้จริงแล้วต้องอาศัยปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น ซึ่งพระนิพพานอันเป็นนิสสรณวิมุตตินี้ มีสภาพที่ดับกองทุกข์แล้ว เป็นภาวะที่สุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสระภาพสมบูรณ์ เป็นการเสวยสุขในพระนิพพานอันเป็นความสุขอันสงบเยือกและสิ้นสูญที่สุดในโลก เข้าถึงพระนิพพานอันเป็นแดนที่เป็นบรมสุขโดยประการทั้งปวง

๓.๔ ประเภทของวิมุตติ

วิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นจำแนกโดยลักษณะแห่งการหลุดพ้นได้ ๒ ประเภท คือ เจโตวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นแห่งจิตและปัญญาวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความว่า

สมณะที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้จิตเจริญจิตที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมให้ปัญญาเจริญปัญญาที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์อะไร คือ ย่อมละอวิชชาได้ จิตที่เศร้าหมองเพราะราคะย่อมไม่หลุดพ้น ปัญญาที่เศร้าหมองเพราะอวิชชาย่อมไม่เจริญ เพราะสำรอกราคะจึงมีเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา จึงมีปัญญาวิมุตติ^{๓๕}

^{๓๕} อ.พ.ก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

สรุป สภาวะที่มีความเป็นอิสระจากความยึดมั่นทั้งหลาย ที่เรียกว่า วิมุตติ อันเป็น ความหลุดพ้นนี้ จำแนกโดยลักษณะแห่งการหลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลายมี ๒ ประเภท คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต ความพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะด้วย กำลังของสมาธิ อันหมายถึง เจโตวิมุตติ และ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นด้วย อำนาจการเจริญปัญญา ความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชาด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริง หมายถึง ปัญญาวิมุตติ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๔.๑ เจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางด้านจิต หรือ ความหลุดพ้นแห่งจิต เป็นความหลุด พ้นด้วยกำลังของจิตด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้ หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกทั้งหลาย เจโตวิมุตตินี้ใช้กับกรณีอื่นได้เช่นกัน แต่ถ้าเจโตวิมุตติอย่าง เดียวหมายถึงอัปปนาสมาธิ อันเป็นผลจากสมถะ หรือเป็นผลที่เกิดจากการบำเพ็ญในด้าน สมถกรรมฐาน เจโตวิมุตติ ที่เป็ความหลุดพ้นแห่งจิตที่ดำเนินไปตามทางแห่งสมถกรรมฐาน อย่างเช่น เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ เป็นต้น ดังที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก จินนิกาย มหาวรรค ที่แสดงลักษณะของเจโตวิมุตติเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา หรือ ปัญญาวิมุตติ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ว่าบุคคลผู้ที่สามารถเข้าวิโมกข์ ๘ ประการได้อย่างชำนาญ คือความเป็นวสี โดยอนุโลมและปฏิโลม ย่อมทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ แล้วใช้สมถ หรือสมาธิที่ได้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา เพื่อเกิดปัญญาตัดละปหานกิเลส อกุศลธรรมทั้งหลาย จนสามารถเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติได้^{๓๖}

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต ยังคงอยู่ในอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์ ยังมีความ เสื่อมได้ เป็นความหลุดพ้นชั่วคราวเป็นไปในทางโลกียะ กล่าวคือ ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ได้บรรลุเจโตวิมุตติชั่วคราว ย่อมมีความเสื่อมไปในโลก เช่น ท่านพระโคธิกะ ได้บรรลุเจโตวิมุตติชั่วคราว ภายหลังท่านพระโคธิกะเสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ครั้งที่ ๒ ...ท่านก็เสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ครั้งที่ ๓ ...ท่านก็เสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ในครั้งที่ ๔ ...ท่านก็เสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ในครั้งที่ ๕ ...ท่านก็เสื่อมจาก เจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ในครั้งที่ ๖ ...ท่านก็เสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น แม้ครั้งที่ ๗ ท่าน พระโคธิกะเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ก็ได้บรรลุเจโตวิมุตติชั่วคราวนั้น อีก ครั้งนั้น ท่านพระโคธิกะได้มีความคิดดังนี้ว่า เราได้เสื่อมจากเจโตวิมุตติชั่วคราว ๖ ครั้งแล้ว

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

ทางที่ดีเราพึงนำศัสตรามา...ขณะนั้น ท่านพระโคธิกะได้นำศัสตรามา ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าเป็นการผู้มีบาป จึงได้ตรัสกับมารผู้มีบาปด้วยพระคาถาว่า นักปราชญ์ทั้งหลายทำอย่างนี้แล้วย่อมไม่หวั่นหวงชีวิตพระโคธิกะถอนตัณหาแล้วปรินิพพาน^{๓๗}

เจโตวิมุตติ เพราะจิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกในขณะที่จิตแน่วแน่แนบแน่นและนุ่มไปในอารมณ์นั้น^{๓๘} อกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุให้สัตว์ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารไม่รู้จบสิ้น ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า กิเลส อุปาทาน โสมะ นิรวณ อนุสัย สังโยชน์ ทั้งหมดเหล่านี้ เป็นอกุศลธรรมที่ข่มไว้ได้ ด้วยสมาธิ ฌานสมาบัติ หรือ สมาบัติ ๘ ประการ เป็นธรรมที่มีคุณวิเศษอันบุคคลเข้าถึง หรือ ธรรมวิเศษที่ควรเข้าถึง เป็นธรรมที่เข้าไปข่มอกุศลธรรมทั้งหลายให้สงบลงได้ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ได้แก่

รูปฌานที่ ๑ ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปฌานที่ ๒ ทุตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปฌานที่ ๓ ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

รูปฌานที่ ๔ จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

อรูปฌานที่ ๑ อากาสานัญจายตนฌาน กำหนดอากาสดหาที่สุดไม่ได้เป็นอารมณ์

อรูปฌานที่ ๒ วิญญานัญจายตนฌาน กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

อรูปฌานที่ ๓ อาภิญญัญจายตนฌาน กำหนดภาวะไม่มีอะไรเป็นอารมณ์

อรูปฌานที่ ๔ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่^{๓๙}

ฌานสมาบัติ ๘ ประการนี้ สามารถข่มอกุศลธรรมให้สงบนิ่งได้ จะต้องอาศัยการประพฤติปฏิบัติ ในสมถกรรมฐาน การบำเพ็ญสมถกรรมฐานที่อยู่ในขั้นภาวนาเพื่อให้เกิด ฌานสมาบัติ หรือ เจโตวิมุตติ อันมีหลักการและขั้นตอนในการปฏิบัติดังนี้

๑) กรรมฐานที่ส่งผลให้เกิดเจโตวิมุตติ

สมถะ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย^{๔๐} กรรมฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งจิต อารมณ์เป็นที่ตั้งการงานของใจ^{๔๑} ในการศึกษาในสมถกรรมฐานสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับสมถกรรมฐานนั้นมีดังนี้

^{๓๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๙/๑๐๕-๑๐๖.

^{๓๘} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๖๗-๖๘.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๓๐, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๔/๓๑.

๑.๑) สภาวะของสมถกรรมฐาน เป็นไปด้วยอำนาจสมาธิ สามารถจำแนกได้ ๓ ลักษณะ ได้แก่ (๑) ขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะเป็นสมาธิขั้นต้น (๒) อุปจารสมาธิ คือสมาธิเฉียดๆ หรือ สมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ (๓) อัปปนาสมาธิ คือสมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิทเป็นสมาธิระดับสูงสุดเป็นสมาธิในระดับฌาน

๑.๒) จริต ๖ คือ ความประพฤติ พื้นเพนิสัยแห่งจิต หนักไปในด้านใดด้านหนึ่งต่างกัน ดังปรากฏใน สารีปุตตสูตรตติยเทศ สรุปรวมว่า จริต ๖ คือ รากจริต โทสจริต โมหจริต วิตกจริต สัทธาจริต ญาณจริต^{๔๒}

๑.๓) ลักษณะ จิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ไม่คลอนแคลน ไม่กวัดแกว่ง มีความไม่ฟุ้งเป็นหลัก^{๔๓}

๑.๔) รส (กิจ) กำจัดนิวรณ์ธรรม ด้วยอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิ ที่เกี่ยวกับการเจริญกัมมัฏฐาน เมื่อจิตตั้งมั่น จึงจะสามารถละนิวรณ์^{๔๔} ได้โดยความเป็นวิกขัมภนประหาร^{๔๕}

๑.๕) ปัจจุปปิฐาน (ผล) มีความไม่หวั่นไหว ตั้งมั่นในอารมณ์เดียวเป็นผล^{๔๖}

๑.๖) ปทัฏฐาน (เหตุใกล้) เหตุใกล้ของสมถะ คือ มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า “เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญแล้ว เจริญดีแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจะเดินไปที่ใดๆ ก็เดินไปได้อย่างผาสุกในที่นั้นๆ จะยืนอยู่ที่ใดๆ ก็ยืนอยู่ได้อย่างผาสุกในที่นั้นๆ จะนั่งอยู่ที่ใดๆ ก็นั่งอยู่ได้อย่างผาสุกในที่นั้นๆ จะนอน อยู่ในที่ใดๆ ก็นอนอยู่อย่างผาสุกในที่นั้นๆ”^{๔๗}

๑.๗) ภาวนา ๓ การเจริญกรรมฐาน หรือการฝึกสมาธิขั้นต่างๆ มี ๓ ระดับได้แก่ (๑) บริกรรมภาวนา ภาวนาขั้นบริกรรม ฝึกสมาธิขั้นเตรียม ได้แก่การถือเอา นิมิตในสิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกสิณเป็นต้น กล่าวคือ การกำหนด

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓.

^{๔๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๕.

^{๔๓} ดุราลละเอียตใน วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

^{๔๔} ดุราลละเอียตใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๖/๗๓.

^{๔๕} ดุราลละเอียตใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๓/๑๙๒.

^{๔๖} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๓.

^{๔๗} อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๔.

บริกรรมนิมิต ได้ในกรรมฐานทั้ง ๔๐ (๒) อุปจารภาวนา ภาวนาชั้นจวนเจียน ฝึกสมาธิขั้นเป็นอุปจาร ได้แก่ เจริญกรรมฐานต่อไปถึงขณะปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นในกรรมฐานที่เพ่งวัตถุที่ดี นีวรณส่งไปในกรรมฐานประเภทนี้ นับแต่ขณะนั้นไปจัดเป็นอุปจารภาวนา ได้ในกรรมฐาน ๔๐ ขั้นนี้เป็น กามาวจรสมาธิ (๓) อัปนาภาวนา ภาวนาชั้นแน่วแน่ ฝึกสมาธิขั้นอัปนา เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วสมำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ จนบรรลุฌาน ขั้นนี้เป็นรูปาวจรสมาธิ ได้เฉพาะกรรมฐาน ๓๐ คือ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ (ได้ถึงปฐมฌาน) อัปมัญญา ๓ ข้อต้น (ได้จตุตถฌาน) อัปมัญญาข้อท้าย คือ อุเบกขา ๑ กสิณ ๑๐ และ อานาปานสติ ๑ (ได้ถึงปัญจฌาน) อรูปฌาน ๔ (ได้อรูปฌาน)^{๔๘}

๑.๘) นิมิต ๓ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน หรือ ภาพที่เป็นอารมณ์กรรมฐานมี ๓ คือ (๑) บริกรรมนิมิต นิมิตแห่งบริกรรม นิมิตตระเตรียม ได้แก่สิ่งที่เพ่งหรือกำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน (๒) อุคคหนิมิต นิมิตติดตาติดใจ ได้แก่ สิ่งที่เพ่งหรือนึกที่แม่นยำในใจ จนหลับตามองเห็น (๓) ปฏิภาคนิมิต นิมิตเสมือน หรือนิมิตเทียบเคียง ได้แก่ อุคคหนิมิตปรากฏชัดเจนในใจ กลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาเป็นของบริสุทธิ์ จะนึกขยายหรือย่อส่วนก็ได้ตามปรารถนา^{๔๙}

๑.๙) วิธี ๕ ความชำนาญ ความคล่องแคล่ว มี ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) อาวัชชนาวสี คือ ขำนาญในการคำนึงถึง (๒) สมาปัชชนาวสี คือ ขำนาญในการเข้า (๓) อธิฐานาวสี คือ ขำนาญในการอธิษฐาน (๔) วุฏฐานาวสี คือ ขำนาญในการออก (๕) ปัจจเวกชนาวสี คือ ขำนาญในการพิจารณา^{๕๐}

๑.๑๐) อารมณ์ ที่ตั้งแห่งการเจริญกรรมฐาน อารมณ์ของสมถกรรมฐาน มีหลากหลายวิธีในการปฏิบัติ สามารถจำแนกวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน ๔๐ วิธี ได้ ๗ หมวด เพื่อแสดงให้เห็นเหมาะแก่จริตและอุปนิสัยการสั่งสมบารมีของแต่ละบุคคล ดังนี้^{๕๑} หมวดที่ ๑ กสิณ ๑๐ หมวดที่ ๒ อสุภะ ๑๐ หมวดที่ ๓ อัปมัญญา ๔ หมวดที่ ๔ อนุสติ ๑๐ หมวดที่ ๕ อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา ๑ หมวดที่ ๖ จตุธาตุวฐาน ๑ หมวดที่ ๗ อรูป ๔

สมถกรรมฐาน อันเป็นการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ อันเป็นความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นความหลุดพ้นเพียงชั่วคราว เป็นความหลุดพ้นแบบ

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๙๘.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

^{๕๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓.

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๒๘.

ข่มไว้ ต้องอาศัยการประพฤติปฏิบัติให้มีขึ้น อันมีองค์ประกอบในเบื้องต้น ตั้งแต่ลักษณะ สภาวะ อารมณ์กรรมฐาน เป็นต้น เป็นองค์ประกอบที่จะก่อให้เกิดสมาธิ อันเป็นความหลุดพ้น หรือ เรียกว่า เจโตวิมุตติ นี้ได้ กล่าวได้ว่าเจโตวิมุตติเป็นผลจากการปฏิบัติในสมถกรรมฐานนั่นเอง

๒) การปฏิบัติในสมถกรรมฐานเพื่อเข้าถึงเจโตวิมุตติ

การปฏิบัติสมถกรรมฐาน คือการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดความสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ ใช้ ๓ ทวาร คือ ตา กาย ใจ เป็นอารมณ์ (เสียงเป็นข้าศึกต่อการเจริญสมถะ) สิ่งที่เราควรรู้ในสมถกรรมฐาน ดังที่ปรากฏในปญจสุทนี มัชฌิมปิณณาสกวรรคภา อธิบายว่า “ธัมมธัมมามีอารมณ์เดียว ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ไปด้วยอำนาจแห่งสมถะ ภิกษุนั้นชื่อว่าเจโตวิมุตติ”^{๕๒} ซึ่งผลแห่งการปฏิบัติการบำเพ็ญสมถกรรมฐาน คือ ความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นความหลุดพ้นทางจิต สมาธิ เรียกว่า เจโตวิมุตติ การปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงภาวะความหลุดพ้นแบบเจโตวิมุตติ มีขั้นตอนและวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

๒.๑) เบื้องต้นในการเจริญกรรมฐาน อันเป็นทางที่ดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ เพื่อความหลุดพ้น เข้าสู่เจโตวิมุตติได้ ต้องอาศัยเหตุปัจจัยที่สำคัญในเบื้องต้น ที่จะขาดเสียไม่ได้ เป็นการเตรียมพร้อม และดำเนินไปให้ถูกทางถูกวิธี ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในหลักการศึกษาไตรสิกขา ที่เป็นข้อปฏิบัติฝึกอบรมพัฒนาศีล ที่จะให้ตั้งอยู่ในวินัย คือ การประพฤติปฏิบัติ ทางกาย ทางวาจา ให้เรียบร้อย ไม่มีโทษ ไม่ให้เบียดเบียนตน และผู้อื่น ให้ถึงความหมดจดแห่งศีล ชื่อว่า ศีลวิสุทธิ อันเป็นไป เพื่อถึงความหมดจดแห่งจิต ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ อันจะเป็นไปเพื่อปัญญาารู้แจ้ง ตามที่เป็นจริง การศึกษาในเรื่องข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมความประพฤติทางกาย ทางวาจาให้ตั้งอยู่ในความดี โดยมีเจตนาที่จะงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย จะได้นำมาอธิบายขยายความในวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้นไป

๒.๒) ตั้งตนอยู่ในศีลการตั้งตนอยู่ในศีล เป็นเรื่องที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ ทางกาย วาจา ให้เรียบร้อย ไม่มีโทษ ไม่ให้เบียดเบียนตน และผู้อื่น ให้ถึงความหมดจดชื่อว่า ศีลวิสุทธิ เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมความประพฤติทางกาย ทางวาจาให้ตั้งอยู่ในความดี โดยมีเจตนาที่จะงดเว้นจากทุจริตทั้งหลายเป็นหลักการเบื้องต้นในการประพฤติปฏิบัติในกุศลธรรมทั้งหลาย ปรากฏในสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค สิลมยญาณนิตเทส อธิบายความว่า

^{๕๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๓๑๙.

ศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทฤษฎีครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ เป็นที่ตั้งแห่งปิติ เป็นที่ตั้งแห่งปัสสัทธิเป็นที่ตั้งแห่งความสุข เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อบรรเทา เพื่อบรรเทา เพื่อบรรเทา เพื่อบรรเทา^{๕๓}

ผู้มีศีล ว่าการปฏิบัติ การสมาทานเป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้น ความเป็นผู้มีศีลดี เป็นที่รองรับกุศลธรรมทั้งหลาย คือเป็นที่ตั้ง^{๕๔} กล่าวคือ ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยศีล จริยอยู่ศีล ชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะศีลเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ศีลอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นเบื้องต้น เพราะ การไม่ทำบาปทั้งปวงดังนี้ ศีลชื่อว่าเป็นความงามเพราะนำมาซึ่งคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น คำว่าตั้งตนไว้ในศีลแล้วคือ ตั้งตนอยู่ในศีลแล้วในข้อนี้ อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้นจึงเรียกว่าผู้ตั้งอยู่ในศีล ณ ที่นี้เพราะฉะนั้นที่ว่าตั้งอยู่ในศีลก็เพราะบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ชื่อว่าศีล หมายถึง ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น อยู่ก็ดีของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ก็ดีชื่อว่า ศีล

ในคัมภีร์อภิธรรมมวาทาร อธิบายลักษณะและหลักการปฏิบัติของสมาธิภาวนาตั้งแต่เบื้องต้น การปฏิบัติจนถึงบรรลุรูปฌาน หรือเรียกว่าเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความหลุดพ้นของเจโตวิมุตติ อธิบายว่า ภิกษุผู้หวังจะบรรลุญาณทัสสนะ (มหัคคตธรรมและโลกุตระธรรม) อันยิ่งกว่าธรรม [กุศลธรรมบถ] ของมนุษย์พึงชำระศีลให้หมดจด ฌานย่อมไม่มีในผู้ทุศีลปราศจากศีล ซึ่งมีความประพฤติที่น่าเฝ้าระวัง มรรคจะมีได้อย่างไร ดังนั้นจึงควรชำระศีลก่อนศีลมี ๒ ประเภทคือ (๑) จาริตตศีล สิ่งที่ต้องประพฤติ คือศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ชั้นธกะมีอุปชฌายวัตรเป็นต้น (๒) วาริตตศีล สิ่งที่ต้องงดเว้น คือสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ในคัมภีร์อุกโกฏวิภังค์ ภิกษุผู้หวังประโยชน์ปารณาสุขในวิเวกพึงประพฤติศีลไม่ให้ขาดไม่ทะลุไม่ต่างพร้อยและผู้รู้ดำเนินไม่ได้ขึ้นชื่อว่าศีลแต่งเป็นเครื่องประดับอันยอดเยี่ยมของภิกษุทั้งหลาย ศีลเป็นรัตนที่พึงแดนเกษม เป็นที่พำนักคุ้มครองปลอดภัยประดุจแก้วจินตามณีที่งามตระการ เป็นยานอันยอดเยี่ยม ศีลเป็นน้ำเย็นชำระล้างมลทินกิเลสเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งหลายและกำจัดกำลังของโทษกิเลส ศีลเป็นบันไดอันยอดเยี่ยมสูงสุด เพื่อไปสู่สวรรค์เป็นทางเกษมในการเข้าสู่พระนิพพาน^{๕๕}

^{๕๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๕๙.

^{๕๔} พ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/-/๒๙๑.

^{๕๕} พระพุทธทศตเถระ, อภิธรรมมวาทาร, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๑-๓๑๓.

สรุป การตั้งตนอยู่ในศีล ศีลเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ระเบียบแบบแผน ข้อบังคับความประพฤติ ปฏิบัติทางกาย วาจา และทางใจ ละเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เว้นจากกายทุจริต ๓ เว้นจากวจีทุจริต ๔ และเว้นจากมโนทุจริต ๓ หรือเรียกว่า ศีล ๕ ความสำรวมระวังไม่ล่วงละเมิดในข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม และประพฤติปฏิบัติตาม ระเบียบที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต เป็นการรักษาให้เกิดความบริสุทธิ์ หมดจดไม่ให้ง่ายพร้อยใน ศีล มี ๔ ประการ (๑) ปาฏิโมกข์สังวร คือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้ามทำตาม ข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย (๒) อินทรีย์สังวร คือ ความสำรวมอินทรีย์ ทั้ง ๖ คือ การสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ระวังไม่ให้บาปอกุศลครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ทั้ง (๓) อาชีวนิวิริยสังวร คือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ บริสุทธิ์ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยทาง สุจริตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพ ที่เนื่องด้วยกายทุจริต และวจีทุจริต (๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล หมายถึง ศีลที่ถืออาศัยปัจจัย ๔ ศีลอันเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ปัจจัยปัจเจกชน คือ การมีสติพิจารณาใช้ สอยปัจจัย ๔ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภควัตถุด้วยตัณหาทั้งหลาย เหล่านี้เป็นการปฏิบัติที่เรียกว่าตั้งตนอยู่ในศีล

๒.๓) พึงตัดปรีโทธิความห่วงใยกังวล ผู้ดำรงอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์แล้ว พึงตัดปรีโทธิความห่วงใยกังวล ในคัมภีร์อภิธรรมมาตาร อธิบายว่า ปรีโทธิเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ ที่อยู่ ตระกูล ปัจจัย ๔ หมู่คณะ การงาน การเดินทาง ญาติ โรค การเรียนคัมภีร์ และฤทธิ์ ความกังวลเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็น เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยวเหตุกังวล ข้อ ติดข้อง ปรีโทธิที่ผู้จะเจริญกรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งพร้อมที่จะ เจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้มี ๑๐ ประการ คือ (๑) อาวาสปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับวัด หรือที่อยู่ (๒) กุลปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปภูฏาก (๓) ลาภปรีโทธิ ความ กังวลเกี่ยวกับลาภ (๔) คณปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ (๕) กรรมปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับการงานเช่น การก่อสร้าง (๖) อัทธานปรีโทธิ ความกังวล เกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ (๗) ญาติปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคน ใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บป่วย เป็นต้น (๘) อาพาธปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับความ เจ็บไข้ของตนเอง (๙) คณปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน (๑๐) อิทธิปรีโทธิ ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้องคอยรักษาไม่ให้เสื่อม^{๕๖} (ข้อทำนองนี้เป็นปรีโทธิสำหรับผู้ จะเจริญวิปัสสนา เท่านั้น) เมื่อตัดปรีโทธิทั้ง ๑๐ ประการแล้วพึงเข้าไปหาภิกษุผู้มีศีลผู้สอน กรรมฐานนั้น กรรมฐานมี ๒ อย่างคือ สัพพัตถกกรรมฐาน กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนทั้งหมดมี

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๔๗.

๓ อย่าง คือ เมตตาทาวนา มรณานุสติทาวนา และอสุภะทาวนา ในคัมภีร์อรรถกถาบางฉบับกล่าวถึง พุทธานุสติทาวนาอีกด้วย ปาฐาจารย์กรรมฐาน ธรรมฐานที่พึงเจริญตามสมควรแก่จริต คือกรรมฐาน ๔๐

๒.๔) แสงหากัลยาณมิตร กัลยาณมิตรผู้สอนกรรมฐาน ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติเป็นต้นว่า ท่านเป็นที่เคารพรักหนักแน่นน่ายกย่องอบรมศิษย์ให้ดีย่อมรับคำตักเตือนจากสหายธรรมิก และศิษย์กล่าวถ้อยคำอันลึกซึ้ง และไม่แนะนำในทางที่ผิด เมื่อกระทำวัตรแล้วพึงเรียนกรรมฐาน ถ้อยคำอันลึกซึ้งที่เรียกว่า กถาวัตร คือถ้อยคำที่ไม่ขัดกับมรรค ผล นิพพาน เป็นองค์คุณของผู้สอนกรรมฐานมี ๑๐ ประการ คือ (๑) อธิปจฉกถา พุทธเรื่องความมกน้อย (๒) สันตฎฐิกถา พุทธเรื่องความพอใจตามมีตามได้ในสิ่งของของตนที่ได้มา (๓) ปวิเวกกถา พุทธเรื่องความสงบทางกาย วาจา ใจ (๔) อสังสัคคกถา พุทธเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับกามคุณ (๕) วิริยารัมภกถา พุทธเรื่องการปรารภความเพียร (๖) สีสัมปทาภกถา พุทธถึงเรื่องความถึงพร้อมด้วยศีล ปาริสุทธิศีล ๔ (๗) สมาธิสัมปทาภกถา พุทธเรื่องความถึงพร้อมด้วยสมาธิสมาบัติ ๘ (๘) ปัญญาสัมปทาภกถา พุทธเรื่องความถึงพร้อมด้วยปัญญาที่เป็นโลกียะและโลกุตระ (๙) วิมุตติสัมปทาภกถา พุทธเรื่องความถึงพร้อมด้วยความหลุดพ้น คืออะไรอไรหัตถผล (๑๐) วิมุตติญาณทัสสนสัมปทาภกถา พุทธเรื่องความถึงพร้อมด้วยปัจจุเวกขณญาณ ๑๙ ที่เกี่ยวกับอรรถกถา และนิพพาน

เมื่อผู้เริ่มต้นในการเจริญกรรมฐาน อันดับแรก ต้องตัด ปลิโพธ คือ ความกังวล ซึ่งเป็นรูปแบบมาตรฐานในการเริ่มกรรมฐานจะต้องตัดความกังวลเสียก่อน การปฏิบัติกรรมฐาน หากยังมีความกังวลในเรื่องต่างๆ จะปฏิบัติกรรมฐานได้ยาก เมื่อตัดปลิโพธได้แล้ว ไม่มีที่ติดค้างในใจแล้ว พึงเข้าไปหาท่านที่สามารถสอนพระกรรมฐานให้แก่ตนได้ อันเป็นความดีงาม ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นอย่างแท้จริง เรียกว่า กัลยาณมิตร คือ ผู้ประกอบด้วยกัลยาณมิตรธรรม ๗^{๕๗} ประการคือน่ารัก น่าเคารพ น่าเจริญใจ รู้จักว่ารู้จักพูด ยอมให้พูดยอมให้ว่า แกล้งเรื่องลึกซึ้งได้และไม่ชักนำในเรื่องที่ไม่ควร กัลยาณมิตร เริ่มที่พระพุทธเจ้าเป็นเบื้องต้น ถ้าไม่สามารถพบพระพุทธเจ้าได้ในลำดับต่อมา ก็ให้เข้าไปหาพระอรหันต์ และพระอริยะในลำดับรองลงมา จนกระทั่งบุคคลผู้ที่ได้ฉานสมาธิ ผู้ทรงพระไตรปิฎก จนถึงบุคคลที่เป็นพหูสูตได้ค้นคว้ามาก ศึกษามาก บางทีพระพุทฺชนผู้เป็นพหูสูต สอนได้ดีกว่าพระอรหันต์ที่ไม่เป็นพหูสูต เพราะพระอรหันต์ถนัดแต่แนวปฏิบัติที่ผ่านมาเอง บอกทางไปได้พอจำเพาะตัว และบางท่านไม่ถนัดในการสอน ส่วนพหูสูตได้ค้นคว้ามาก สอบสวนหลายอาจารย์ สามารถแสดงทางไปกว้างขวาง และรู้จักกลวิธีชักเยื้องสอน

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๖๑.

ให้เหมาะสมยิ่งได้ พระอรหันต์ที่เป็นพหูสูตรได้ยิ่งดี เมื่อได้กัลยาณมิตรได้แล้วพึงเข้าไปหา ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้วขอโอกาสเรียนกรรมฐานจากท่าน

๒.๕) ทำการศึกษาอบรมในกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน ในลำดับต่อจากนั้นเป็นการฝึกอบรมในกรรมฐาน กล่าวคือ สมถกรรมฐาน ต้องอาศัยการศึกษาที่เหมาะสมกับจิตอันเป็นความประพฤตินักไปในด้านใดด้านหนึ่ง อันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน พื้นเพของจิต ดังนี้

ราคะจริต ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปในด้านรักสวयรักงาม กรรมฐานที่เหมาะสมแก่บุคคลราคะจริต คือ กรรมฐาน ๑๑ ได้แก่ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑

โทสะจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักในทางใจร้อนหงุดหงิด กรรมฐานที่เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีโทสะจริต คือ กรรมฐาน ๘ ได้แก่ พรหมวิหาร ๔ วัณณะกสิณ ๔

โมหะจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปในทางเขลา เหมงซึ้ง มงง่าย กรรมฐานที่เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีโมหะจริต คือ อานาปานสติกรรมฐาน

สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักในทางมีจิตซาบซึ้งขึ้นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย กรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับผู้มีสัทธาจริต คือ กรรมฐาน ๖ ได้แก่ อนุสติ ๖

พุทธิจริต หรือ ญาณจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปในทางใช้ความคิดพิจารณา กรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับพุทธิจริต คือ กรรมฐาน ๔ ได้แก่ มรณสติ ๑, อุปमानุสติ ๑, จตุฐาตุวฐาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑

วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปในทางนึกคิดฟุ้งซ่าน กรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับบุคคลผู้มีวิตกจริต คือ อานาปานสติกรรมฐาน เหมือนกันกับบุคคลโมหะจริต

ส่วนกสิณที่เหลือทั้งหลาย และอรูป ๔ เหมาะแก่บุคคลทุกจริต กรรมฐานที่ยกขึ้นแสดงนี้ ได้กล่าวด้วยอำนาจการเป็นข้าศึกโดยตรง และสัปปายะยิ่งในการปฏิบัติเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าต้องปฏิบัติเฉพาะกรรมฐานที่แสดงนี้เท่านั้น ส่วนกรรมฐานอื่นสามารถปฏิบัติได้เช่นกัน นอกจากกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตแล้วยังต้องอาศัยการศึกษาเพื่อการประพฤติปฏิบัติให้เจริญในพระกรรมฐานนั้น คือการศึกษาในด้านสัปปายะของจริตต่างๆ อันได้แก่ ความเกื้อกูลสิ่งที่เป็นประโยชน์ในการปฏิบัติ ที่สามารถกำจัดกิเลสได้ เช่น เสนาสนะที่รกรุงรัง ผ่านุงผ้าห่มที่หยาบกระด้าง และอิริยาบถยืนหรือจงกรม เป็นต้น เหมาะสำหรับผู้มีราคะจริต เสนาสนะที่ละเอียดประณีต และอิริยาบถนั่ง หรือนอนเหมาะกับผู้มีโทสะจริต สำหรับเสนาสนะที่โล่ง

ไม่แคบ เป็นต้น และอิริยาบถจงกรมเหมาะสำหรับบุคคลผู้มีโมหะจริต ส่วนสัทธาจริตมีวิธีการที่เหมือนกันกับโทสจริตทั้งหมด พุทธิจริตมีเสนาสนะที่สัปปายะเหมาะสมดี วิตกจริต เสนาสนะควรควรอยู่ในชอกเขาลึก หรือเสนาสนที่มีป่าปิดบัง เพราะอยู่ในที่โล่ง วิตกย่อมพล่านไป^{๕๘}

๒.๖) เว้นจากสถานที่ที่เป็นโทษแก่การปฏิบัติ เมื่อบุคคลได้เลือกกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตนแล้วพึงทำการศึกษาว่า ควรเว้นในสถานที่ ที่เป็นโทษในการปฏิบัติสมณกรรมฐานนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่าเป็นวัดที่ไม่สมควร วัดที่มีโทษ ๑๘ ประการ คือ

ประการที่ ๑ วัดใหญ่ ท่านอธิบายว่า การอยู่วัดใหญ่นั้นย่อมมีภิกษุสามเณรมาก ต่างจิตต่างใจกันมาอยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก ภิกษุและสามเณรย่อมจะไม่ช่วยกันทำกิจวัตร เพราะต่างก็เกียจกัน เมื่อไม่มีใครทำกิจวัตร ถ้าเห็นแล้วต้องทำกิจวัตรนั้นให้เรียบร้อยถ้าไม่เรียบร้อยหรือไม่ทำในกิจนั้นก็จะต้องอาบัติทุกกฏ ก็จะทำให้เสียในกิจที่ควรทำ แม้หลีกเร้นเข้าสู่การภาวนา ก็จะฟังชานด้วยเสียงภิกษุสามเณรนั้น ด้วยการทำงานของสงฆ์ แต่ถ้าวัดใหญ่มีภิกษุสามเณรทำกิจวัตรเรียบร้อยหมดทุกอย่าง และไม่มี ความกระทบกระเทือนแม้อย่างอื่น ๆ แต่ประการใดควรอยู่

ประการที่ ๒ วัดสร้างใหม่ ย่อมมีการก่อสร้างมากมายถ้าไม่ช่วยทำ เขาก็จะดิเตียนเอา แต่ถ้าวัดใดที่ภิกษุพูดให้โอกาสว่า นิมนต์คุณทำสมณธรรมตามสบายเถิด นวกรรมการก่อสร้างเราจักทำเอง ก็ควรอยู่ในที่วัดสร้างใหม่ได้

ประการที่ ๓ วัดที่ชำรุด ในวัดที่มีความชำรุดทรุดโทรมนั้น จะต้องมียี่สิบสิ่งที่จะต้องปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมมากแม้เสนาสนะของตน เมื่อไม่ปฏิสังขรณ์ก็就会被กำหนดเตียนเอาได้ เมื่อมัวแต่ซ่อมแซมแปลงอยู่ กรรมฐานย่อมเสื่อมไป แต่ถ้าวัดใดที่ภิกษุพูดให้โอกาส ว่า นิมนต์คุณทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกเราจักช่วยกันซ่อมแซมแปลงเอง ก็ควรอยู่ในที่วัดสร้างใหม่ได้

ประการที่ ๔ วัดที่อิงทางหลวง ย่อมมีภิกษุอาคันตุกะทั้งหลายมาร่วมกันทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน โยคีบุคคลจะต้องให้เสนาสนะตนแก่พวกอาคันตุกะที่มาถึงในเวลาวิกาลนั้น แล้วตนเองจะต้องไปอยู่ที่โคนไม้บ้าง หรือ พลานหินบ้าง แม้ในวันรุ่งขึ้นก็จะเป็นเช่นนั้น โอกาสที่จะประพฤติปฏิบัติในพระกรรมฐานย่อมไม่มี แต่ถ้าวัดใดที่ไม่มีการเบียดเบียนของพวกอาคันตุกะในทำนองนี้ โยคีบุคคลควรอยู่ได้

ประการที่ ๕ วัดที่มีสระน้ำ ย่อมมีมหาชนมาประชุมกันมากมายที่จะต้องการใช้น้ำนั้น โยคีบุคคลก็ต้องสาละวนคอยบอกขี้ออกว่า สิ่งไหนอยู่ตรงไหน ก็จะมี ความกังวลอยู่เป็นนิจตลอดกาลทั้งปวง จึงไม่ควรอยู่ที่วัดเช่นนี้

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๖๗-๒๐๗.

ประการที่ ๖ วัดที่มีใบไม้ใช้เป็นผัก ที่ใช้รับประทานได้นานาชนิด เมื่อโยคีบุคคลเรียนเอากรรมฐานแล้วไปนั่งบำเพ็ญเพียรอยู่ ก็จะปรากฏเสียงรบกวนอันเป็นข้าศึกเป็นอันตรายต่อกรรมฐาน จึงไม่ควรอยู่ ที่วัดเช่นนี้

ประการที่ ๗ วัดที่มีดอกไม้ มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอันตรายต่อกรรมฐาน ไม่ควรอยู่

ประการที่ ๘ วัดที่มีผลไม้ เช่น มะม่วง ชมพู และขนุน เป็นต้น คนทั้งหลายที่ต้องการผลไม้จะพากันมาขอ เมื่อไม่ให้เขาก็จะโกรธ หรือฉะนั้นก็จะพากันสอยเอาโดยพลการ อันเป็นเหตุให้กระทบกันจึงไม่ควรอยู่ในวัดเช่นนี้

ประการที่ ๙ วัดที่มีคนขึ้นมาก บุคคลก็จะหลั่งไหลพากันนิยมสรรเสริญรอบทิศทางโยคีจะไม่มีความสุขสบาย เวลากลางวันให้หลับไปอยู่ที่อื่น เมื่อตกเวลากลางคืนค่อยกลับมา

ประการที่ ๑๐ วัดที่อิงเมือง ย่อมมีอิฏฐารมณ์ทั้งหลายผ่านมามากมาย ไม่ควรอยู่

ประการที่ ๑๑ วัดที่อิงป่าไม้ วัดที่มีพืชและต้นไม้ที่ใช้เป็นเครื่องอุปกรณ์แก้ทัพสัมภารบ้านเรือน เช่น พวกคนเก็บฟืนจะพากันทำความไม่สะดวกให้ เป็นต้น จึงไม่ควรอยู่

ประการที่ ๑๒ วัดที่อิงไร่นา คือ วัดที่มีที่นารายรอบวัด พวกชาวนาก็จะพากันไปทำลานข้าวที่กลางวัด เป็นต้น ย่อมพากันทำความไม่สะดวกแม้อย่างอื่น จึงไม่ควรอยู่

ประการที่ ๑๓ วัดที่คนไม่ลงรอยกัน ได้แก่วัดที่มีภิกษุทั้งหลายเข้ากันไม่ได้ เป็นผู้จองเวรแก่กันและกัน เป็นวัดที่มีพวกภิกษุทะเลาะกัน จึงไม่ควรอยู่

ประการที่ ๑๔ วัดที่อิงท่า เช่น ท่าเรือ หรือ อิงท่าบก เช่น ที่พักเกวียน ที่พักอากาศยาน สถานีจอดรถ วัดเช่นนี้จะมีผู้คนพลุกพล่านมาก จะพากันเบียดเบียนสร้างความไม่สะดวกให้เนืองๆ

ประการที่ ๑๕ วัดอิงบ้านป่าชายแดน ย่อมจะมีแต่พวกมนุษย์ที่ไม่เลื่อมใสศรัทธาในรัตนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ความอยู่สบายในวัดย่อมไม่เกิดขึ้น

ประการที่ ๑๖ วัดที่อิงเขตแดนประเทศ ย่อมเป็นวัดที่มีราชภัย มีการรุกรานของประเทศทั้งสองฝ่าย อาจเป็นอันตรายแก่ชีวิตได้ จึงไม่ควรอยู่

ประการที่ ๑๗ วัดที่ไม่มีความสบาย คือวัดที่ไม่เป็นที่สบาย เพราะเหตุที่ว่ารูปเป็นที่ยั่ววนเร้าร้อนอันเป็นอันตรายเป็นข้าศึก หรือเพราะวัดนั้นอมนุษย์ยึดครอง

ประการที่ ๑๘ วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ อธิบายว่า กัลยาณมิตร คือพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอพระอาจารย์ เป็นต้น

ทั้งหลายทั้งมวลที่ได้แสดงที่ไม่ควรอยู่สำหรับการปฏิบัติ หรือ วัตถุที่เป็นโทษ ๑๘ ประการ พึงหลีกเลี่ยงเสียให้ห่างไกล^{๕๙}

๒.๗) อยู่ในสถานที่ที่สะดวกสบายในการปฏิบัติ เป็นสถานที่สะดวกแก่ การปฏิบัติ ที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏ ความว่า

เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร คือ เสนาสนะในธรรมวินัยนี้ ๑. อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ไกลนัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่านกลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึบ มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย ๒. เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ คิลานปัจจัยเภสัชบริวารที่เกิดขึ้นโดยไม่ฝืดเคืองเลย ๓. ภิกษุผู้ เถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ในเสนาสนะนั้น ๔. ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถาม ได้ถามว่า พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร ๕. ภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ย่อม เปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่ น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้น เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ อาศัยใช้สอยเสนาสนะอันประกอบ ด้วยองค์ ๕ ไม่นานนัก ก็จะทำให้แจ้ง ฯลฯ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๖๐}

สรุป อยู่ในสถานที่ที่สะดวกสบายในการปฏิบัติ คือ เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ ได้แก่ (๑) อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ไกลนัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่านกลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึบ มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย (๒) มีจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ คิลานปัจจัยเภสัชบริวารที่เกิดขึ้นโดยไม่ฝืดเคือง (๓) มีผู้เป็นพหูสูต เรียนจบ คัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ (๔) เข้าไปหา ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถามพุทธพจน์ ได้ (๕) ผู้เป็นเถระนั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย และบรรเทา ความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยได้

๒.๘) ตัดขุททกปริโพธ เครื่องกังวลเล็กๆ น้อยๆ เมื่อได้เสนาสนะที่เหมาะสมแล้ว ให้ตัดขุททกกังวลเล็กๆ น้อยๆ คือ ผม เล็บและขนที่ยาวพึงโกน หรือตัดเสียให้เรียบร้อย จีวรที่ชำรุดให้เย็บ ปะให้เรียบร้อย บาตรที่เป็นสนิมพึงระบมบาตรให้มีสี ทำความสะอาดเตียง และตั้งให้สะอาด เป็นต้น^{๖๑}

^{๕๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๐๕-๒๑๑.

^{๖๐} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๘-๑๘.

^{๖๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๑๒.

๒.๙) การเจริญสมาธิให้สำเร็จในปฐมฌาน การเจริญสมาธิให้สำเร็จปฐมฌาน ในที่นี้ หมายถึง การปฏิบัติสำหรับบุคคลผู้ที่ไม่มีการมีที่อบรมสั่งสมไว้ในอดีตชาติ จึงต้องอาศัยการ ประพฤติปฏิบัติพัฒนา หรือ กระทำให้เกิดขึ้น ที่เรียกว่า การเจริญกรรมฐาน ในที่นี้จะได้ยก ปฐวิกสิณ เป็นการแสดงวิธีการปฏิบัติ เนื่องจากปฐวิกสิณ เหมาะกับบุคคลทุกจริต การปฏิบัติให้เกิดฌานสมาธิ ที่ต้องอาศัย ปฐวิกสิณเป็นอารมณ์กรรมฐาน

๒.๑๐) การเจริญสมาธิในขั้นบริกรรมภาวนา เมื่อภาวะจิตสงบจากเครื่องกังวลใจทั้งหลายแล้ว เลือกสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติในพระกรรมฐานดีแล้ว ขั้นตอนต่อไป อันดับแรกในการปฏิบัตินั้นต้องจัดเตรียมวัตถุที่เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน กลินดิน คือ การจัดทำองค์กรรมฐาน และการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ดิน สำหรับดินที่ใช้ทำดวงกลิน ควรหาดินที่มีสีอรุณ (สีส้มอ่อนๆ) หรือ ดินที่มีสีแดงคล้ายกับอาทิตย์ที่กำลังขึ้นจากขอบฟ้า มีความเหนียวพอประมาณ เพราะเพื่อให้จิตใจเกิดความปิติ และป้องกันการเพ่งวันณกลิน (สีต่างๆ) ทำความสะอาดเอาเศษสิ่งสกปรก เช่น เปลือกไม้ เศษหิน เป็นต้น ออกให้หมด ใช้น้ำขย่ำให้ได้ขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว เพราะผู้ปฏิบัติใช้ในการเพ่งแล้วได้ผลมากที่สุด หากต้องการลดขนาดลง ก็ลงได้อีก ๒-๔ นิ้ว (นิมิตเกิดง่าย แต่เสื่อมง่าย) หากต้องการเพิ่มขนาด สามารถเพิ่มได้อีก ๔-๘ นิ้ว (นิมิตเกิดยาก แต่เสื่อมยาก) ใช้สีเขียวหรือสีขาวหาขอบขนาด ๑/๔ นิ้ว ให้ทำความสะอาด และทำความสะอาดเช่นเดียวกับพระพุทธรูป (เสมือนหนึ่งครู) เมื่อได้สถานที่เงียบสงัด มีความสะดวกสบายในการปฏิบัติกรรมฐานแล้ว ให้ตั้งองค์กรรมฐานไม่ให้สูง หรือต่ำกว่าสายตา ในอาการนั่ง ผู้ปฏิบัติให้อยู่ห่างองค์กรรมฐานภายในหัตถบาท คือ ๒ ศอก ๑ คืบ^{๖๒} โดยการนั่งขัดสมาธิอยู่หนึ่งๆ อย่าเพิ่งเริ่มบริกรรมด้วยความรีบร้อน ให้นั่งขัดสมาธิลืมหูลึก ดวงปฐวิกสิณ อยู่เฉยๆ เพื่อให้ร่างกายพร้อมก่อนภาวนา ให้สังเกตลมหายใจเข้าออกของตนเป็นหลัก เมื่อลมหายใจราบเรียบแล้ว ร่างกายผ่อนคลายเบาสบายแล้ว เมื่อตั้งมั่นในพระกรรมฐาน ต้องปรารภการได้มาซึ่งฌาน พร้อมการอธิฐานจิตให้ผลสำเร็จของการปฏิบัติ ให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย

ส่วนลักษณะที่เริ่มเพ่งองค์กรรมฐาน ควรวางสายตาสบายๆ อย่าเพ่งแบบจ้องหรือหรีตา พร้อมทั้งบริกรรมภาวนาว่า ปฐวิฯ หรือ ดินฯ ไปเรื่อย ช้าๆ ไป จนเกิดความสงบกายและใจแล้ว พึงปล่อยวางการมองดูดวงกลินแล้ว ให้หรีตาลงอยู่ในสภาวะที่ดวงตาผ่อนคลาย จนกระทั่งดวงกลินแจ่มชัดโดยไม่ต้องเพ่ง และด้วยการน้อมจิตเพ่งดูดวงกลิน ด้วยลักษณะที่ผ่อนคลายสายตานี้ มีเป้าหมาย คือ เพื่อให้เห็นดวงกลินได้แจ่มชัดเมื่อหลับตาลง จนกระทั่งดวง

^{๖๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๑๔.

กลืนจะปรากฏเด่นชัดเสมอกัน แม้ในเวลาหลับตาหรือลืมตาดูอยู่ ย่อมไม่มีความแตกต่างกัน เมื่อปริกรรมนิมิตปรากฏแจ่มชัดในขณะที่หลับตา หรือลืมตาไม่แตกต่างกันแล้ว แสดงว่า ฌณิกสมาธิเกิดความตั้งมั่นแล้ว เรียกว่า อุปจารสมาธิ นิมิตที่ปรากฏในขั้นนี้เรียกว่า อุคคหนิมิต และ ฌณิกสมาธิที่มีความตั้งมั่นนี้แรกเริ่มอันเป็นช่วงที่ องค์ธรรมเกิดขึ้นในปริกรรมภาวนา คือ วิตก วิจาร ที่หมายถึง การน้อมจิตเพ่งที่ดวงกลืนอย่างต่อเนื่อง ที่มีปริกรรมนิมิตเป็นเครื่องหลวงแห่งจิต มีความสงบกายสงบใจ หรือเรียกว่าเป็นความเบาสบายของกายและใจเกิดขึ้น^{๖๓}

สิ่งที่พึงระวัง อันเป็นปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติในขั้นปริกรรมภาวนานี้ คือ อุปสรรคทางใจที่จะเกิดขึ้น อันเป็นเหตุปัจจัยที่เป็นสาระสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่มีโอกาสสำเร็จในการบำเพ็ญสมณธรรมฐานได้เลย อุปสรรคทางใจที่เกิดระหว่างอุคคหนิมิตยังไม่ปรากฏนี้ เกิดจากสภาพภายนอกที่เรียกว่า กลืนโทษ มุ่งหมายผู้ที่ปฏิบัติใหม่ คือ การจัดทำองค์กลืนไม่สะอาด มีเศษหิน เปลือกไม้ติดอยู่ วัสดุอุปกรณ์ขององค์กรรมฐานไม่ได้มาตรฐาน รวมถึงสถานที่ไม่เอื้ออำนวยการปฏิบัติ และเกิดจากสภาพภายในของผู้ปฏิบัติ คือ เกิดความเบื่อหน่ายในการปฏิบัติ ร่างกายเมื่อยล้า เนื่องจากมี อุทัจจกุกกัจจ เกิดขึ้น มีวิริยะอ่อน และสมาธิตก ส่วนปัจจัยที่เป็นสาระสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่มีโอกาสสำเร็จสมณธรรมฐานได้เลย (๑) เป็นผู้มียินยตมิฉชาติภูมิจิ (๒) เป็นผู้มือนันตริยกรรม (๓) เป็นผู้ว่าร้ายพระอรหันต์ (๔) เป็นผู้ปฏิบัติด้วยอหิงสา หรือ ทวิปฏิสนธิ (๕) เป็นผู้หมกมุ่นในกามคุณอารมณ์ ยินดีพอใจในอารมณ์ทั้ง ๖ เหล่านั้น

๒.๑๑) การเจริญสมาธิในขั้นอุปจารภาวนา เมื่อผู้ปฏิบัติผ่านพ้นขั้นปริกรรมภาวนา หรือ ฌณิกสมาธิแล้ว เกิดความตั้งมั่นแห่งฌณิกสมาธิแล้วก็ตาม หากเกิดความย่อย่อน ในการพิจารณา ที่เรียกว่า วิตก วิจาร ย่อย่อน การน้อมจิตเพ่งที่ดวงกลืนอย่างต่อเนื่อง ที่มีปริกรรมนิมิตเป็นเครื่องหลวงแห่งจิตย่อย่อนลง ฌณิกสมาธิที่ตั้งมั่น ย่อมสั่นไหวไม่มั่นคง อุคคหนิมิตที่ปรากฏย่อมเลื่อนรางลง ซึ่งการบำเพ็ญสมณธรรมฐาน ย่อมมีสภาวะจิตที่มีลักษณะขึ้นลงเป็นธรรมดา เนื่องจากสมาธิในขั้นปริกรรมภาวนาไม่เต็มเปี่ยมบริบูรณ์ ต่อเมื่อสมาธิในขั้นปริกรรมภาวนาเต็มเปี่ยมบริบูรณ์จากการบำเพ็ญเพียรอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ยอมละจากความเพียรในการปฏิบัติ นั้น ปริกรรมภาวนาย่อมเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ อันเป็นเหตุให้ อุปจารสมาธิเกิดขึ้น การปริกรรมในนิมิตที่เป็นอารมณ์เครื่องหลวงแห่งจิตย่อมเปลี่ยนไป เรียกว่า อุคคหนิมิต^{๖๔} จะมีความแจ่มชัดเมื่อหลับตา และเรียกระดับภาวนานี้ว่า อุปจารภาวนา

^{๖๓} ศรีศากยโสภ, **กรรมฐานและฌานสมาบัติ ตามรอยพระพุทธองค์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สายส่งศึกษา บริษัทเคสดีไทย จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘๔-๘๘.

^{๖๔} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๒๑๗.

เมื่ออุคฺคหนิมิตปรากฏ สภาวธรรมในขั้นอุปจารภาวนาย่อมแตกต่างจากสภาวจิตในขั้นปริกรรมภาวนาเป็นธรรมดา ซึ่งการบำเพ็ญเพียรในขั้นอุปจารภาวนา ต้องอาศัยความเพียรยิ่งขึ้นไปตามลำดับของความละเอียดปราณีตของจิต อุคฺคหนิมิตที่ปรากฏขึ้นย่อมมีความแจ่มชัดในขณะที่หลับตา ความสวยงามวิจิตรมากกว่าปริกรรมนิมิต สภาวะในช่วงนี้ ต้องอาศัยอุคฺคหนิมิตนี้เป็นอารมณ์เครื่องหน่วงจิต โดยไม่ต้องเพ่งด้วยตาแล้ว แต่ใช้จิตเพ่งที่ดวงปฐวีกสิณ จนปรากฏถึงความแจ่มชัดแม้ขณะหลับตาแล้ว ให้มีความตั้งมั่นในอุคฺคหนิมิตนั้นต่อไป ย่อมเป็นเหตุให้อุปจารสมาธิเจริญขึ้นตามลำดับ ผู้ปฏิบัติพึงทราบว่าได้อุคฺคหนิมิตแล้ว เพราะเป็นภาพทางใจไม่ควรขยายในอุคฺคหนิมิต เพราะนิรณธรรมยังไม่สงบ กำลังสมาธิยังไม่แข็งแกร่งหากขยายจะทำให้จิตเสื่อมได้ หากจิตเสื่อมต้องเริ่มต้นใหม่ ควรเพ่งอุคฺคหนิมิตไว้เพียงอย่างเดียว เพื่อเป็นบาทให้คุณภาพนิมิตใส เข้าถึงปฏิภาคนิมิต^{๒๕} ในขั้นอุปจารภาวนานี้เมื่อมีความเต็มเปี่ยมแล้ว อุปจารสมาธิย่อมจะมีความตั้งมั่น อุคฺคหนิมิตก็จะมีความแจ่มชัดและเปลี่ยนแปลงไป นิรณ ๕ ดับสนิทลง มีปิติเกิดขึ้นเนื่องจากนิรณดับไป สภาวธรรมในช่วงนี้จะดำเนินไปได้สะดวกเนื่องจากมีปิติเป็นเครื่องย้อมใจให้อยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มีอุคฺคหนิมิตที่สวยงามเป็นอารมณ์เครื่องหน่วงจิต เพื่อเป็นบาทฐานต่อไปใน อัปปนาภาวนา

๒.๑๒) การเจริญสมาธิในขั้นอัปปนาภาวนา สภาวธรรมของจิตในขั้นอัปปนาภาวนา ย่อมมีความแตกต่างจากขั้นปริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนา และต้องอาศัยอุปจารสมาธิที่บริบูรณ์ จึงจะเกิดความบริสุทธิ์ของอุคฺคหนิมิต อันเป็นบาทฐานให้เกิดปฏิภาคนิมิต ซึ่งปฏิภาคนิมิตในขั้นต้นนี้จะเป็นอารมณ์เครื่องหน่วงจิต ด้วยสติอันตั้งมั่นในปฏิภาคนิมิต อัปปนาสมาธิย่อมปรากฏขึ้น ตามลำดับด้วยองค์ธรรมที่เกิดจากอุปจารภาวนาสนับสนุน คือเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปิติ ปฏิภาคนิมิตจะแจ่มใสขึ้นและมีความวิจิตรงดงามเป็นที่สุด เมื่ออัปปนาสมาธิเจริญขึ้น ปฏิภาคนิมิตย่อมแจ่มวิจิตรงดงามชัดตามลำดับ เมื่อปิติเจริญขึ้นตามลำดับ ปัสสัทธิอันเป็นความสงบกายสงบใจย่อมเจริญขึ้นตามลำดับ เป็นเหตุให้เกิดสุข จากความวิเวกที่เป็นความสงบจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งลักษณะที่ปรากฏในผู้ที่บำเพ็ญเพียรในขั้น อัปปนาภาวนานี้จะมีความเพลิดเพลิน ด้วยปิติ สุข ภายในจิตใจ และการเจริญสมาธิในขั้นอัปปนาภาวนานี้มีข้อสังเกต และปฏิบัติที่สำคัญสามารถจำแนก ๓ ประการ ได้แก่

ประการที่ ๑ เหตุให้อัปปนาภาวนาไม่บริบูรณ์ ความเพลิดเพลินยินดีในองค์ธรรมที่ปรากฏ เพราะมี วิตก วิจาร์ณ ปิติ สุข มีความงดงามของปฏิภาคนิมิตอันเป็นอารมณ์เครื่อง

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๑๗.

หน่วงจิตให้พลัดเพลินนี้ เป็นเหตุให้ไม่สามารถบรรลุถึงความบริบูรณ์แห่งอัปนาภาวนาได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งนั่นหมายถึง ปิติ สุข ที่เกิดขึ้นในอัปนาภาวนานี้ เป็นอุปสรรคโดยแท้สำหรับการเกิดความตั้งมั่นแห่งจิต ที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ที่เรียกว่า เอกคตาแห่งจิต นอกจากปิติ สุข แล้ว ยังมีปฏิภาคนิมิตที่มีความแจ่มใสงดงามวิจิตรเป็นที่พลัดเพลิน อันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาและอุปาทานนี้ เป็นเหตุให้อัปนาภาวนาไม่บริบูรณ์

ประการที่ ๒ การปฏิบัติเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ ผู้ปฏิบัติพึงรู้ว่าปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว เพราะเป็นภาพที่ใสมีความวิจิตรงดงาม แสดงให้เห็นว่าผู้ปฏิบัติได้เริ่มเข้าขอบเขตแห่งอุچارภาวนาแล้ว ไม่ควรขยายในปฏิภาคนิมิตทันที เพราะยังอยู่ในขอบเขตเบื้องต้นแห่งอุچارกำลังสมาธิยังไม่มั่นคง ให้เพ่งปฏิภาคนิมิตไว้ ปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุچارสมาธินั้นสามารถเจริญให้จนถึงขั้นอัปนาสมาธิได้โดยบัลลังก์เดียวได้ แต่ถ้าไม่สามารถปฏิบัติได้เช่นนั้น ควรรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้ เพราะเมื่อรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ได้ อุچارสมาธิจะไม่เสื่อม แต่ถ้าไม่มีการรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ อุچارสมาธิที่ได้แล้วก็จะเสื่อมไป

ประการที่ ๓ การรักษาปฏิภาคนิมิต การรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ พึงเว้นธรรมอันไม่เป็นที่สัปายะ ๗ อย่างคือ ๑ อาวาสสัปายะ ที่อยู่อันเป็นที่สบาย ๒ โคจรสัปายะ หมู่บ้านบิณฑบาตเป็นที่สบาย ๓ ภัตตสัปายะ คำพูดอันเป็นที่สบาย ๔ บุคคลสัปายะ บุคคลผู้เป็นที่สบาย ๕ โภชนสัปายะ อาหารอันเป็นที่สบาย ๖ อุตุสัปายะ อากาศอันเป็นที่สบาย ๗ อิริยาบถสัปายะ อิริยาบถอันเป็นที่สบาย^{๖๖} แต่ถ้ายังไม่สำเร็จอัปนาสมาธิ พึงบำเพ็ญอัปนาโกศล คือ วิธีการที่ให้เกิดความฉลาดในอัปนาให้เกิดขึ้นบริบูรณ์ต่อไป มีด้วยกัน ๑๐ ประการคือ ๑ ทำวัตถุให้สะอาด ๒ โดยทำอินทริย์ให้เสมอกัน ๓ โดยฉลาดในนิมิต ๔ โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก ๕ โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๖ โดยพยุจติให้ราเรงในสมัยที่ควรให้ราเรง ๗ โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย ๘ เว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ ๙ โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ ๑๐ โดยน้อมจิตไปในสมาธิ เมื่อเจริญอัปนาโกศลให้บริบูรณ์ในปฏิภาคนิมิตได้แล้ว อัปนาสมาธิจะเกิดขึ้น แต่ถ้าอัปนาสมาธิยังไม่ปรากฏ ผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียรปฏิบัติต่อไป โดยมีความเพียรให้เพิ่มขึ้นไป พิจารณาในพฤติการณ์ของจิตพยายามปรับปรุงวิริยะกับสมาธิให้มีหน้าที่สมดุลกันเสมอ พึงคอยยกจิตที่หลุดแต่เพียงเล็กน้อย ป้องกันจิตที่เคร่งเครียดเกินไป ประคองจิตให้สมดุลอยู่เสมอให้จงได้ เมื่อปลดปล่อยภาวะจิตที่หลุดและฟุ้งซ่านได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ให้ประคองจิตจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิตนั้น ในช่วงนี้ย่อมสามารถขยายปฏิภาคนิมิตได้ คือ ขนาดที่ควรขยาย จะขยายจากเดิมทีละนิ้ว กระทั่งถึงที่สุดจดขอบจักรวาล

^{๖๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๒๐.

ก็ได้ เพราะการขยายปฏิภาคนิมิต เป็นไปเพื่อเป็นบาทฐานให้เข้าถึงปฐมฌาน เพื่อให้มีกำลังมาก เพราะกาลที่ควรขยายปฏิภาคนิมิต จะขยายในขณะที่สมาธิยังเป็นอุจารสมาธิ คือ สมาธิใกล้ต่อฌานก็ได้ หรือ ภายหลังที่ได้สำเร็จอัปปนาสมาธิ คือ ได้ฌานแล้วก็ได้ เมื่อบำเพ็ญเพียรในสมถกรรมฐานตามลำดับที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้บรรลุอัปปนาภาวนา เกิดความเป็นเอกัคตาแห่งจิต เข้าถึงความบริบูรณ์ของอัปปนาภาวนา สภาวะธรรมของจิตที่มี วิตก วิจาร ปีติ สุข และ เอกัคตาเป็นความตั้งมั่นแห่งจิต กล่าวได้ว่าในขั้นอัปปนาภาวนาที่บริบูรณ์นี้ เป็นการบรรลุขั้นปฐมฌานนั่นเอง

๒.๑๓) ความปรากฏแห่งปฐมฌาน การปฏิบัติเพื่อให้เกิดฌาน ดังที่ได้แสดงไว้แล้วว่า การเกิดขึ้นของปฐมฌานนั้น ต้องอาศัย สมาธิ ทั้ง ๓ ระดับคือ ขณิกสมาธิ อุจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ซึ่งสมาธิทั้ง ๓ นี้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัย นิมิต หรือ ดวงกสิณเป็นอารมณ์กรรมฐานที่หนึ่งจิต ๓ คือ ๑ บริกรรมนิมิต ๒ อคฺขนิมิต และปฏิภาคนิมิต จนสามารถสงบระงับจากอกุศลธรรมทั้งหลาย อันมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้นได้ อันเกิดจากอำนาจแห่งการข่มไว้ด้วยสมาธิ เข้าถึงปฐมฌาน โดยอาศัยองค์ธรรม ๕ ประการ ในปฐมฌาน^{๖๗} ได้แก่

วิตก คือ สภาวะในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐาน

วิจาร คือ สภาวะธรรมในการดำรงรักษาความต่อเนื่องของการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์

ปีติ คือ ความอิ่มเอิบใจที่แผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย

สุข คือ ความสำราญใจเพราะจิตเสวยความสงบจากสมาธิในขั้นปฐมฌาน

เอกัคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในปฐมฌาน^{๖๘}

สภาวะธรรมของจิตที่เกิดขึ้นจากการบำเพ็ญ บริกรรมภาวนา อุจารภาวนา และ อัปปนาภาวนา โดยอาศัยปฐวิกสิณ เมื่อบรรลุฌานเป็นครั้งแรกนินิตนั้น พึงเข้าฌานบ่อยๆ หากฌานไม่คล่องแคล่ว ย่อมเสื่อมจากฌานที่ได้ และย่อมไม่สามารถที่จะบรรลุทุติยฌานได้^{๖๙} เพราะฉะนั้นจึงควรสังขมวสี ๕ ในปฐมฌาน ได้แก่ (๑) อาวัชชนวสี ชำนาญในการนึกตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว (๒) สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌานนั้นๆ ได้รวดเร็วทุกที่ทุกเวลาที่ต้องการ (๓) อธิฐานวสี ชำนาญในการอธิฐาน คือ การตั้งจิตยบยั้งอยู่ในฌานได้นานเท่าที่ต้องการ ไม่ให้ฌานจิตตกภวังค์เสีย (๔) วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌาน ออกได้ตามเวลาที่กำหนดไว้ และเมื่อใดก็ตามที่กำหนดไว้ได้ (๕) ปัจจเวกชนวสี ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน คือ การทำอย่าง อาวัชชนวสี เป็นครั้งหลังต่อๆ มา ซึ่งถ้ายังไม่ได้วสีในฌานลำดับต้นนี้

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๖/๗๕.

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๒๕๑-๒๕๘.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

ก็อย่าเพิ่งเจริญญาณต่อไป มิฉะนั้นอาจจะเสื่อมจากฌานที่ได้แล้ว และไม่ปรากฏฌานในขั้นต่อไป^{๗๐}

๒.๑๔) ความปรากฏแห่งทุติยฌาน เมื่อได้สั่งสมในความชำนาญในวสีทั้ง ๕ เป็นอย่างดีแล้ว เห็นโทษในปฐมฌานนั้นมีความเบื่อหน่ายในฌานเดิมว่า เป็นสมมติที่มีนิเวรณ อยู่ใกล้ และมีองค์ฌานที่ทรมากำลัง เพราะวิตกวิจารณ์เป็นองค์หยาบ ส่วนทุติยฌานเป็นธรรมสงบกว่า แล้วกระทำให้บรรลุถึงทุติยฌานต่อไป เมื่อบุคคลออกจากปฐมฌานมีสติสัมปชัญญะพิจารณาถึงองค์ฌานอยู่นั้น วิตกและวิจารณ์ย่อมปรากฏโดยสภาพที่หยาบ ปิติ สุข และเอกัคตา ย่อมปรากฏโดยสภาพที่ละเอียด พึงมนสิการในปฏิภาคนิมิตที่ปรากฏนั้นว่า ปฐวีหรือ ดินฯ ซ้ำๆ อย่างต่อเนื่องไป เพื่อละองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียด คือ เมื่อสภาวะธรรมของจิตในขั้นปฐมฌานมีความละเอียด ประณีตยิ่งขึ้น องค์ธรรมที่มีความละเอียดน้อยที่สุดย่อมดับไปเป็นธรรมดา กล่าวได้ว่า การดับไปของวิตกและวิจารณ์ ในปฐมฌาน เป็นการบรรลุถึงทุติยฌาน

เมื่อบุคคลผู้บรรลุทุติยฌาน ย่อมบังเกิดความระงับดับลงของกายสังขาร วีสังขาร และจิตสังขาร นอกจากนี้ยังบังเกิดความระงับดับลงของ วิตก และ วิจารณ์ ไม่ปรากฏการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานอย่างต่อเนื่องด้วยการกำหนดวาระจิต อันเป็นความหมายของความดับลงของวิตก และวิจารณ์ ซึ่งผู้ที่บรรลุทุติยฌานจะได้รับความสงบทางกาย และความสงบทางใจที่เรียกว่า ปัสสัทธิ อันก่อให้เกิด ปิติ สุข จากความสงบ และเกิดความตั้งมั่นของจิตรวมเป็นหนึ่งหรือ เอกัคตาแห่งจิต เมื่อการกำหนดจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานอย่างต่อเนื่อง ได้สงบระงับไปเป็นความสงบในระดับอัปปนาสมาธิ โดยมีองค์ธรรมในทุติยฌาน คือ ปิติ สุข และเอกัคตา ในทุติยฌานนี้ ย่อมอาศัย ปฏิภาคนิมิต เป็นอารมณ์เครื่องหน่วงจิตสืบต่อเนื่องจากปฐมฌาน เป็นสภาวะธรรมที่มีสมาธิความตั้งมั่นเพราะความดับไปของวิตก และวิจารณ์ อันเป็นความระเอียดยิ่ง ประณีต มากกว่าใน สภาวะธรรมของจิตขั้นปฐมฌาน ซึ่งการดำรงจิตอยู่ในทุติยฌานนั้น แม้บุคคลผู้ได้บรรลุทุติยฌานแล้ว มีความผ่อนคลายในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีปิติ สุข อันเกิดจากสมาธินั้น สัญญาณมนสิการอันประกอบด้วย วิตก ย่อมพุ่งซ่านไปได้ เนื่องจากสมาธิในขั้นทุติยฌานยังไม่ถึงความเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ และเหตุที่จะทำให้ทุติยฌานเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ได้ คือการเจริญในทุติยฌาน ให้มีความแคล่วคล่องเหมือนปฐมฌาน อันเป็นเหตุให้เกิดเอกัคตาจิต ที่ทำให้ทุติยฌานมีความพร้อมบริบูรณ์ ไม่มีอาการสั่นไหวของจิตในขั้นทุติยฌาน^{๗๑}

^{๗๐} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๒๗๑-๒๗๔.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๔-๒๘๐.

๒.๑๕) ความปรากฏแห่งตติยฌาน เป็นสภาวะธรรมที่มีจิตตั้งมั่น เป็นสมาธิที่ละเอียด ประณีตมากกว่าทุติยฌาน ต่อเนื่องด้วยความสงบทางกาย และใจ เพราะความดับไปแห่งปิตติ เป็นเหตุ ตติยฌานที่มีจิตตั้งมั่นนั้นมียोगคัมภีร์ที่ปรากฏคือ สุข และเอกัคตาแห่งจิต สมาธิในชั้นตติยฌานนี้ ยังคงต้องอาศัย ปฏิภาณนิมิต เป็นอารมณ์เครื่องหนุนแห่งจิตสืบต่อจากทุติยฌาน เมื่อบุคคลผู้บรรลุตติยฌาน ที่มีความดับแห่งปิตติคือ ความสุขทางกายจากปิตติดับไป มีแต่ความสุขทางใจ มีสติสัมปชัญญะพร้อมมีอุเบกขาคือความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในปิตติ มีลมหายใจที่แผ่วเบา อุณหภูมิในร่างกายจะเย็นลงวกวาก่อนเข้าตติยฌาน ปฏิภาณนิมิตที่ปรากฏอันงดงามวิจิตรพิสดารนับแต่ชั้นอัปนาภาวจนถึงทุติยฌานจะมีลักษณะที่เลื่อนรางลง เพราะสัมปชัญญะ และอุเบกขาธรรมได้เจริญตั้งมั่นแล้วการที่ได้บรรลุถึงตติยฌาน^{๗๒} สัญญาที่ประกอบกับปิตติยังมีอาการพุ่งออกไป ควรพิจารณาในวาระจิตในตติยฌานให้มีความแคล่วคล่องเหมือนในทุติยฌาน ก็จะเป็นเหตุให้เกิดเอกัคตาแห่งจิตในตติยฌาน สมาธิในตติยฌานย่อมเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ ย่อมไม่มีการสั่นไหวของจิตในตติยฌาน มีความประจักษ์แจ้งในคุณและโทษของตติยฌานในลักษณะเดียวกันกับทุติยฌาน เป็นเหตุให้เกิดความถึงพร้อมบริบูรณ์ในการออกจากตติยฌาน เพื่อเข้าถึงจตุตถฌานต่อไป

๒.๑๖) ความปรากฏแห่งจตุตถฌาน สภาวะธรรมในจตุตถฌาน มีความตั้งมั่นแห่งจิตมีสมาธิที่ละเอียดประณีต และมีความบริสุทธิ์เพราะความดับไปแห่งสุขในตติยฌานจึงมีความตั้งมั่นด้วยยোগคัมภีร์ ๒ ประการ คือ อุเบกขา และเอกัคตาแห่งจิต ซึ่งการบรรลุจตุตถฌานนั้นมียोगคัมภีร์ที่ปรากฏเหมือนปฐมฌาน ทุติยฌาน และในสภาวะของตติยฌาน มีการเสวยสุขด้วยนามกายเพราะปิตติดับไป และบำเพ็ญเพียรประพฤติปฏิบัติเจริญสมาธิในชั้นตติยฌานต่อไป จนกระทั่งบังเกิดความดับของสุขอย่างสมบูรณ์ในตติยฌาน และจึงจะสามารถเรียกได้ว่าเป็นการบรรลุจตุตถฌานได้ บุคคลผู้ที่บรรลุตติยฌานนั้นย่อมเป็นผู้ที่เสวยสุขที่เกิดภายในจิตใจ มีสติสัมปชัญญะ มีอุเบกขาแห่งจิต ซึ่งสุขที่ปรากฏในตติยฌานนี้เป็นอุปสรรคยิ่งในการบรรลุจตุตถฌาน เนื่องจาก สุขเป็นที่ตั้งอาศัยของเวทนา ตัณหา และอุปาทาน อันมีความละเอียดประณีตมากกว่าปิตติ เป็นที่อาศัยแห่งความยินดีได้ง่าย จิตจะโน้มเอียงเข้าหาความสุขที่ละเอียดประณีตนี้ เมื่อบำเพ็ญเพียรสมาธิในตติยฌานให้ยิ่งขึ้นไป มีอุเบกขาแห่งจิตยิ่งขึ้นไป สมาธิในตติยฌานย่อมเคลื่อนย้ายโดยลำดับไม่มีความสั่นไหวไม่มีความยึดมั่นในสุข เพราะมีความตั้งมั่นในอุเบกขาเป็นเหตุ สุขอันนามกายเสวยอยู่ ย่อมเข้าถึงความดับลงพร้อมความบริบูรณ์ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นสภาวะที่ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ เพราะความดับของ ปิตติ สุข เพราะโสมนัส และโทมนัสดับลง มีสติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาธรรม เรียกสภาวะของจิตขั้นนี้ว่า จตุตถฌาน^{๗๓}

^{๗๒} พระพุทธโสมณะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๘๐-๒๘๑.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑-๒๘๔.

๒.๑๓) การปฏิบัติเพื่ออรุณภาพ ต้องอาศัยการประพฤติปฏิบัติ บำเพ็ญเพียรอย่างต่อเนื่องตามลำดับของรูปฌาน ๔ เป็นเบื้องต้น กล่าวคือ การที่จะเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่าอรุณภาพได้ต้อง อาศัยกสิณ ๙ เป็นอารมณ์ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในข้างต้น โดยยกปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ เพื่อให้เกิดฌานตามลำดับขั้นเริ่มที่ ปฐมฌาน จนถึงจตุตถฌาน หรือเรียกว่า ฌาน ๔ เป็นการเกิดสมาธิด้วยการภาวนาที่เพ่งพิจารณารูปที่เห็นด้วยตา ให้เกิดปรากฏนิมิตภายใน ส่วนในขั้นอรุณภาพนั้น เป็นการปฏิบัติที่ต้องสลัดความนึกเห็นในรูปฌานลักษณะดังกล่าวออกไปเสียให้สิ้นเชิง ไม่เอาอารมณ์ที่เป็นรูปมาเป็นอารมณ์ หรือนึกคิดอารมณ์ที่เป็นรูป จึงจะสามารถบรรลุสมาบัติในขั้นอรุณภาพได้ตามลำดับ

๒.๑๔) การปฏิบัติเพื่ออากาศานัญจายตนฌาน เป็นการปฏิบัติที่มุ่งแสวงหาทางพ้นทุกข์ด้วยอุบายต่างๆ ผู้ที่บรรลุในจตุตถฌานแล้ว บรรณาที่จะได้อากาศานัญจายตนฌาน มองเห็นโทษในการมีรูป ความมีสรีระร่างกาย ด้วยเหตุที่ร่างกายนี้เป็นช่องทางให้เกิดโรค ภัย ไข้เจ็บ เป็นต้น ถ้าไม่มีรูปไม่มีร่างกายเสียได้ สิ่งที่เป็นโทษ และโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏอย่างแน่นอน เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในรูปทั้งหลายให้พ้นเสียได้ เมื่อพิจารณาจนเกิดความเบื่อหน่ายในกสิณรูป อันเป็นอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน และฝึกฝนให้เกิดวสี ๕ จนมีความชำนาญแคล่วคล่องดีแล้ว ออกจากจตุตถฌาน เห็นโทษในจตุตถฌานแล้ว คิดจะพ้นไป พึงมนสิการอากาศานัญจายตนะ^{๗๔} โดยความสงบแล้วแผ่กสิณไปจนเต็มจักรวาล หรือต้องการแผ่เท่าใดก็แผ่เท่านั้น ใส่ใจอยู่ที่อากาศซึ่งกสิณถูกต้อง บริกรรมว่า อากาโส หรือ อนันโต อากาโสๆ อากาศไม่มีที่สุดๆ อันเป็นการเพิกกสิณออก เป็นอาการที่ไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณาในกสิณนั้นเลย อาการที่ใส่ใจในอากาศที่กสิณนั้นถูกต้อง บริกรรมว่า อากาโส อากาโส หรือ อากาโสๆ อย่างเดียวชื่อว่า เพิกกสิณ เมื่อได้เพิกกสิณออกไปได้แล้ว ด้วยการนึกตรึงถึงด้วยบริกรรมเนื่องๆ ในที่สุดแล้ว นิมิตที่เป็นกสิณรูปก็จะหายไป จิตของผู้ปฏิบัติจะแนบแน่นอยู่ในอากาศที่ว่างเปล่า จนสามารถก้าวล่วงรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นการบรรลุอากาศานัญจายตนฌาน^{๗๕} หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การผ่านพ้น ความนึกคิดเห็นเป็นรูปเสียโดยสิ้นเชิง เพราะดับปฏิขะ คือ ความกระทบกันของวัตถุและอารมณ์ เกิดเป็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะโดยสิ้นเชิง เพราะไม่ทำไว้ในใจต่อความนึกเห็นต่างๆ จึงเรียกได้ว่าสามารถเข้าถึงอากาศานัญจายตนฌาน อันเป็นการนึกคิดอยู่ว่าแดนอากาศไม่มีที่สิ้นสุดอยู่ อันเป็นฌานสมาบัติ ที่ ๑ ในขั้นอรุณภาพ

^{๗๔} คุรยาละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๙.

^{๗๕} พระสัทธัมมโชติกะ (ธัมมาจริยะ), **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ สมถกรรมฐานที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คณะช่าง จำกัด, ๒๕๐๕), หน้า ๓๐.

สภาวะธรรมของจิตในอากาสนัญญายตนณานดังที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า อากาสนัญญายตนณานั้น เป็นณาสมาบัติที่ต่อเนื่องจากจตุตถณาน เป็นรูปณานชั้นสูงสุด เป็นณานที่มีรูปเป็นนิमित อารมณฺ์เครื่องหน่วงจิต เมื่อสภาวะธรรมในชั้นจตุตถณานมีความเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ สามารถก้าวล่วงรูปสัญญา สามารถเข้าถึงอากาสนัญญายตนณานได้ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุในณานนี้ จะไม่สามารถกำหนดรู้ความมีอยู่ของร่างกายได้ เนื่องจากได้ส่งพระจันไปได้แล้วในจตุตถณานนั้น แม้แต่เวทนายก็ไม่สามารถกำหนดรู้ได้ ดังที่ได้แสดงความสามารถในการส่งพระจันแห่งสังขารธรรมทั้งหลายตั้งแต่ปฐมณานไว้ดังนี้

ปฐมณานมีความสงัดจากอกุศลธรรมมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้นได้

ทุติยณานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยณานปีติย่อมระงับลง

จตุตถณานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อากาสนัญญายตนณาน รูปสัญญา, เวทนายชั้น และปฏิภาคนิมิตย่อมดับลง

บุคคลผู้บรรลุในณานนี้จะมีความรู้ภายในใจ ว่าอากาศอันว่างเปล่าไม่มีประมาณเป็นที่ตั้งแห่งจิต ไม่สามารถกำหนดรู้ความมีของร่างกายได้ การมองเห็นภายในย่อมเป็นการมองเห็นจากจิต เพราะความดับแห่งจักขุ หรือรูปสัญญา ไม่มีสุขเวทนา ไม่มีทุกขเวทนา ไม่มีอทุกขสุขเวทนา มีแต่สมาธิที่ตั้งมั่นในความว่างเปล่าไม่มีสิ้นสุดเป็นนิमितอารมณฺ์เครื่องหน่วงจิต ไม่รับรู้อุณหภูมิของร่างกายว่าร้อน หรือหนาวเพราะความดับของรูปสัญญาเป็นเหตุ ส่วนการรับรู้ภายในอากาสนัญญายตนณานนั้นเป็นการรับรู้ภายในวิญญาณชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น ภายในจิตของตน ส่วนองค์ธรรมที่ปรากฏในอากาสนัญญายตนณาน มีลักษณะที่เหมือนกับจตุตถณาน คือ มีอุเบกขา และเอกัคคตา แต่ที่ต่างกันออกไปคือ นิमितอารมณฺ์เครื่องหน่วงแห่งจิต

๒.๑๙) การปฏิบัติเพื่อวิญญูณญายตนณาน^{๗๖} เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องจากอากาสนัญญายตนณาน การเข้าสู่อากาสนัญญายตนณาน เป็นการบรรลุในรูปณานที่ ๑ เนื่องจากขจัดอารมณฺ์ที่นึกเห็นรูป ในรูปณานที่ ๔ ออกไปโดยสิ้นเชิง แต่อากาสนัญญายตนณาน ยังมีทางที่จะเป็นไปได้ที่ความนึกคิดในรูปอาจแทรกเข้ามาในวิถีจิตได้ เพราะจิตยังเคยชินอยู่กับรูปทั้งหลาย เมื่อผู้ที่อยู่ในอากาสนัญญายตนณานเห็นโทษ และความอ่อนแอในอากาสนัญญายตนณานแล้ว มีความปรารถนาที่จะบรรลุในรูปสมาบัติที่ ๒ ที่เรียกว่า วิญญูณญายตนนะต่อไปนี้ ย่อมมีความเห็นว่าวิญญูณที่หุ้มห่อเอาอากาศไม่มีที่สิ้นสุดนั้น ตัววิญญูณก็ต้องไม่มี

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๓/๑๓๙.

ที่สิ้นสุดด้วย ความคิดดังกล่าวย่อมนำพาผู้ปฏิบัติเข้าสู่รูปสมบัติที่ ๒ คือ ญาณัญญายตนฌานได้ และควรใส่ใจพิจารณาถึงวิญญานที่แผ่ไปตลอดอากาศนั้นมาคตินึกตรึกอยู่เนืองๆว่า วิญญานังๆ (วิญญานๆ) หรือ อนันตัง วิญญานังๆ (วิญญานไม่มีที่สุด) ย่อมก้าวล่วงอากาศาณญายตนฌานแล้วบรรลุวิญญานัญญายตนฌาน อันเป็นแดนที่วิญญานไม่มีที่สุดอยู่

สภาวะธรรมที่ปรากฏในจิตของวิญญานัญญายตนฌาน มีความละเอียดประณีตกว่า อากาศาณญายตนฌาน เพราะบังเกิดความระงับของวิญญานชั้น ๕ ผู้บรรลุในฌานนี้ ย่อมมีความระงับในรูปสัญญา ย่อมระงับในเวทนาชั้น ๕ ย่อมระงับในวิญญานชั้น ๕ เหลือแต่สัญญาชั้น ๕ และสังขารชั้น ๕ ดังที่ได้เรียงลำดับสภาวะธรรมที่เกิดความสงบระงับของสังขารธรรมทั้งหลายในแต่ละชั้นของฌาน และอรุณูปฌานไว้ดังนี้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวชิสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกพิจารณาระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อากาศาณญายตนฌาน รูปสัญญา, เวทนาชั้น ๕ และปฏิกากณิมิตย่อมดับลง

วิญญานัญญายตนฌาน วิญญานชั้น ๕ ย่อมระงับลง

สรุปเมื่ออากาศหาที่สุดไม่ได้มีความดับไปความถึงพร้อมบริบูรณ์ที่เกิดจากความตั้งมั่นแห่งจิตในวิญญานหาที่สุดไม่ได้ที่เป็นอารมณ์เครื่องหน่วงจิต ย่อมเป็นบุคคลผู้ล่วงอากาศาณญายตนฌาน และสามารถบรรลุวิญญานัญญายตนฌานด้วยอาการอย่างนี้

๒.๒๐) การปฏิบัติเพื่ออากิญจัญญายตนฌาน^{๗๗} เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องจากวิญญานัญญายตนฌาน มีสมาธิที่สงบระงับลมหายใจเข้าออก มีความระงับในรูปสัญญา มีความระงับในเวทนา มีความระงับในวิญญานชั้น ๕ อันเป็นภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นนิमित เครื่องหน่วงจิต สังขารชั้น ๕ ได้สงบระงับไปในฌานนี้มีแต่สัญญาชั้น ๕ เป็นเครื่องกำหนดรู้ถึงความมีอยู่แห่งกายสังขารหรือยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งในอากิญจัญญายตนฌานนี้เป็นฌานสมบัติที่ ๓ มีสภาวะที่ลึกซึ้งกว่า วิญญานัญญายตนฌาน เนื่องด้วยวิญญานัญญายตนฌานเป็นฌานที่ยังมีพื้นฐานที่ไม่มั่นคง จิตสามารถหันเหไปสู่อากาศาณญายตนฌานได้ง่าย ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาถึงความสงบที่มั่นคงกว่าในอรุณูปสมบัติที่ ๓ แล้วนึกพิจารณาถึงความไม่มี ความเปล่า ความว่างของวิญญาน เมื่อนึกพิจารณาอยู่เนืองๆ ติดต่อกันไปจนจิตของบุคคลผู้ปฏิบัติเข้าสู่ความไม่มีอะไร สามารถเพิก

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๙.

ถอนความเห็นวาทิญาณไม่มีที่สุดออกไปได้ จึงจะสามารถเข้าถึงหรือเรียกได้ว่าได้บรรลุถึง
อาภิญญายตนฌาน^{๗๘} เป็นแดนไม่มีอะไร

สภาวะธรรมที่ปรากฏในอาภิญญายตนฌานนี้ มีความละเอียด ประณีตกว่า
วิญญานัญจายตนฌาน เพราะเกิดจากความสงบระงับไปของสังขารชั้น มีเพียงแต่สัญญาชั้น
เป็นเครื่องกำหนดรู้ว่าตนยังคงมีชีวิตอยู่ ผู้ที่บรรลุฌานย่อมมีความสงบระงับสังขารธรรม
ทั้งหลายได้ ดังที่ได้เรียงลำดับสภาวะธรรมที่เกิดความสงบระงับของสังขารธรรมทั้งหลายในแต่ละ
ชั้นของรูปฌาน และอรุณฌานที่ ๓ คือ อาภิญญายตนฌานไว้ดังนี้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวิจิสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อากาสนัญจายตนฌาน รูปสัญญา, เวทนาชั้น และปฏิกากณีย่อมดับลง

วิญญานัญจายตนฌาน วิญญานชั้นย่อมระงับลง

อาภิญญายตนฌาน สังขารชั้นย่อมระงับลง

สรุปว่า ผู้ที่บรรลุในฌานนี้ ย่อมอาศัยแต่เพียงสัญญาชั้นเป็นเครื่องกำหนดว่าตนเอง
ยังมีชีวิตอยู่ มีกายสังขารดำรงอยู่ โดยมีภาวะแห่งความไม่มีอะไรเป็นนิมิตอารมณ์เครื่องห่วง
แห่งจิตเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ

๒.๒๑) การปฏิบัติเพื่อเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน^{๗๙} เป็นสภาวะธรรมที่
ต่อเนื่องกับอาภิญญายตนฌาน มีสมาธิที่มีความสงบระงับแห่งสังขารชั้น และมีความระงับ
แห่งสัญญาชั้น อาศัยภาวะความไม่มีสัญญา หรือความดับสูญของชีวิตเป็นอารมณ์เครื่องห่วง
แห่งจิต เป็นสภาวะธรรมที่มีความละเอียดประณีต กว่าอาภิญญายตนฌาน ผู้บรรลุในฌานนี้ย่อม
เกิดความสงบระงับของสังขารธรรมดังนี้ได้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวิจิสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

^{๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ (ธัมมาจริยะ), ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ สมถกรรมฐานที่ปณิ, หน้า ๓๒.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๐/๓๕๑.

อาภาสญาณัญญาตนณาน รูปสัญญา, เวทนาขันธ และปฏิกากนิมิตย้อมดับลง
 วิญญาณัญญาตนณาน วิญญาณขันธย้อมระงับลง
 อาภิญญัญญาตนณาน สังขารขันธย้อมระงับลง
 เนวสัญญานาสัญญายตนณาน สัญญาขันธย้อมระงับลง

ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ ผู้ที่ใคร่ที่จะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะ พึงทำ
 วสีในอาภิญญัญญาตนะ แล้วพิจารณาโทษของอาภิญญัญญาตนะ แล้วใส่ใจถึงเนวสัญญานา
 สัญญายตนะว่าเป็นธรรมที่ละเอียด นึกหน่วงเอาอาภิญญัญญาตนะที่ไม่มีอะไรมาใส่ในใจเนื่องจากว่า
 สนตา สนตา ละเอียด ละเอียด จิตย่อมแนบแน่นเป็นอัปนา อันละเอียดกว่า อาภิญญัญญาตนะ
 เป็นความละเอียดสูงสุดในฝ่ายสมาบัติ ที่เรียกว่า มีสัญญาจิตก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ เมื่ออาภิญญัญญาตน
 สัญญาดับลงพร้อมบริบูรณ์ จึงเป็นการบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนณาน^{๘๐} สำหรับบุคคลผู้ที่
 บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือ สมาบัติ ๘ นั้น ลักษณะที่ปรากฏ คือ จะมีลักษณะของ
 คนที่มีชีวิตกับคนที่เสียชีวิตอยู่ร่วมกัน ความระงับของรูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณ
 ขันธ สังขารขันธ มีลักษณะเหมือนของคนตายแล้ว แต่ร่างกายยังคงทำงานอยู่ยังคงมีอุณหภูมิ
 ร่างกายยังทำงานอยู่ นี่คือนิยามลักษณะของคนที่มีชีวิตอยู่

สรูป เจโตวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นทางจิตด้วยสมาธิ ข่มกิเลส อกุศลธรรมทั้งหลาย
 มินิ वर्ณเป็นต้น ให้สงบระงับไปในขณะจิตที่เป็นสมาธิอยู่นั้น โดยการประพฤติปฏิบัติใน
 สมถกรรมฐาน เพื่อให้เข้าถึงความหลุดพ้นทางจิต กล่าวว่ เจโตวิมุตติเป็นผลที่เกิดจากการเจริญ
 สมถกรรมฐาน จนเกิดฌานสมาธิ ตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปจนถึงอรุปสมาบัติที่ ๔ รวมเรียกว่า
 สมาบัติ ๘ ฌานสมาบัติเหล่านี้ ล้วนเป็นความหลุดพ้นที่แสดงลักษณะแห่งการเข้าถึงภาวะที่
 เรียกว่า เจโตวิมุตติ อันเป็นความหลุดพ้นแห่งจิต เจโตวิมุตตินี้ใช้กับกรณีอื่นได้เช่นกัน แต่ถ้า
 เจโตวิมุตติอย่างเดียว หมายถึง อัปนาสมาธิ อย่าง เช่น เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ
 เป็นต้น แต่ถ้าหมายถึง มรรคผล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป คำว่าเจโตวิมุตติจะมากำกับปัญญาวิมุตติ
 เสมอ เพราะเนื่องจากการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบัน พระ
 สกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเสมอ

๓) ผลที่ปรากฏจากการปฏิบัติในสมถกรรมฐาน

ผลที่ปรากฏจากการปฏิบัติในสมถกรรมฐาน คือ ความสงบระงับไปจากกิเลส ตัณหา
 อุปาทาน ในช่วงที่มีสมาธิจิตอยู่ เป็นความหลุดพ้นทางจิตเรียกว่า เจโตวิมุตติ เมื่อฌานสมาธิ

^{๘๐} พระสัทธัมมโชติกะ (ธัมมาจริยะ), ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ สมถกรรมฐานที่ปณี, หน้า ๓๒.

ปรากฏมีในชั้นสมบัติ ๘ พร้อมบริบูรณ์ คุณสมบัติพิเศษทางโลกียะ คือ อภิญญาจิตย่อมปรากฏขึ้น อันเป็นความรู้ยิ่งยวด ๕ ประการ ได้แก่

๓.๑) อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้ หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏ หรือแสดงให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือต่ำลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดิน บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบิน ไปก็ได้ ใช้ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ อันมีฤทธิ์มากมีอำนาจมากก็ได้ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

๓.๒) ทิพพโสธ ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์ได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

๓.๓) เจโตปริยญาณ ความรู้ที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ กำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่าจิตมีโทสะ หรือปราศจากโทสะก็รู้ว่า ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่าหดหู่ หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิหรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น

๓.๔) ปุพเพนิวาสานุสสติ ความรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นแล้วก็ไปเกิดในภพโน้น ในภพ นั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุตติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างนี้

๓.๕) ทิพพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์ เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าว

ร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติวินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วชิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้เป็นต้น

อภิญา ๕ ข้อเป็นโลกียะอภิญา ที่เกิดจากผลของการเจริญสมณธรรมฐานโดยตรง ส่วน ข้อที่ ๖ เป็นโลกุตตระที่เกิดจากวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ที่จะทำอภิญา ๕ ได้นั้น ผู้นั้นจะต้องได้ สมาบัติ ๘ นับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ และต้องชำนาญในกสิณ ๙ ยกเว้นปริจจณากาสกสิณ (อากาศกสิณ) จากนั้นก็ฝึกฝนโดยอาการ ๑๔ เช่น เข้าฌานในปฐวิกสิณ ออกแล้วเข้าอาโปกสิณ เป็นต้น ก่อนเกิดฤทธิ์มีจิตตถตามเป็นบาท ออกจากฌานที่ ๔ แล้วอธิฐานให้เป็นเช่นนั้น เช่นนี้ ดังนี้ เป็นต้น^{๘๑}

สรุป ผลที่เกิดจากการปฏิบัติในสมณธรรมนั้น คือ ได้รับความสงบสงัดจากกิเลสอกุศลธรรมทั้งปวง เรียกว่า หลุดพ้นทางจิต คือ เจโตวิมุตติ พร้อมเกิดฌาน อภิญา ๕ อันเป็นความรู้ยิ่งยวดทางโลกียะมีอิทธิวิธิ เป็นต้น

๓.๔.๒ ปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา ความหลุดพ้นแห่งปัญญา อันเป็นปัญญาที่บริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่มีกิเลสปิดบังหรือปิดเบียน เกิดขึ้นแก่ผู้ที่บรรลุนิพพาน เป็นปัญญากำจัดอวิชชา ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ว่า “ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ และอุปายสัจจออกจากวิญญานฐิติ ๗ และอายตนะ ๒ นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้เป็นปัญญาวิมุต”^{๘๒} ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ก็ภาควิสุทธิว่า ด้วยเหตุการณ์ในกัฏฐกัณฐิกที่แสดงลักษณะบุคคล ๗ จำพวก ความว่า “ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต เป็นอย่างไรคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปรูปได้ด้วยกายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นสิ้น

^{๘๑} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๔๙-๖๕๐.

^{๘๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕.

ไป เพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นปัญญาวิมุต”^{๘๓} ในอภิธรรมปิฎก บุคคล ปัญญติ อธิบายว่า “บุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ เป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัส วิโมกข์ ๘ ด้วยกายอยู่ แต่อาสวะทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้ เรียกว่า ผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ”^{๘๔}

ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญามี ๕ อย่างคือ เป็นสุขขวิปัสสก และตั้งอยู่ในปฐมฌานเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วบรรลุพระอรหัตต์ กล่าวว่า ผู้ที่บรรลุอรหัตต์ด้วยสุทธวิปัสสนา และเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในรูปฌาน ๔ แล้วบรรลุพระอรหัตต์ เรียกว่า ปัญญาวิมุต^{๘๕} และปรากฏในอรรถกถาหลาย พระสูตรที่อธิบายในลักษณะเดียวกัน เช่น ในสมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอรกถก^{๘๖} ในปัญจสุทนี มัชฌิมปัญณาสกอรกถก^{๘๗} ในมโนรธปุณนี สัตตกนิบาตอรกถก^{๘๘} บุคคลสูตรที่ ๔^{๘๙} ในบุคคล บัญญัติ ปัญจกปรณอรกถก^{๙๐} ปัญญาวิมุตตบุคคล แห่งพระอภิธรรมปิฎก^{๙๑} และปรากฏในมโนรธ ปุณนี เอกนิบาตอรกถก^{๙๒} เป็นต้น ปัญญาวิมุตติเป็นผลจากวิปัสสนา หรือเป็นผลที่เกิดจากการ เจริญวิปัสสนากรรมฐาน กล่าวได้ว่า วิปัสสนากรรมฐานเป็นการอบรมจิตที่มีความละเอียด ปราณีตต่างไปจาก สมถกรรมฐาน ซึ่งการอบรมจิตในวิปัสสนากรรมฐาน มีจุดมุ่งหมายเพื่อ ความรู้แจ้ง เป็นการอบรมจิตให้เป็นอริยบุคคล อันมีวิมุตติญาณ และพระนิพพานเป็นที่สุดใน เบื้องหน้า อันเป็นปัญญาที่บังเกิดขึ้น เป็นเครื่องรู้แจ้งชัดในความจริง การปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งใน ความจริงนี้ ต้องอาศัยการศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจในเบื้องต้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑) กรรมฐานที่ส่งผลให้เกิดปัญญาวิมุตติ

กรรมฐานที่ส่งผลให้เกิดปัญญาวิมุตติ คือ วิปัสสนากรรมฐาน เป็นข้อปฏิบัติในการ ฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง^{๙๓} ในสิ่งทั้งหลายให้ตรงต่อสภาวะความเป็นจริงของ ธรรมชาติ โดยพิจารณาในรูปนาม ที่มีการเกิดขึ้น แปรปรวนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด ไม่สามารถ

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๙.

^{๘๔} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๒/๑๕๓.

^{๘๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๒๘.

^{๘๖} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๓๕.

^{๘๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๔๓๓.

^{๘๘} อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) ๔/-/-/๒๓-๒๔.

^{๘๙} อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๒๒-๒๒๓.

^{๙๐} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๓.

^{๙๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

ตั้งอยู่ หรือหยุดอยู่กับที่ได้ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงย่อมแตกสลาย และดับไปเป็นธรรมดา ถอนความหลงผิดในรูปนามขั้น ๕ เสียได้ มีจุดหมายปลายทาง คือ วิมุตติญาณ และพระนิพพาน เป็นความรู้แจ้งแห่งจิตอันเป็นอริยะ เป็นเรื่องของสภาวะธรรมทางจิตโดยตรงเป็นนามธรรม เช่นเดียวกันกับสมณะไม่สามารถจับต้องได้ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต้องอาศัยองค์ประกอบ และสิ่งที่ควรรู้ในวิปัสสนา เพื่อการบำเพ็ญเพียรเป็นลำดับ ซึ่งเป็นธรรมเพื่อการบรรลุธรรม เป็นวิปัสสนาแห่งจิต และต้องอาศัยกาลเวลาที่ยาวนาน สั้นเร็วแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายด้าน ที่จะเข้าถึงความดับทุกข์ให้สิ้นไปได้ดังนี้

๑.๑) สภาวะ เป็นไปด้วยอำนาจแห่งปัญญา ที่รู้สภาวะรูปนาม ปัญญาที่รู้ไตรลักษณ์ และปัญญาที่รู้นิพพาน

๑.๒) อารมณ์ ที่ตั้งแห่งการเจริญกรรมฐาน อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจักษุบาท เมื่อย่อลงรวมกันแล้วเหลือเพียงรูปกับนาม เมื่อเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์แก่กล้า เกิดปัญญา เรียกว่าวิปัสสนาปัญญา ที่ปรากฏพระไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลายนั้น อารมณ์ที่เป็นที่ตั้ง หรือ อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่

๑.๒.๑) ขั้น ๕ หมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เป็นต้น ส่วนประกอบห้าอย่างรวมกันเป็นชีวิต ได้แก่

รูปขั้น กองรูปส่วนที่เป็นรูปร่าง ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ

เวทนาขั้น กองเวทนา ส่วนที่เสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ

สัญญาขั้น กองสัญญา ส่วนที่กำหนดหมาย กำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖

สังขารขั้น กองสังขาร ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นอกุศล อภัยกฤต

วิมุตติขั้น กองวิมุตติ ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งในอารมณ์ ความรู้อารมณ์ในอายตนะ ๖ มีการเห็นและได้ยิน เป็นต้น ได้แก่วิมุตติขั้น ๖ ขั้น ๕ นี้ เมื่อย่อลงมาแล้วย่อได้ ๒ ประการ คือ รูป กับนาม กล่าวคือ รูปขั้นจัดเป็นรูป ส่วนขั้นทั้ง ๔ ที่เหลือเป็นนาม^{๙๒}

^{๙๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

๑.๒.๒) อายตนะ ๑๒ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ อันเป็นแดนความรู้ ทั้งฝ่ายภายใน ๖ เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง และฝ่ายภายนอก ๖ หรือเรียกทั่วไปว่าอารมณ์ ๖ คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ๑. จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒. โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓. ขานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔. ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕. กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ) และ อายตนะภายนอก ได้แก่ ๑. รูปายตนะ (อายตนะคือรูป) ๒. สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) ๓. คันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น) ๔. รสายตนะ (อายตนะคือรส) ๕. โผฏฐัพพายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ) ๖. ัมมายตนะ (อายตนะคือธรรมารมณ์)^{๙๓}

๑.๒.๓) ธาตุ ๑๘ คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตณุนั้นชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตณไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตไปเป็น อย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง เรียกว่า ปฐวิธาตุ สภาพที่ทรงไว้ ซึ่งการรับรู้อารมณ์ เรียกว่า วิญญานธาตุเป็นสภาพที่มีอยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ไม่มีบุคคลทำขึ้นหรือสร้างขึ้น ดังที่ปรากฏใน พระสูตรต้นปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ความว่า

ธาตุ ๑๘ ประการนี้ คือ ๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุประสาท) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือ รูปารมณ์) ๓. จักขุวิญญานธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาน) ๔. โสตธาตุ (ธาตุคือโสตประสาท) ๕. สัทธาตุ (ธาตุคือสัทธารมณ์) ๖. โสตวิญญานธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญาน) ๗. ขานธาตุ (ธาตุคือขานประสาท) ๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ์) ๙. ขานวิญญานธาตุ (ธาตุ คือขานวิญญาน) ๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาประสาท) ๑๑. รสธาตุ (ธาตุ คือรสารมณ์) ๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาน) ๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกายประสาท) ๑๔. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุคือ โผฏฐัพพารมณ์) ๑๕. กายวิญญานธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาน) ๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ๑๗. ัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ์) ๑๘. มโนวิญญานธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาน)^{๙๔}

ธาตุมี ๑๘ ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาน โดยอำนาจหรือความสามารถแห่งทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ หมายความว่า ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือทวาร ๖ ระดับมากระทบกับ อายตนะภายนอก คือ อารมณ์ ๖ จึงทำให้เกิดวิญญาน ๖ ได้แก่ จักขุวิญญานธาตุ โสตวิญญานธาตุ ขานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ มโนวิญญานธาตุ

^{๙๓} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

^{๙๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒.

๑.๒.๔) อินทรีย์ ๒๒ เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้
สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นอำนาจของตน คือ

จักขุอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาธ
โสตอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาธ
ฆานินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาธ
ชีวนินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาธ
กายินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายปสาธ
อิตถินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง องค์ธรรมได้แก่ อิตถีถารูป
มณินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ได้แก่จิตทั้งหมด
บุรุษินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย องค์ธรรมได้แก่ บุรุษ ถารูป
ชีวนินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรมได้แก่ ชีวิต
รูป และชีวนินอินทรีย์

สุชินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนา
เจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

ทุกชินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์ทางกาย องค์ธรรมได้แก่
เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑

โสมนัสสินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรมได้แก่
เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

โทมนัสสินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรมได้แก่
เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

อุpekชินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม
เวทนาเจตสิกที่ในอุpekขาสหคตจิต ๕๕

สัทธินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่
สัททาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

วิริยอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

สตินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความระลึกชอบ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

สมาธินอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม
ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

ปัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญา
เจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๕

อนัญญาตัญญูสมาบัติินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่
เคยรู้ องค์ธรรม ปัญญาเจตสิกที่ในโสตาปัตติมรรคจิต ๑

อัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม
ปัญญาเจตสิกที่ในโสตาปัตติมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

อัญญาตาวินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่
ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตผลจิต ๑

๑.๒.๕) อริยสัจ ๔ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ผู้เข้าถึงเป็น
พระอริยะเป็นของแท้ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น มี ๔ ประการ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิ
โรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ มีนัยเดียวกันดังที่ได้แสดงไว้แล้วในบทที่ ๒ นั้น

๑.๒.๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน
มีความหมายว่า มีธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย จึงทำให้วนเวียนในสังสารวัฏ
(ลำดับของขั้นธ ธาตุ อายตนะ ที่เป็นอยู่โดยไม่ขาดสายนั้นเรียกว่า สังสารวัฏ) มี ๑๒ องค์ ได้แก่

- (๑) อวิชชา คือ ธรรมชาติที่ตรงข้ามกับปัญญา
- (๒) สังขาร คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมโดยตรง
- (๓) วิญญาน คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์
- (๔) รูป คือ ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่านาม ธรรมชาติใดที่สลายไปเพราะ
ปัจจัยปฏิบัติ ชื่อว่า รูป
- (๕) สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิญญูสงสารที่ยึดยาว
- (๖) ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์
- (๗) เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์
- (๘) ตัณหา ธรรมชาติที่ติดใจในวัตถุสาม
- (๙) อุปาทาน ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น
- (๑๐) ภาวะ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น
- (๑๑) ขาติ ธรรมชาติที่เป็นเหตุปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรม
- (๑๒) ขรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนา นี้ เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ๖ ย่อลงแล้วเป็นรูปกับนาม

๑.๓) ลักษณะ มีความรู้แจ้งตามความเป็นจริงตามสภาวธรรม

๑.๔) รส (กิจ) กำจัดอริยาที่ปิดบังความเป็นจริงในสภาวธรรมเป็น
สมุจเฉทปหาน

๑.๕) ปัจจุปปิฏฐาน (ผล) การไม่เห็นผิดในสภาวธรรมสำเร็จเป็นพระ
อริยบุคคลเป็นผล

๑.๖) ปทัฏฐาน (เหตุใกล้) มีสมาธิ อันได้แก่ ขณิกสมาธิเป็นเหตุใกล้

๑.๗) จริต ตัณหาจริต คือ ปัญญาน้อย เท่ากับ กายานุปัสสนา ปัญญา
มาก เท่ากับ เวทนานุปัสสนา ทิฐิจริต ปัญญาน้อย เท่ากับ จิตตานุปัสสนา ปัญญามากเท่ากับ
ธัมมานุปัสสนา

๒) การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อเข้าถึงปัญญาวิมุตติ

การประพาสปฏิบัติในวิปัสสนากรรมฐาน คือ การบำเพ็ญเพื่อให้เกิดปัญญาที่สามารถ
เข้าไปรู้ในรูปนาม ชั้น ๕ โดยอาการต่างๆ ตามลักษณะของพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจังลักษณะ
ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ และต้องอาศัยการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง และติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย
จึงจะสามารถตัดละสังโยชน์อันเป็นกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้ เข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลใน
พระพุทธศาสนา ที่เป็ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักของ สติปัฏฐาน ๔
ดังพระพุทธพจน์ ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร ว่าด้วย
การเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและ
ปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ
สติปัฏฐาน ๔ ประการ สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้
๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ๒. พิจารณาเห็นเวทนาใน
เวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสใน
โลกได้ ๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๙๕}

^{๙๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

หนทางนี้เป็นทางเดียวเป็นทางเอก เป็นทางที่บุคคล พึงไปผู้เดียว เป็นเครื่องออกจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน^{๑๖} มีจุดประสงค์สำคัญในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ (๑) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ (๒) เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ(๓) เพื่อดับทุกข์และโทมนัสทั้งหลาย (๔) เพื่อบรรลุนิพพาน คือ อริยมรรค (๕) เพื่อให้แจ้งในนิพพาน

๒.๑) สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และ ธรรม เพื่อกำจัดอภิชชาและโทมนัสในโลกได้ ๔ ประการคือ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ(๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ การเจริญสติปัฏฐาน มีการจำแนก เป็นหมวดหมู่ที่ชัดเจน มีใจความสำคัญดังนี้

๒.๑.๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึงการมีสติตั้งมั่นในการพิจารณาเนืองๆ ซึ่งกาย คือ รูปขันธ์ ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติและไม่ยินดียินร้าย พระพุทธองค์จำแนกไว้ ๖ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ คือ กายานุปัสสนาหมวดลมหายใจเข้าออก เป็นการพิจารณาลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ให้เห็นการไหลเข้า การไหลออกติดต่อกันเป็นลำ ยาว สั้น ตามลำดับ

หมวดที่ ๒ คือ กายานุปัสสนาหมวดอิริยาบถ เป็นการพิจารณาอิริยาบถ คือการเดิน ยืน นั่ง นอน ให้รู้ความเป็นไป

หมวดที่ ๓ คือ กายานุปัสสนาหมวดสัมผัสปัฏฐาน เป็นการพิจารณาความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวทางกาย

หมวดที่ ๔ คือ กายานุปัสสนาหมวดมนสิการสิ่งปฏิกูล เป็นการพิจารณาอาการ ๓๒ ในกายของตน มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

หมวดที่ ๕ คือ กายานุปัสสนาหมวดมนสิการธาตุ เป็นการพิจารณาธาตุ คือ พิจารณาธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ในกายตนให้เห็นโดยความเป็นธาตุ

หมวดที่ ๖ คือ กายานุปัสสนาหมวดปาฐา ๙ เป็นการพิจารณาซากศพ มีลักษณะต่างๆ กันถึง ๙ ลักษณะเช่น ซากศพที่ตายแล้ว ๑ ถึง ๒ วัน แล้วนำมาเปรียบเทียบกับตนว่า มีสภาพเดียวกัน^{๑๗}

^{๑๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๖๐-๓๗๖.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๐๒-๓๑๓.

๒.๑.๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การมีสติตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนืองๆ ซึ่งเป็นเวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์หรือ เหนื่อย เมื่อรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสด้วยกาย และได้นึกถึงสิ่งต่างๆ ที่เคยสัมผัสแล้วทางประสาททั้ง ๕ โดย พิจารณาให้เห็นความเป็นจริงว่าเป็นเพียงความรู้สึกไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืนไม่ใช่ตัวตนมี ๙ ประการ คือ

- ประการที่ ๑ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
- ประการที่ ๒ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา
- ประการที่ ๓ เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนา
- ประการที่ ๔ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส
- ประการที่ ๕ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส
- ประการที่ ๖ เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส
- ประการที่ ๗ เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส
- ประการที่ ๘ เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส
- ประการที่ ๙ เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส^{๔๘}

๒.๑.๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การมีสติตั้งมั่นอยู่ในการพิจารณาเนืองๆ ซึ่งจิต คือความคิดต่างๆ เช่น พิจารณาว่าจิตมีราคะหรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะหรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะหรือไม่มีโมหะโดยพิจารณาให้เห็นความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงความคิดไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืนไม่ใช่ตัวตนมี ๑๖ ประการ คือ

- ประการที่ ๑ เมื่อจิตมีราคะเกิดขึ้น สติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
- ประการที่ ๒ เมื่อจิตปราศจากราคะ สติตามกำหนดจะรู้ว่า จิตปราศจากราคะ
- ประการที่ ๓ เมื่อจิตมีโทสะเกิดขึ้นสติตามกำหนดรู้ว่าจิตมีโทสะ
- ประการที่ ๔ เมื่อจิตปราศจากโทสะสติตามกำหนดรู้ว่าจิตปราศจากโทสะ
- ประการที่ ๕ เมื่อจิตมีโมหะเกิดขึ้น สติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
- ประการที่ ๖ เมื่อจิตปราศจากโมหะ สติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
- ประการที่ ๗ เมื่อจิตหตฺถุและท้อถอย สติตามกำหนดจะรู้ว่า จิตหตฺถุและท้อถอย

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓-๓๑๔.

ประการที่ ๘ เมื่อจิตฟุ้งซ่าน สติตามกำหนดจะรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
 ประการที่ ๙ เมื่อจิตเป็นมหัคคต สติตามกำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคต
 ประการที่ ๑๐ เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคต สติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคต
 ประการที่ ๑๑ เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ให้เอาสติกำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
 ประการที่ ๑๒ เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า สติกำหนดจะรู้ว่า จิตไม่มีสิทธิ์หึงยิ่งกว่า
 ประการที่ ๑๓ เมื่อจิตสงบแล้ว สติตามกำหนดรู้ว่า จิตสงบ
 ประการที่ ๑๔ เมื่อจิตไม่สงบ สติตามกำหนดรู้ว่าจิตไม่สงบ
 ประการที่ ๑๕ เมื่อจิตพ้นจากกิเลสในแล้ว สติตามกำหนดจะรู้ว่า จิตพ้นจากกิเลส
 ประการที่ ๑๖ เมื่อจิตไม่พ้นจากกิเลส สติตามกำหนดรู้ว่าจิตไม่พ้นจากกิเลส^{๙๙}

๒.๑.๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การพิจารณาธรรมอันเป็นสภาวะโดยรวมทั้งรูปธรรมและนามธรรมทั้งภายในและภายนอกไปตามลำดับ ตั้งแต่ยาวไปจนถึงอย่างละเอียดที่สุดซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ลึกซึ้งกว่าการพิจารณาเห็นกายเวทนาและจิตอย่างที่ได้ปฏิบัติมาให้ความจริงแบบอริยสัจคือไม่ใช่แค่ให้กำหนดรู้เรื่องสภาวะธรรมอันเป็นทุกข์ทั้งปวงเท่านั้นแต่ต้องมีการกำหนดรู้ทางดับทุกข์รวมไว้ด้วยมี ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ หมวดนิ वर्ณ คือธรรมเป็นเครื่องกั้นหรือห้ามไม่ให้บรรลुकุศลธรรมมี ๕ ประการคือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา

หมวดที่ ๒ หมวดขันธคืออุปาทานขันธ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

หมวดที่ ๓ หมวดอายตนะ คืออายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ

หมวดที่ ๔ หมวดโพฆงค์ คือองค์แห่งทำเครื่องตรัสรู้ ๗ ประการคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

หมวดที่ ๕ หมวดสังขะ คือสภาวะธรรมที่เป็นจริง ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๑๐๐}

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ต้องดำเนินตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ นั้นว่าโดยอารมณ์ประกอบด้วยกระบวนการทำงานของวิปัสสนา มีด้วยกัน ๒ ส่วน ว่าโดยอารมณ์และผู้รู้อารมณ์พร้อมทั้งธรรมที่ช่วยอุปการะ ในวิปัสสนากรรมฐาน

^{๙๙} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๑๐๐} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๔๐๔/๓๑๖-๓๓๘.

ส่วนที่ ๑ คือ อารมณ์ เป็นกระบวนการทำงานของวิปัสสนา มีสภาวะที่มีการเกิดดับ สืบต่อกันอย่างรวดเร็ว ปัจจุบันธรรม กำลังปรากฏเฉพาะหน้า โยคีบุคคล เรียกว่า ปัจจุบัน อารมณ์ คือ (๑) เป็นอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้า (๒) ต้องเป็นรูปนามที่ปราศจากบัญญัติ (๓) ต้องเป็นอารมณ์ที่ทำลายอกิชาและโทมนัส (ชอบ ไม่ชอบ คอยแทรก รูปนามอยู่เสมอ) (๔) ต้องเป็นไปตามสติปัฏฐาน ๔ (๕) ต้องไม่ใช่อารมณ์ที่ทำให้เกิด (๖) ต้องเข้าใจในปัจจุบันอารมณ์ และปัจจุบันอารมณ์ ต้องเป็นไปตามวิปัสสนาภูมิ ๖

ส่วนที่ ๒ คือ ผู้รู้อารมณ์ โยคาวจร (โลกียะมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์ โลกุตระมี นิพพานเป็นอารมณ์) คือ

อาตปปี ความเพียร เป็นการยกสติและสัมปชัญญะ ไม่ให้ตกจากวิปัสสนา (กองแห่ง สมาธิ) ทำกิจ ๔ อย่าง คือ (๑) ละอกุศลที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิด (๒) ละอกุศลที่เกิดแล้ว ให้ อันตรธานไป (๓) ทำกุศล ที่ยังไม่เกิดให้เกิด (๔) ทำกุศลที่เกิดแล้ว ให้เจริญยิ่งขึ้น เป็นองค์มรรค ที่ชื่อว่า สัมมาวายามะ

สติมา สติระลึกในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ (กองสมาธิ) ช่วยให้สัมปชัญญะรู้ สภาวะธรรมในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ เป็นองค์มรรคที่ชื่อว่า สัมมาสติ

สัมปชาโน ปัญญาทำลายโมหะที่ปิดบังสภาพความเป็นจริงในรูปนาม (กองสมาธิ) ช่วย สติระลึกรู้ในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน ปราศจากอกิชาและโทมนัส เป็นองค์มรรคที่ชื่อว่า สัมมาทวิญญู

ผู้รู้อารมณ์ มีธรรมที่ช่วยอุปการะ คือ (๑) โยนิโส ช่วยให้เข้าใจในสภาวะได้อย่าง ถูกต้องเป็นอาหารของปัญญา รู้สีกตัวอยู่นานในการปฏิบัติ (๒) สิกขติ การสำเหนียก ข้อสังเกต ช่วยไม่ให้ตกไปจากกระแสปัจจุบัน และประโยชน์ของธรรมที่มีอุปการะ คือ ช่วยกันกิเลสไม่ให้ เข้าอาศัยได้นาน และช่วยปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน^{๑๐๑} กระบวนการทำงานของวิปัสสนาทั้ง ๒ ส่วนนี้ กล่าวได้ว่า เป็นกระบวนการปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งมีผู้รู้อารมณ์ คือ โยคาวจร หรือผู้ ปฏิบัติ รวมถึงอารมณ์อันเป็นสภาวะที่มีการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของรูปนามที่ปรากฏ เฉพาะหน้าในปัจจุบันขณะอันเป็นการปฏิบัติที่ประกอบด้วยความเพียร ยกสติและสัมปชัญญะ ไม่ให้ตกจากวิปัสสนา มีสติระลึกในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ เพื่อช่วยให้สัมปชัญญะรู้ สภาวะธรรมในอารมณ์ของสติปัฏฐานได้ เกิดปัญญาทำลายโมหะที่ปิดบังสภาพความเป็นจริงใน รูปนาม บรรลุจุดหมายคือ ความดับทุกข์ทั้งหลายแลทำให้แจ้งในภาวะแห่งพระนิพพานได้

^{๑๐๑} พระสัทธัมมโชติกะ (ธัมมาจริยะ), **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ วิปัสสนากรรมฐาน**, อธิบายโดย อาณัติชัย เหลืองอมรชัย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

๒.๒) การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ การปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลผู้ที่มีปัญญาเห็นภัยในวัฏสงสาร ดำเนินการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องไปไม่ขาดสายเป็นนิตย์ จนกระทั่งอินทรีย์ ๕ มีความสมดุลกัน พร้อมเพรียงกัน สม่าเสมอเป็นอันดี บุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานต้องปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งการเจริญวิปัสสนานั้นจำแนกได้เป็น ๔ แบบ ดังนี้

๒.๒.๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า การปฏิบัติที่ดำเนินไปด้วยสมถะ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งสมาธิ เป็นเบื้องต้นแล้วพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง^{๑๐๒} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรรถกถา อธิบายว่า “ย่อมเจริญวิปัสสนา อันมีสมถะเป็นเบื้องต้น คือเจริญวิปัสสนาทำสมถะให้เป็นเบื้องต้น คือให้ไปถึงก่อน ความว่า ยังสมาธิให้เกิดก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง”^{๑๐๓}

๒.๒.๒) วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ เป็นการเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิวิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่าเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๐๔} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรรรถกถา อธิบายว่า “ย่อมเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น คือ ฝึกเจริญสมถะ ทำวิปัสสนาให้เป็นเบื้องต้น คือให้ไปถึงก่อน ความว่า ยังวิปัสสนาให้เกิดก่อน แล้วจึงเจริญสมาธิภายหลัง”^{๑๐๕}

๒.๒.๓) ยุคันทรสมถวิปัสสนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาควคู่ไปด้วยกัน คือการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่ ๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร ๓. ด้วยมีสภาวะละ ๔. ด้วยมีสภาวะสละ ๕. ด้วยมีสภาวะออก ๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก ๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด ๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต ๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ ๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม

^{๑๐๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๐๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๔๖๕-๔๖๖.

^{๑๐๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๔๑๖.

^{๑๐๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๔๖๖.

๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित ๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ ๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ ๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกัน

การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ เมื่อละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิ คือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อละอวิชชา จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนา จึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์^{๑๐๖} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรกถา อธิบายว่า เจริญคู่กันไป คือเจริญทำให้คู่กันไปในบพนี้ไม่อาจเข้าสมาบัติด้วยจิตนั้น แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยจิตนั้น ได้แก่ภิกษุนี้เข้าสมาบัติได้เพียงใด ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายได้เพียงนั้น พิจารณาถึงสังขารได้เพียงใด ย่อมเข้าสมาบัติได้เพียงนั้นอย่างไร ภิกษุเข้าปฐมฌาน ครั้นออกจากปฐมฌานนั้นแล้วย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วย่อมเข้าทุติยฌาน ครั้นออกจากทุติยฌานนั้นแล้ว ย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมเข้าตติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ครั้นออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินั้นแล้ว ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุชื่อว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาอันเป็นธรรมคู่กัน^{๑๐๗}

๒.๒.๔) ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักชวนให้เขวด้วยธรรมมุทัจจ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น นึกถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะจะมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งขึ้นตั้งมั่นอยู่ มรรคย่อมเกิด ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไปเมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุပ္ปฐฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความติดใจ) ย่อมเกิดขึ้น^{๑๐๘} ในสัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิทามรรคอรกถา

^{๑๐๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๐.

^{๑๐๗} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๔๖๖.

^{๑๐๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

อธิบายว่า อุทธัจจะคือความฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งหมุนคว้างไปในธรรม ๑๐ ประการ มี โอภาสเป็นต้น อันเป็นที่รู้กันว่าเป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เพราะผู้เจริญวิปัสสนามีปัญญาอ่อน ชื่อว่า ธรรมุทธัจจะ มีใจอันธรรมุทธัจจะนั้นกันไว้ คือถือเอาผิตรูปให้ถึงความพิโรธ ชื่อว่า มีใจนึก ถึงโอภาสอันเป็นธรรมถูกอุทธัจจะกันไว้ หรือมีใจถูกธรรมุทธัจจะนั้นอันเป็นเหตุกันไว้ ด้วยความ เกิดแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิอันมีธรรมุทธัจจะนั้นอันเป็นเหตุ^{๑๐๙} ธรรมุทธัจจะนี้ย่อมปรากฏแก่ บุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานนี้ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็น เครื่องหมาย หรือบ่งบอกว่ากำลังเดินเข้าสู่วิปัสสนาญาณเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นกับจิตให้ เชว หรือความฟุ้งซ่านในธรรม ตื่นธรรม ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสพในระหว่างพระ นิพพาน เกิดจิตกวัดแกว่งหวั่นไหว เพราะโอภาสบ้าง เพราะญาณบ้าง เพราะปิติบ้าง เพราะ ปัสสัทธิบ้าง สุขบ้างเป็นต้นนี้เรียกว่า ธรรมุทธัจจะ หรือเรียกว่าอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา^{๑๑๐}

สรุป การปฏิบัติในธรรมุทธัจจะที่ปรากฏนี้เป็นปฏิบัติเมื่อเกิดอุปกิเลสเกิดขึ้นแก่ ผู้ปฏิบัติ เป็นการยกตัวอย่าง เช่น การปฏิบัติเมื่อธรรมุทธัจจะเกิดขึ้น คือโอภาสเป็นแสงสว่างที่ ปรากฏขึ้น แล้วใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า โอภาสที่ปรากฏนี้ย่อม มีสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ย่อมเป็นปัญญาที่จะคลายความยึดมั่นใน โอภาสนั้นได้ เมื่อพิจารณาอยู่อย่างนี้ จิตย่อมไม่กวัดแกว่ง ไม่หวั่นไหว ในโอภาสเป็นต้น การปฏิบัติในธรรมที่เป็นอุปกิเลสทั้งหลายก็ย่อมเป็นไปในลักษณะเช่นเดียวกันนี้

๓) ผลที่ปรากฏจากการปฏิบัติในวิปัสสนากรรมฐาน

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เมื่อถึงที่สุดแล้วย่อมได้รับอานิสงส์ในการ ปฏิบัติดังนี้ ย่อมเข้าถึงความหลุดพ้นจากภาวะแห่งทุกข์ทั้งปวงได้ สารถสามารถเข้าถึงความเป็นพระ อริยบุคคลได้ด้วยการเข้าถึงมรรค ผล และนิพพาน มีโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ที่ละกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศก และความคร่ำครวญดับทุกข์ทางกายและ ทุกข์ทางใจได้ในภพปัจจุบัน เมื่อปรินิพพานแล้วก็ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในภพใหม่ให้ ได้รับทุกข์อีกต่อไป เพราะหลุดพ้นจากอวิชชา เป็นผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เกิด ปัญญาญาณในการดำเนินไปสู่ทางแห่งความหลุดพ้นด้วยปัญญา ตัดละปหานกิเลสเครื่องผูก ทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิง เป็นการหยุดการวนรอบในวัฏฏสงสาร เข้าถึงแดนเกษมอันเป็นการสิ้น ทุกข์อย่างแท้จริง ปัญญาที่ปรากฏนี้จึงเรียกว่า ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา

^{๑๐๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๔๖๗.

^{๑๑๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๔๘๐.

๓.๕ อุภโตภาควิมุตติ

อุภโตภาควิมุตติ แปลว่า หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมา มากจนได้สมบัติ ๘ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญ วิปัสสนาต่อไป จนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระคือ ด้วยวิกขัมภณ วิมุตติ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และหลุดพ้นด้วย สมุจเฉทวิมุตติ (ตัดกิเลส ถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง กล่าวว่า อุภโตภาควิมุตติ คือความหลุดพ้นทั้งสองส่วน ทั้งเจ โทวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ดังพระพุทธพจน์ที่แสดงถึงลักษณะแห่งอุภโตภาควิมุตติ ความว่า “ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิด สมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ในปัจจุบัน ภิกษุนี้ เราเรียกว่า ผู้เป็นอุภโตภาควิมุต”^{๑๑๑} ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิม ปิณณาสก์ กิฎกาคิริสูตร ว่าด้วยเหตุการณ์ในกัฎฐาคีรีนิคมที่แสดงลักษณะบุคคล ๗ จำพวก ความว่า “ท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุต เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูป เพราะล่วงรูปรูปมานได้ด้วยกายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคล นี้เราเรียกว่า เป็นอุภโตภาควิมุต เรากล่าวว่า ภิกษุนี้ไม่ต้องทำกิจที่ควรทำด้วยความไม่ ประมาท”^{๑๑๒} และปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ธาตุกถาปุคคลบัญญัติปกรณ์ อธิบายว่า “บุคคลผู้ เป็นอุภโตภาควิมุตตะ เป็นโณนบุคคลบางคนในโลกนี้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายอยู่และอาสวะ ทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุภโตภาควิมุตตะ”^{๑๑๓}

ผู้หลุดพ้นแล้ว โดยส่วนสอง คือ ผู้หลุดพ้นจากรูปกาย ด้วยอรุปสมบัติหลุดพ้นจาก นามกายด้วยมรรค บุคคลนั้นออกจากอรุปสมบัติทั้ง ๔ แล้ว พิจารณาสังขารย่อมเป็นบุคคล ๕ จำพวกด้วยอำนาจ แห่งบุคคล คือ พระอริยบุคคล ๔ ผู้บรรลุพระอรหันต์ และพระอนาคามีผู้ ออกจากนิโรธแล้วบรรลุพระอรหันต์ บุคคลผู้หลุดพ้นโดยสองส่วน คือ บุคคลถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วย กายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของท่านก็สิ้น เพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้ท่านเรียกว่า ผู้หลุดพ้น แล้วโดยสองส่วน ด้วยอำนาจแห่งท่านผู้ได้วิโมกข์ ๘ อย่างนี้ เรียกว่า อุภโตภาควิมุตติ^{๑๑๔} ปรากฏ

^{๑๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๑๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘.

^{๑๑๓} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๑/๑๕๓.

^{๑๑๔} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๒๓๔-๒๓๕.

ในมนโรธปุณณิ เอกนิบาตอรรถกถา^{๑๑๕} และปรากฏในปปัญจสูทนี มัชฌิมปิณณาสกอรรถกถา^{๑๑๖} ในมนโรธปุณณิ นวกนิบาตอรรถกถา ตติยคามเทศสูตรที่ ๔^{๑๑๗} ในปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา มาคันทียสูตรที่ ๙ แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย^{๑๑๘} อธิบายในลักษณะเดียวกัน

อุกโตภาควิมุตติ เป็นความหลุดพ้นสองส่วน ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ หรือเรียกอีกอย่างว่า หลุดพ้นด้วยสมาธิจิตและญาณปัญญา กล่าวได้ว่าเป็นการเข้าถึงความหลุดพ้น อันเป็นที่สุดแห่งทุกข์โดยด้วย สมถะและวิปัสสนา คือ สามารถบรรลุถึงวิโมกข์ ๘ ได้ในเบื้องต้น แล้วเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์แก่กล้าสมดุลงเป็นอย่าดี เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับขั้นดังที่ได้แสดงไว้แล้วใน หัวข้อที่ว่าด้วยลำดับแห่งวิมุตติ อันเป็นสมุจเฉทวิมุตติที่ ๔ และปฏิปัสสัทธิวิมุตติที่ ๔ ในข้างต้นนั้น ซึ่งการประพบัติปฏิบัติพัฒนานอบรมจิตเพื่อเข้าถึงอุกโตภาควิมุตตินี้ เป็นยอดสุดแห่งการประพบัติปฏิบัติ เป็นผลแห่งการอบรมให้สิ้นสุดแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ดังที่กล่าวไว้แล้วว่าต้องอาศัยการบำเพ็ญทั้งในด้านสมถะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน อันยั้งนี้ ทั้งสมถะและวิปัสสนานั้นกล่าวให้กระจ่างชัดให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องแล้ว ในการปฏิบัติ ทั้งสมถะและวิปัสสนา เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในวาระเดียวกัน ซึ่งการภาวนาที่เรียกว่าสมถะ ภาวนากับวิปัสสนาภาวนา ย่อมอาศัยกันและกันเพื่อเกิดสมาธิอันเป็นฐานให้เกิดปัญญา เพื่อความรู้แจ้งในความจริงในอริยสัจ ซึ่งมีความสอดคล้องกันของสมาธิและปัญญา กล่าวคือแม้สมถะต้องอาศัยวิปัสสนาเพื่อความเจริญขึ้น เช่นเดียวกันวิปัสสนาย่อมอาศัยสมถะเพื่อความเจริญขึ้นเช่นเดียวกันไม่สามารถแบ่งแยกออกจากกันได้ ดังที่ปรากฏเป็นพระพุทธรูปที่แสดงความสอดคล้องของสมถะและวิปัสสนาอีกนัยหนึ่งว่า “ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”^{๑๑๙}

ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ วิมุตติทั้ง ๒ นี้จะปรากฏคู่กันเสมอไม่แยกจากกัน อันหมายถึง สมถะและวิปัสสนาจะต้องมาคู่กันเสมอไม่แยกจากกัน เป็นความสอดคล้องกันของสมาธิและปัญญาอันแยกจากกันไม่ได้ แม้บุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตติ ที่มีความหมายว่าเป็นความหลุดพ้นแห่งปัญญา เป็นบุคคลผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ยังต้องอาศัยสมาธิเพื่อเป็นบาทฐานให้วิปัสสนาเพื่อบรรลุอุสวักขยญาณ กล่าวคืออาศัยสมาธิที่เป็นฐานสมาธิไม่เกินฐาน ๔

^{๑๑๕} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๑๓.

^{๑๑๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๔๓๓.

^{๑๑๗} อก.นวก.อ. (ไทย) ๔/-/-/๘๙๕.

^{๑๑๘} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/-/๗๗๘.

^{๑๑๙} วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๗/๔๘๒.

ส่วนอุภโตภาควิมุตติ อันเป็นความหลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ เป็นพระอรหันต์ผู้เป็นอเสขะเป็นพระอริยบุคคลในระดับสูงสุด เป็นพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมามากจนได้วิโมกข์ ๘ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป จนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค

๓.๕.๑ อุภโตภาควิมุตติกับวิโมกข์ ๘

อุภโตภาควิมุตติกับวิโมกข์ ๘ ประการ ปราภฏในพระสูตรตันตปิฎก ที่มณิกายมหารรรค วิโมกข์ ๘ ประการ สรุปความว่า วิโมกข์ ๘ ประการ คือ (๑) บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลายนี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๑ (๒) บุคคลผู้มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกเป็นวิโมกข์ประการที่ ๒ (๓) บุคคลผู้น้อมใจไปว่า งาม นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๓ (๔) บุคคลบรรลู่อากาศอันัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุตมิได้ อยู่ เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๔ (๕) บุคคลล่องอากาศอันัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่วิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุตมิได้ อยู่นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๕ (๖) บุคคลล่องวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่อากิญจัญญายตนฌานโดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร อยู่ นี่เป็นวิโมกข์ ประการที่ ๖ (๗) บุคคลล่องอากิญจัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๗ (๘) บุคคลล่องเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่สัญญาเวทยิตนิโรธอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘ อานนท์ วิโมกข์ ๘ ประการนี้แล^{๑๒๐} กล่าวคือ

วิโมกข์ประการที่ ๑ คือ บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลาย หมายถึง ระดับรูปฌาน ๔ ของบุคคลที่เจริญกุสณที่กำหนดรูปภายในกาย เช่น สีผม เป็นต้น เป็นอารมณ์

วิโมกข์ประการที่ ๒ คือ บุคคลผู้มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก หมายถึง ระดับฌาน ๔ ของบุคคลที่เจริญกุสณ กำหนดอารมณ์ภายนอก

วิโมกข์ประการที่ ๓ คือ บุคคลผู้น้อมใจไปว่า งาม นี่หมายถึง ฌานของบุคคลผู้เจริญวรรณกุสณ กำหนดสีที่งามเป็นอารมณ์ หรือ ฌานของผู้เจริญอัปปมัญญา พรหมวิหาร ๔

วิโมกข์ประการที่ ๔ คือ บุคคลบรรลู่อากาศอันัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุตมิได้อยู่ เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญาไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวง

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๓๓-๓๖.

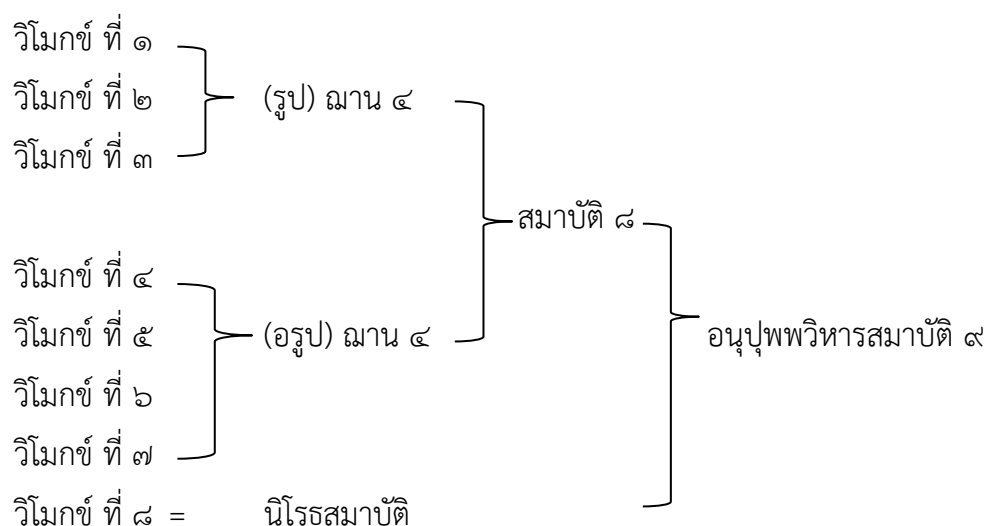
วิโมกข์ประการที่ ๕ คือ บุคคลล่วงอาภาสานัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญญาตนมานานโดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุตมิดได้

วิโมกข์ประการที่ ๖ คือ บุคคลล่วงวิญญาณัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิญจัญญาตนมานานโดยกำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่

วิโมกข์ประการที่ ๗ คือ บุคคลล่วงอาภิญจัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนมานานอยู่

วิโมกข์ประการที่ ๘ คือ บุคคลล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่ และเพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้น จะได้แสดงสาระสำคัญ วิโมกข์ ๘ ประการในสมาบัติ ๘ ถึง อนุปัปพวิหารสมาบัติ ๙^{๑๒๑} ซึ่งแสดงไว้เป็นลักษณะของแผนผังดังนี้

แผนผังที่ ๑ อุภโตภาควิมุตติกับวิโมกข์ ๘

ในวิโมกข์ ๘ ประการนี้ มีรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และ นิโรธสมาบัติ รวมเรียกว่า อนุปัปพวิหารสมาบัติ ๘ หรือเรียกอีกอย่างว่า อนุปัปพนิโรธ เป็นการดับเป็นขั้นๆไปเริ่มตั้งแต่มั่นต้นๆไปตามลำดับ จึงเข้าสู่ขั้นที่สูงขึ้นไป

อธิบาย สัญญาเวทยิตนิโรธ เรียกอีกอย่างว่า นิโรธสมาบัติ คือ ความเป็นไปแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจการดับไปโดยลำดับ เป็นสมบัติที่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้นที่จะสามารถเข้าได้ ปุณฺณ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์สุกขวิปัสสกะเข้าไม่ได้ ผู้ที่จะเข้านิโรธสมาบัติจะต้องประกอบด้วย พละ ๒ คือ สมถะและ

^{๑๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๔๑๒.

วิปัสสนาผล และความระงับไปแห่งสังขาร ๓ มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตสังขาร มีความชำนาญในวสี ๕ ญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เป็นญาณในการเข้านิโรธสมาบัติ หรือ สัญญาเวทิตนินโรธนี้ เป็นสมาบัติที่พระอนาคามี กับพระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ ๘ เป็นที่พักอาศัยเสวยสุขอย่างอริยชน ที่เรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหารบ้าง ทิพยวิหารบ้าง อนุปปพวิหารบ้าง ดังที่กล่าวมานี้ ไม่ใช่निพพาน แต่เป็นที่พักสำหรับของบุคคลผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว กล่าวได้ว่า การบรรลุพระนิพพานนั้นทำให้บุคคลสามารถเข้าถึงและปฏิบัติต่อฌานสมาบัติได้ถูกต้องได้ดียิ่งขึ้น คือ บุคคลผู้ที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ จะยังเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ จนกว่าจะน้อมเข้าสู่พระนิพพาน ถึงขั้นอนาคามีขึ้นไป จึงจะมีกำลังสมาธิและกำลังปัญญาเพียงพอที่จะเข้าสู่ภวะนั้นได้

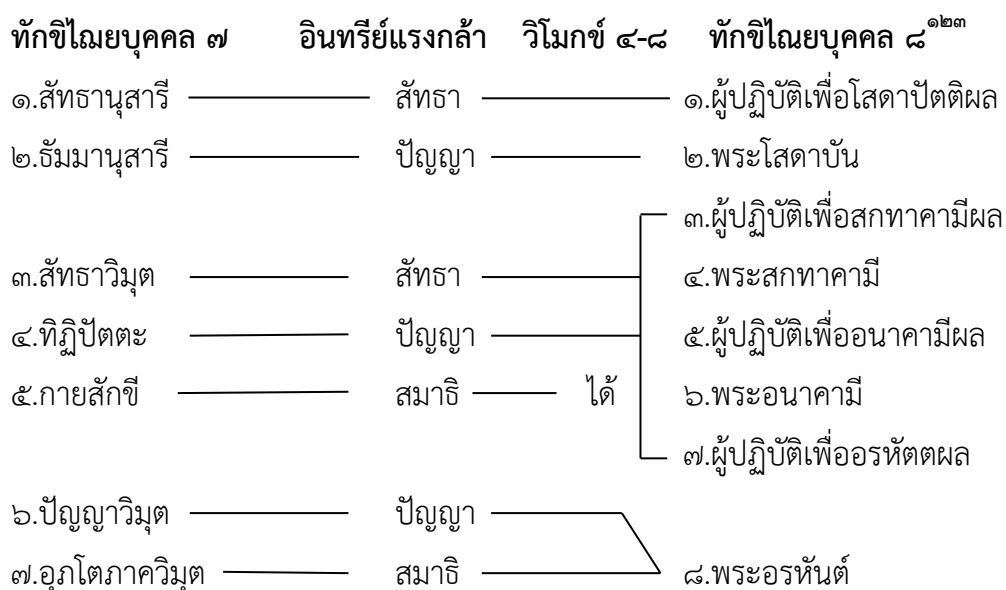
สรุป วิโมกข์ เป็นความหลุดพ้น ที่หมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย เพราะจิตยินดีในอารมณ์ที่กำลังกำหนด จิตน้อมตั้งในอารมณ์ หลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แต่เป็นเพียงความหลุดพ้นเนื่องด้วยสมาธิ ไม่ได้หมายถึงหลุดพ้นที่เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง เป็นความหลุดพ้นชั่วขณะชั่วคราวที่อยู่ในสมาธินั้น ความหลุดพ้นที่เรียกว่า วิโมกข์มี ๘ ประการ

๓.๕.๒ อุภโตภาควิมุตติกับอินทรีย์ ๕

การปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติ ที่มีวิโมกข์ทั้ง ๘ ประการแล้ว ยังมีความสัมพันธ์กับอินทรีย์ ๕ ที่หมายถึงธรรมที่มีความเป็นใหญ่ในกิจ ที่ทำหน้าที่จัดการครอบงำการปฏิบัติที่เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์เป็นอำนาจหนุนนำการปฏิบัติให้ก้าวหน้ามี ๕ อย่าง คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และ ปัญญา^{๑๒๒} เมื่ออินทรีย์ ที่แก่กล้าย่อมเป็นตัวนำในการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะมีสัททอินทรีย์ หรือ ปัญญินทรีย์เป็นตัวนำ อย่างหนึ่งอย่างใดเสมออย่างแรงกล้า และเมื่อผู้ปฏิบัติได้บำเพ็ญสมาธิจนได้ฌาน ก็จะเรียกได้ว่ามีสมาธินทรีย์เป็นตัวนำ สมาธินทรีย์ที่เกิดจากวิโมกข์ ๘ นั้น มีแนวทางการบำเพ็ญตามสมถกรรมฐาน เพื่อให้เกิดฌาน เป็นความหลุดพ้นแห่งจิต ที่หมายถึง หลุดพ้นด้วยการข่มไว้ขณะที่อยู่ในฌานนั้นๆ ที่สุดแล้ว สมาธินทรีย์เป็นเพียงบาทฐานให้แก่ปัญญินทรีย์ เพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลที่หมดสิ้นสังโยชนได้ สามารถจำแนกภาวะความเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ โดยความแก่กล้าของอินทรีย์เป็นตัวนำไว้ดังนี้

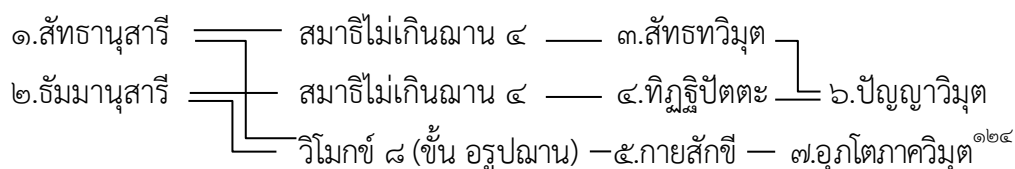
^{๑๒๒} พระครูสิทธิสังวร (วีระ ฐานวิโร), สมถะวิปัสสนา จากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ๒๕๕๖), หน้า ๔๖๕.

แผนผังที่ ๒ อุภโตภาควิมุตตกับอินทรีย์ ๕

ดังที่แสดงให้เห็นเป็นลำดับนี้ อุภโตภาควิมุต คือ บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ที่มีสมาธิอินทรีย์แรงกล้า หรือ มีสมาธิเป็นตัวนำ ดังที่จะแสดงให้เห็นลำดับที่ต่อเนื่องดังต่อไปนี้

แผนผังที่ ๓ อุภโตภาควิมุตกับสมาธิอินทรีย์

กล่าวได้ว่าพระอริยบุคคลในแต่ละระดับนั้นความแก่กล้าของอินทรีย์ หรือ อินทรีย์ที่เป็นตัวนำเข้าสู่ความเป็นพระอริยะในแต่ละระดับแตกต่างกัน และสมาธิที่เป็นตัวนำมีลักษณะที่ต่างกันด้วย ส่วนพระอรหันต์สามารถจำแนกเป็นหลักใหญ่ได้ ๒ ประเภท คือ พระอรหันต์ที่มีปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ มีปัญญานำ หรือ มีสมาธิไม่เกินมาน ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต ส่วนพระอรหันต์ที่มีสมาธิอินทรีย์เป็นใหญ่ หรือ มีสมาธินำอันอยู่ในชั้น อรูปมาน ๔ และนิโรธสมาบัติ เรียกว่า พระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุต และเพื่อให้เกิดความเด่นชัดมากขึ้น จะได้แสดงลักษณะแห่งการเข้าถึงพระอรหันต์ที่มีอินทรีย์นำ และสมณะนำ หรือ สมาธิวิปัสสนา อันเป็นความสอดคล้องเชื่อมโยงกันขาดจากกันไม่ได้ มีลำดับดังต่อไปนี้

^{๑๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๑๔.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๕.

๓.๕.๓ อุภโตภาควิมุตติที่สอตคัลล้องวิโมกข์ ๘ และอินทรีย์ ๕

อุภโตภาควิมุตติ อันเป็นความหลุดพ้นทั้งสองส่วน ที่มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกัน หรือเป็นการอาศัยหลักการแห่งสมณะอันเป็นช่องทางแห่งความหลุดพ้น ที่เรียกว่า ฌานสมาบัติ อันมี รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ประการ ซึ่งบุคคลที่จะบรรลุ หรือเรียกว่าเข้าถึงความเป็นอุภโตภาควิมุตตบุคคลได้นั้นต้องอาศัย สมถกรรมฐาน ที่มีรูปฌาน ๔ เป็นเบื้องต้น เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่แก่กล้า และสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่าสังโยชน์ให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากขันธสันดานได้ จึงเรียกบุคคลผู้ประพุดิปฏิบัติดังนี้ว่า พระอุภโตภาควิมุตสำหรับวิโมกข์ ประการที่ ๘ ที่เรียกว่า สัณญูเวทยิตนิโรธสมาบัติ นั้น เป็นสมาบัติสำหรับพระอริยบุคคลที่ในระดับ อนาคามี กับพระอรหันต์เท่านั้น เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนจะได้แจ่มแจ้งลักษณะอันเป็นความสอตคัลล้องของวิโมกข์ ๘ กับอินทรีย์ ๕ ที่เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติ^{๑๒๕} ดังที่ได้แสดงในแผนผังต่อไปนี้

^{๑๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๑๖.

๓.๕.๔ ระดับแห่งอุภโตภาควิมุตติ

การเข้าถึงอุภโตภาควิมุตตินั้นมี ๕ ระดับ แห่งอรุปสมำบัติที่ได้ คือ (๑) อุภโตภาควิมุตติ ผู้ที่ได้อรุปฌานที่ ๑, (๒) อุภโตภาควิมุตติ ผู้ที่ได้อรุปฌานที่ ๒, (๓) อุภโตภาควิมุตติ ผู้ที่ได้อรุปฌานที่ ๓, (๔) อุภโตภาควิมุตติ ผู้ที่ได้อรุปฌานที่ ๔ และ (๕) อุภโตภาควิมุตติ ที่ได้นิโรธสมำบัติ ดังที่ปรากฏในปรมัตถทีปนี อรรถกถาปัญจกัณณ บุคคลบัญญัติปกรณ์ ความว่า

อุภโตภาควิมุตติ เพราะหลุดพ้นวิเศษแล้วด้วยส่วนทั้งสอง บุคคลที่ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติ นั้นมี ๕ จำพวก คือ บุคคลผู้ออกจากอรุปสมำบัติ ๔ แต่ละอย่างแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย แล้วจึงบรรลอรุหนต์ ๔ จำพวก และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมำบัติ แล้วบรรลอรุหนต์ ๑ จำพวก บรรดาอริยะทั้ง ๕ นั้น ๔ พวกแรกท่านไม่เข้านิโรธอันเป็นประธาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติโดยอ้อม พระอนาคามีผู้ได้สมำบัติ ๘ แล้วออกจากสมำบัตินั้น เจริญวิปัสสนา แล้วบรรลุพระอรหัต เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติเสฏฐบุคค โดยตรง^{๑๒๖}

ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องในสมังคลาวิลาสิณี มหาวรรคอรกถา^{๑๒๗} ในปรมัตถโชติกา เถรคาถาอรกถา วังคีสเถรคาถา แห่งขุททกนิกาย^{๑๒๘} ในปรมัตถโชติกา เถรคาถาอรกถา วังคีสเถรคาถาที่ ๑ แห่งอรกถาขุททกนิกาย^{๑๒๙} ปรากฏในมโนรธปุณนี สัตตกนิบาตอรกถา บุคคลสูตรที่ ๔^{๑๓๐} ในบุคคลบัญญัติ ปัญจกัณณอรกถา อุภโตภาควิมุตติบุคคล แห่งอรกถาพระอภิธรรม^{๑๓๑}

สรุป อุภโตภาควิมุตติ มี ๕ ระดับ เป็นการจำแนกโดยสภาวะอรุปฌานที่ปรากฏสามารถจำแนกแต่ละลำดับได้ดังนี้

อุภโตภาควิมุตติระดับที่ ๑ หมายถึง บุคคลผู้ที่มีอรุปฌานที่ ๑ คือ บุคคลที่อาศัยสมถกรรมฐานที่มีอรุปฌานที่ ๑ ที่เรียกว่า อรุปฌานที่ ๑ อากาสนัญญาตนฌาน มีการกำหนดอากาสนหาที่สุตไม่ได้เป็นอารมณ์ แล้วออกจากอรุปฌานที่ ๑ นี้ และเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่

^{๑๒๖} อภิ.ปุ.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๑๒.

^{๑๒๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๓๑.

^{๑๒๘} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๕๖๘.

^{๑๒๙} ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๕๖๘.

^{๑๓๐} อง.สตุตก.อ. (ไทย) ๔/-/-/๒๓๓-๒๔.

^{๑๓๑} อภิ.ปุ.อ. (ไทย) ๓/-/-/๒๒๐-๒๒๒.

แก่กล้าและสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่าสังโยชนให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากขันธสันดานได้ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุด ที่เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดังนี้จึงเรียกว่าเป็น อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๑

อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๒ เป็นผู้มีรูปฌานที่ ๒ หมายถึง บุคคลที่อาศัย สมถกรรมฐานที่มีรูปฌานที่ ๒ ที่เรียกว่า วิญญานัญญาตนฌาน มีการกำหนดวิญญานหาที่สุกมิได้เป็นอารมณ์ แล้วออกจากอรุปฌานที่ ๒ นี้ แล้วเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่แก่กล้าและสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่าสังโยชนให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากขันธสันดานได้ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุด ที่เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดังนี้จึงเรียกว่า อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๒

อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๓ เป็นผู้มีรูปฌานที่ ๓ หมายถึง บุคคลที่อาศัย สมถกรรมฐานที่มีรูปฌานที่ ๓ ที่เรียกว่า อาภิกขัญญาตนฌาน มีการกำหนดภาวะไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ แล้วออกจากอรุปฌานที่ ๓ นี้ แล้วเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่แก่กล้าและสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่าสังโยชนให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากขันธสันดานได้ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุด ที่เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดังนี้จึงเรียกว่าเป็น อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๓

อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๔ เป็นผู้มีรูปฌานที่ ๔ หมายถึง บุคคลที่อาศัย สมถกรรมฐาน ที่มีรูปฌานที่ ๔ ที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน มีการเข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มี แล้วออกจากอรุปฌานที่ ๔ นี้ แล้วเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่แก่กล้าและสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่าสังโยชนให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากขันธสันดานได้ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุด ที่เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดังนี้ เรียกว่าเป็น อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๔

อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๕ เป็นพระอริยบุคคลที่ได้นิโรธสมาบัติ คือพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีผู้ได้สมาบัติ ๘ ดับสัญญาความจำได้หมายรู้ และเวทนาการเสวยอารมณ์ แล้วออกจากสมาบัตินั้น แล้วเจริญวิปัสสนาจนมีอินทรีย์ที่แก่กล้าและสมดุลงันพอเหมาะพอดีอันเป็นความ

บริสุทธิบริบูรณ์ ครบถ้วนกระบวนการทางวิปัสสนาญาณ และสามารถตัดละกิเลสที่เรียกว่า สังโยชน์ให้หมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด จากชั้นธัมมคานได้ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคลระดับสูงสุด ที่เรียกว่า พระอรหันต์ เมื่อบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดังนี้ เรียกว่า อุภโตภาควิมุตระดับที่ ๕

สรุป อุภโตภาควิมุตนั้นมีเพียง ๒ ลักษณะใหญ่เท่านั้น คือ อุภโตภาควิมุตโดยอ้อม อันเป็นลักษณะของบุคคลผู้ออกจากอรุปสมบัติ ๔ แต่ละอย่าง หรือ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย แล้วจึงบรรลอรหันต์ จึงได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตโดยอ้อม และ อุภโตภาควิมุตโดยตรง คือ ผู้ได้สมบัติ ๘ นิโรธสมบัติ ครบถ้วนกระบวนการแห่งสมณะ และ วิปัสสนา แล้วบรรลุพระอรหันต์นี้เรียกว่า อุภโตภาควิมุตโดยตรง

๓.๖ สรุปท้ายบท

อุภโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาที่มีลักษณะเฉพาะที่ปรากฏในพุทธศาสนาเท่านั้น คือ เป็นการศึกษาในเรื่องของความหลุดพ้น จากอกุศลธรรมทั้งหลาย ที่ก่อให้เกิดทุกข์ เป็นสภาวะที่หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง เรียกว่า วิมุตติ จากการศึกษาพบว่า วิมุตติที่ปรากฏในพระพุทธานุศาสน์ เมื่อจำแนกโดยลักษณะอาการที่หลุดพ้นนั้นสามารถจำแนกได้ ๕ ระดับ คือ ๑) วิกขัมภณวิมุตติ ๒) ตทังควิมุตติ ๓) สมุจเฉทวิมุตติ ๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๕) นิสสรณวิมุตติ นี่เป็นลำดับแห่งวิมุตติที่ปรากฏและเมื่อจำแนกโดยหลักใหญ่แล้วลักษณะของความหลุดพ้นนั้น สามารถจำแนกได้ ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑) เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางด้านจิต หรือ ความหลุดพ้นแห่งจิต เป็นความหลุดพ้นด้วยกำลังของจิต ด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งกำราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกทั้งหลาย อันเป็นผลจากสมณะ ๒) ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา เป็นปัญญาที่บริสุทธิ ความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ เกิดขึ้นแก่ผู้ที่บรรลอรหัตผล กำจัดอวิชชา ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวงเป็นผลจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

อุภโตภาควิมุตติ เป็นความหลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ ความหลุดพ้นทั้งสองส่วน ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นการดำเนินไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ ที่ต้องบำเพ็ญสมณะมาจนได้สมบัติ ๘ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นบาทฐานบำเพ็ญวิปัสสนา จนหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ ด้วยการข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌานหนึ่ง และหลุดพ้นด้วย วิปัสสนาปัญญา เข้าถึงความหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิงของพระอรหันต์ จึงเรียกว่า อุภโตภาควิมุตติ

บทที่ ๔

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตตินี้ เป็นการศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร ตำรา ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ที่บ่งชี้ถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ เป็นการศึกษาเพื่อสร้างองค์ความรู้ ความเข้าใจ และทัศนคติที่เกี่ยวกับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ที่จะช่วยไขข้อสงสัย หรือความหลงเข้าใจผิดในสภาวะธรรมที่ปรากฏแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติ สามารถดำเนินตามหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้องถูกต้องตรง และปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาได้ จากการศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ที่มีคุณลักษณะพิเศษ เป็นที่สุดทั้ง ๒ ส่วน ทั้งทางโลกียะและโลกุตระ คือ เจโตวิมุตติ กับปัญญาวิมุตติ พร้อมคุณลักษณะที่พิเศษทางโลกียะ ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ และพระอรหันต์ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ และพระอรหันต์ที่ได้รูปฌานอย่างน้อย ๑ ชั้นไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา นี่คือภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ปรากฏโดยคุณลักษณะพิเศษ และลักษณะการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ซึ่งสามารถจำแนกเพื่ออธิบายให้เกิดความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

๔.๑ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา
โลกียอภิญญา

๔.๒ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓

๔.๓ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔

๔.๔ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖

๔.๕ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

๔.๖ สรุปท้ายบท

๔.๑ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา จากการศึกษานอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่มิได้โลกียวิชา โลกียอภิญา พบว่า พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่มิได้โลกียวิชา หมายถึง พระอรหันต์ที่มิได้โลกียวิชา มี ๒ ประเภท คือ ๑) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๒) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้จุตูปาตญาณ และ พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่มิได้โลกียอภิญา หมายถึง พระอรหันต์ที่มิได้โลกียอภิญา มี ๕ ประเภท คือ ๑) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้อิทธิวิธิ (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้) ๒) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้ทิพโสตา (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์) ๓) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้) ๔) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้ปุพเพนิวาสานุสสติ (ญาณทำให้ระลึกชาติได้) ๕) พระอรหันต์ผู้ที่ไม่ได้ทิพพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์) เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจในเรื่องภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่มิได้โลกียวิชา โลกียอภิญา ผู้วิจัยจึงได้จำแนกประเด็นการศึกษาที่ค้นพบเป็นหัวข้อโดยมีการเรียงลำดับ และ ความสำคัญ ดังนี้

๔.๑.๑ คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา จากข้อมูลที่เกี่ยวข้องนอกสารชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิ พบว่า คุณสมบัติที่บ่งบอกถึงลักษณะ สภาวะ และอาการที่ปรากฏ พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่มิได้โลกียวิชา โลกียอภิญา คือ บุคคลที่เข้าถึงภาวะความเป็นอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ มีสมณะเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ ที่มีอุปปนาสมาธิ หรือเรียกว่า สมาธิในระดับ ฌาน คือ ตั้งแต่ อรูปฌานที่ ๑ อากาสาณัญจายตนฌาน อรูปฌานที่ ๒ วิญญานัญจายตนฌาน อรูปฌานที่ ๓ อาภิญญายตนฌาน เป็นตัวนำหน้าวิปัสสนา นี่เป็นการบรรลุถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ซึ่งเป็นโลกุตตระ ส่วนความรู้แจ้งอันวิเศษที่เรียกว่า โลกียวิชา โลกียอภิญา อันเป็นความรู้แจ้งพิเศษในทางโลกียะ ที่บุคคลผู้ได้สมบัติ ๘ ประการเท่านั้น คือ สามารถบรรลุถึงอรูปฌานที่ ๔ ที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตน เนื่องด้วยสมบัติ ๘ ประการเท่านั้นจึงจะสามารถอำนวยผลทางโลกียะให้สมบูรณ์ และเกิดมิได้ หากบุคคลไม่สมบูรณ์ในสมบัติ ๘ ประการแล้ว ผลที่ปรากฏย่อมไม่อำนวยสู่ความรู้แจ้งอันวิเศษทางโลกียะได้

๔.๑.๒ วิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ จากเอกสารที่มีความเกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ทั้งเอกสารชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิ พบว่า พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตตินั้นเป็นพระอรหันต์ที่บรรลุทั้งสองส่วนคือ ส่วนที่เป็นเจโตวิมุตติ กับส่วนของปัญญาวิมุตติ กล่าวคือ เป็นพระอริยบุคคลผู้บรรลุทั้งสองส่วน ในส่วนของเจโตวิมุตตินั้น เป็นผลที่เกิดจากการบำเพ็ญในสมถกรรมฐาน เป็นความหลุดพ้นโดยการข่มอกุศลธรรม มีนิเวธ เป็นต้น ไฉนเบื้องต้น ซึ่งเจโตวิมุตติที่ส่งผลให้สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติได้นั้น บุคคลผู้ปฏิบัติในสมถกรรมฐานย่อมได้สมาบัติ ๘ ประการ และมีความชำนาญแคล้วคล่องในการออก การอธิฐาน การเข้าตามระยะเวลาที่ต้องการ ออกตามระยะเวลาที่ต้องการเป็นต้น แล้วพิจารณาองค์ฌานที่พึงออก ในแต่ละฌานนั้นๆ กล่าวคือ เข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌานนั้นพิจารณาองค์ฌานที่ปรากฏ สำหรับพระอริยะแบบอุกโตภาควิมุตติ ที่ไม่มีความสามารถทางโลกียะวิชาโลกียะอภิญา เจโตวิมุตติ หรือ ฌานสมาบัติที่ปรากฏมีนั้น เริ่มต้นที่อรุปฌานที่ ๑ จนถึงอรุปฌานที่ ๓ ที่เรียกว่าอาภิญญายตนฌาน เพียงเท่านั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้นผู้วิจัยได้เรียงลำดับและขั้นตอนในการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา และโลกียอภิญา ดังนี้

จากการศึกษาในเอกสารที่เกี่ยวข้องกับวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญานั้น เบื้องต้นหรือ กิจที่พึงปฏิบัติก่อนการเจริญกรรมฐาน คือ ผู้ที่เริ่มปฏิบัติให้สำรวจดูว่าเป็นบุคคลที่อยู่ในข่ายของบุคคลผู้มีธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ ซึ่งธรรมที่เป็นปัจจัยสำคัญที่ก่ออันตรายขัดขวางต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลอย่างแท้จริงเมื่อสำรวจตรวจดูแล้วตนเป็นบุคคลผู้ที่ไม่มียธรรมที่เป็นเครื่องกั้น หรือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแล้ว สิ่งที่สำคัญในอันดับต่อไป ได้แก่

๑) การตั้งตนอยู่ในศีล ต้องอาศัยการดำรงในความบริสุทธิ์แห่งศีลเป็นเบื้องต้น หลังจากการชำระศีลให้หมดจดดีแล้ว พึงตัดความกังวลอย่างใด อย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น ในบรรดาปิลิโพธ ๑๐ ประการนั้น เนื่องด้วยปิลิโพธิ คือ ความกังวลใจ เป็นเครื่องผูกพันดีเหนี่ยวรั้ง

ข้อติดขัดของผู้ดำเนินเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคล พึงตัดเสียให้ได้ หากมีความกังวลในเรื่องต่างๆ ย่อมจะปฏิบัติในพระกรรมฐานได้ยาก

๒) แสวงหากัลยาณมิตร พึงเข้าหาท่านที่สามารถสอนพระกรรมฐานให้แก่ตนได้ กรรมฐานที่พระอุทฺทกวิมุตตินั้น เริ่มที่สมถกรรมฐานเป็นเบื้องต้นก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาภายหลัง เข้าหากัลยาณมิตรที่ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ

๓) เลือกกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต การเลือกกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตแบบอุทฺทกวิมุตติ ต้องปฏิบัติในสมถกรรมฐานอาศัยการศึกษาในกรรมฐานนั้นๆ กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของบุคคลที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุทฺทกวิมุตติ คือ กสิณ ๙ เว้นอากาศกสิณ เนื่องด้วยอากาศกสิณเป็นปรมาตมธรรมไม่เป็นปัจจัยให้อรูปฌานได้ เพราะเป็นกสิณที่ไม่สามารถเพิกออกได้ กสิณเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนทุกจริต และที่สำคัญการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุทฺทกวิมุตติ ต้องอาศัยอรูปฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา ซึ่งมีเพียงแต่กสิณ ๙ เท่านั้นที่นำไปสู่อรูปฌานได้ นอกจากกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตแล้วยังต้องอาศัยการศึกษาเพื่อการประพฤติปฏิบัติให้เจริญในพระกรรมฐานนั้น คือการศึกษาในด้านสัปปายะของจริตต่างๆ อันได้แก่ความเกื้อกูล สิ่งที่เป็นประโยชน์ในการปฏิบัติ ที่สามารถกำจัดกิเลสได้ เช่น เสนาสนะที่รกรุงรัง ฝ้านุ่นผ้าห่มที่หยาบ กระด้าง และอิริยาบถยืนหรือจงกรม เป็นต้นเหมาะสมสำหรับบุคคลราคะจริต เสนาสนะที่ละเอียด ประณีต และอิริยาบถนั่งหรือนอนเหมาะสมกับบุคคลผู้มีโทสจริต สำหรับเสนาสนะที่โล่ง ไม่แคบ เป็นต้น และอิริยาบถจงกรมเหมาะสมสำหรับบุคคลผู้มีโมหะจริต ส่วนสัทธาจริตมีวิธีการที่เหมือนกันกับโทสจริตทั้งหมด พุทธิจริตมีเสนาสนะที่สัปปายะเหมาะสมดี วิตกจริต เสนาสนะควรควรอยู่ในชอกเขาลึก หรือเสนาสนะที่มีป่าปิดบัง เพราะอยู่ในที่โล่ง วิตกย่อมพล่านไป

๔) เว้นสถานที่ที่เป็นโทษ ในการเจริญสมถกรรมฐาน คือวัดที่มีโทษ ๑๘ ประการ มีวัดใหม่ วัดสร้างใหม่ เป็นต้น และเลือกสถานที่ที่เหมาะสมสะดวกสบายในการบำเพ็ญสมถกรรมฐานตามแบบอุทฺทกวิมุตติ คือ เสนาสนะที่อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ไม่มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน กระเทบ เป็นต้น เป็นลักษณะเสนาสนะที่เหมาะสมกับการปฏิบัติแบบอุทฺทกวิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

๕) การเจริญสมาธิในชั้นบริกรรมภาวนา พบว่า เมื่อภาวะจิตสงบแล้ว เลือกสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติในพระกรรมฐานดีแล้ว ขั้นตอนต่อไปต้องจัดเตรียมวัตถุที่เป็นอารมณ์แห่งกรรมฐาน โดยใช้ กสิณดิน เป็นกรรมฐาน คือ การเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ การจัดทำองค์กรรมฐาน ดิน สำหรับดินที่ใช้ทำดวงกสิณ พบว่า ควรหาดินที่มีสีอรุณ (สีส้มอ่อนๆ) หรือ ดินที่มีสีแดงคล้ายกับอาทิตย์ที่กำลังขึ้นจากขอบฟ้า มีความเหนียวพอประมาณ เพราะเพื่อให้จิตใจเกิดความปิติ และ ป้องกันการเพ่งวันณกสิณ (สีต่างๆ) ทำความสะอาดเอาเศษสิ่งสกปรก เช่น เปลือกไม้ เศษหิน เป็นต้น ออกให้หมด ใช้น้ำขยำให้ได้ขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้ว เพราะผู้ปฏิบัติใช้ในการเพ่งแล้วได้ผลมากที่สุด หากต้องการลดขนาดลง ก็ลงได้อีก ๒-๔ นิ้ว (นิมิตเกิดง่าย แต่เสื่อมง่าย) หากต้องการเพิ่มขนาด สามารถเพิ่มได้อีก ๔-๘ นิ้ว (นิมิตเกิดยาก แต่เสื่อมยาก) ใช้สีเขียวหรือสีขาวทาขอบขนาด ๑/๔ นิ้ว ให้ทำความสะอาดและทำความสะอาดเช่นเดียวกับพระพุทธรูป (เสมือนหนึ่งครู) เมื่อได้สถานที่เงียบสงัด มีความสะดวกสบายในการปฏิบัติกรรมฐานแล้ว ให้ตั้งองค์กรรมฐานไม่ให้สูงหรือต่ำกว่าสายตา ในอาการนั่ง ผู้ปฏิบัติให้อยู่ท่าองค์กรรมฐานภายในหัตถบาท คือ ๒ ศอก ๑ คืบ โดยการนั่งขัดสมาธิอยู่หนึ่งๆ อย่าเพิ่งเริ่มบริกรรมด้วยความรีบร้อน ให้นั่งขัดสมาธิลืมหัด ดูดวงปฐวีกสิณ อยู่เฉยๆ เพื่อให้ร่างกายพร้อมก่อนภาวนา ให้สังเกตลมหายใจเข้าออกของตนเป็นหลัก เมื่อลมหายใจราบเรียบแล้ว ร่างกายผ่อนคลายเบาสบายแล้ว เมื่อมีตั้งมั่นในพระกรรมฐาน ต้องปรารภการได้มาซึ่งฌาน พร้อมการอธิฐานจิตให้ผลสำเร็จของการปฏิบัติ ให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย

๖) ลักษณะที่เริ่มเพ่งองค์กรรมฐาน พบว่า ควรวางสายตาสบายๆ อย่าเพ่งแบบจ้อง หรือ หรีตา พร้อมทั้งบริกรรมภาวนาว่า ปฐวีฯ หรือ ดินฯ ไปเรื่อย ช้าๆ ไป จนเกิดความสงบกายและใจแล้ว พึงปล่อยวางการมองดูดวงกสิณแล้ว ให้หรีตาลงอยู่ในสภาวะที่ดวงตาผ่อนคลาย จนกระทั่งดวงกสิณแจ่มชัดโดยไม่ต้องเพ่ง และด้วยการน้อมจิตเพ่งดูดวงกสิณ ด้วยลักษณะที่ผ่อนคลายสายตานี้ มีเป้าหมาย คือ เพื่อให้เห็นดวงกสิณได้แจ่มชัดเมื่อหลับตาลง จนกระทั่งดวงกสิณจะปรากฏเด่นชัดเสมอกันแม้ในเวลาหลับตาหรือลืมหัดอยู่ ย่อมไม่มีความแตกต่างกัน เมื่อบริกรรมนิมิตปรากฏแจ่มชัดในขณะที่หลับตาหรือลืมหัดไม่แตกต่างกันแล้ว แสดงว่า ขณิกสมาธิเกิดความตั้งมั่นแล้ว เรียกสภาวะธรรมในช่วงนี้ว่า อุคคหนิมิต และ ขณิกสมาธิที่มีความตั้งมั่นนี้เรียกว่า อุปจารสมาธิ แรกเริ่มอันเป็นช่วงที่ องค์ธรรมเกิดขึ้นในบริกรรมภาวนา คือ วิตก วิจาร์ ที่หมายถึง การน้อมจิตเพ่งที่ดวงกสิณอย่างต่อเนื่อง ที่มีบริกรรมนิมิตเป็นเครื่องหนุนแห่งจิต มีความสงบกายสงบใจ หรือเรียกว่า เป็นความเบาสบายของกายและใจเกิดขึ้น

๓) การเจริญสมาธิในขั้นอุปจารภาวนา พบว่า เมื่อผู้ปฏิบัติผ่านพ้นขั้น บริกรรมภาวนา หรือ ขณิกสมาธิแล้ว เกิดความตั้งมั่นแห่งขณิกสมาธิแล้วก็ตาม หากเกิดความ ย่อเย้น ในการพิจารณา ที่เรียกว่า วิตก วิจาร์ ย่อเย้น การน้อมจิตเพ่งที่ดวงกลีณอย่างต่อเนื่อง ที่มีบริกรรมนิมิตเป็นเครื่องหลวงแห่งจิตย่อเย้นลง ขณิกสมาธิที่ตั้งมั่น ย่อมสั่นไหวไม่มั่นคง อุคคหนิมิตที่ปรากฏย่อมเลื่อนรางลง ซึ่งการบำเพ็ญสมถกรรมฐาน ย่อมมีสภาวะจิตที่มีลักษณะ ขึ้นลงเป็นธรรมดา เนื่องจากสมาธิในขั้นบริกรรมภาวนาไม่เต็มเปี่ยมบริบูรณ์ ต่อเมื่อสมาธิในขั้น บริกรรมภาวนาเต็มเปี่ยมบริบูรณ์จากการบำเพ็ญเพียรอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ยอมละจากความ เพียรในการปฏิบัตินั้น บริกรรมภาวนาย่อมเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ อันเป็นเหตุให้ อุปจาร อุปจารสมาธิเกิดขึ้น การบริกรรมในนิมิตที่เป็นอารมณ์เครื่องหลวงแห่งจิตย่อมเปลี่ยนไป เรียกว่า อุคคหนิมิต จะมีความแจ่มชัดเมื่อหลับตา และเรียกระดับภาวนานี้ว่า อุปจารภาวนา

เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏ สภาวะธรรมในขั้นอุปจารภาวนาย่อมแตกต่างจากสภาวะจิตใน ขั้นบริกรรมภาวนาเป็นธรรมดา ซึ่งการบำเพ็ญเพียรในขั้น อุปจารภาวนา ต้องอาศัยความเพียร ยิ่งขึ้นไปตามลำดับของความละเอียดปราณีตของจิต อุคคหนิมิตที่ปรากฏขึ้นย่อมมีความแจ่มชัด ในขณะที่หลับตา ความสวยงามวิจิตรมากกว่าบริกรรมนิมิต สภาวะในช่วงนี้ ต้องอาศัยอุคคหนิมิต นี้เป็นอารมณ์เครื่องหลวงจิต โดยไม่ต้องเพ่งด้วยตาแล้ว แต่ใช้จิตเพ่งที่ดวงปฐมวิกลีณ จนปรากฏ ถึงความแจ่มชัดแม้ขณะหลับตาแล้ว ให้มีความตั้งมั่นในอุคคหนิมิตนั้นต่อไป ย่อมเป็นเหตุให้ อุปจารสมาธิเจริญขึ้นตามลำดับ ผู้ปฏิบัติพึงทราบว่าได้อุคคหนิมิตแล้ว เพราะเป็นภาพทางใจ ไม่ ควรขยายในอุคคหนิมิต เพราะนิวัตรธรรมยังไม่สงบ กำลังสมาธิยังไม่แข็งแกร่งหากขยายจะทำให้ นิมิตเสื่อมได้ หากนิมิตเสื่อมต้องเริ่มต้นใหม่ ควรเพ่งอุคคหนิมิตไว้เพียงอย่างเดียว เพื่อเป็นบาทให้ คุณภาพนิมิตใส เข้าถึงปฏิภาคนิมิต ในขั้นอุปจารภาวนานี้ เมื่อมีความเต็มเปี่ยมแล้ว อุปจาร สมาธิย่อมจะมีความตั้งมั่น อุคคหนิมิตก็จะมี ความแจ่มชัด และเปลี่ยนแปลงไป นิวัตร ๕ ดับสนธิ ลง มีปิติเกิดขึ้นเนื่องจากนิวัตรดับไป สภาวะธรรมในช่วงนี้จะดำเนินไปได้สะดวกเนื่องจากมีปิติ เป็นเครื่องย้อมใจให้อยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มีอุคคหนิมิตที่สวยงามเป็นอารมณ์เครื่องหลวงจิต เพื่อเป็นบาทฐานต่อไปใน อัปปนาภาวนา

๔) การเจริญสมาธิในขั้นอัปปนาภาวนา พบว่า สภาวะธรรมของจิตในขั้น อัปปนาภาวนา ย่อมมีความแตกต่างจากขั้นบริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนา และต้องอาศัย อุปจารสมาธิที่บริบูรณ์ จึงจะเกิดความบริสุทธิ์ของอุคคหนิมิต อันเป็นบาทฐานให้เกิดปฏิภาคนิมิต ซึ่งปฏิภาคนิมิตในขั้นต้นนี้จะเป็นอารมณ์เครื่องหลวงจิต ด้วยสติอันตั้งมั่นในปฏิภาคนิมิต อัปปนา สมาธิ ย่อมปรากฏขึ้น ตามลำดับด้วยองค์ธรรมที่เกิดจากอุปจารภาวนาสันนิษฐาน คือ เกิดขึ้น

ด้วยอำนาจแห่งปิติ ปฏิภาคนิมิตจะแจ่มใสขึ้นและมีความวิจิตรงดงามเป็นที่สุด เมื่ออัปนาสมาธิเจริญขึ้น ปฏิภาคนิมิตย่อมแจ่มวิจิตรงดงามชัดตามลำดับ เมื่อปิติเจริญขึ้นตามลำดับ ปัสสทธิอันเป็นความสงบกายสงบใจย่อมเจริญขึ้นตามลำดับ เป็นเหตุให้เกิดสุข จากความวิเวกที่เป็นความสงบจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งลักษณะที่ปรากฏในผู้ที่บำเพ็ญเพียรในขั้น อัปนาภาวนานี้จะมีความพลิตพลิน ด้วยปิติ สุข ภายในจิตใจ

๙) การปฏิบัติเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ พบว่า ผู้ปฏิบัติพึงรู้ว่าปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว เพราะเป็นภาพที่ใสมีความวิจิตรงดงาม แสดงให้เห็นว่าผู้ปฏิบัติได้เริ่มเข้าขอบเขตแห่งอุปปจารภาวนาแล้ว ไม่ควรขยายในปฏิภาคนิมิตทันที เพราะยังอยู่ในขอบเขตเบื้องต้นแห่งอุปปจาร กำลังสมาธิยังไม่มั่นคง ให้เพ่งปฏิภาคนิมิตไว้ ปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุปปจารสมาธินั้นสามารถเจริญให้จนถึงขั้นอัปนาสมาธิได้โดยบัลลังก์เดียวได้ แต่ถ้าไม่สามารถปฏิบัติได้เช่นนั้น ควรรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้ เพราะเมื่อรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ได้ อุปปจารสมาธิจะไม่เสื่อม แต่ถ้าไม่มีการรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ อุปปจารสมาธิที่ได้แล้วก็จะเสื่อมไป

๑๐) การรักษาปฏิภาคนิมิต พบว่า การรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ พึงเว้นธรรมอันไม่เป็นที่สัปายะ ๗ อย่าง คือ ๑ อาวาสสัปายะ ที่อยู่อันเป็นที่สบาย ๒ โศจรสัปายะ หมู่บ้านบิณฑบาตเป็นที่สบาย ๓ ภัตตสัปายะ คำพูดอันเป็นที่สบาย ๔ บุคคลสัปายะ บุคคลผู้เป็นที่สบาย ๕ โภชนสัปายะ อาหารอันเป็นที่สบาย ๖ อุตุสัปายะ อากาศอันเป็นที่สบาย ๗ อิริยาบถสัปายะ อิริยาบถอันเป็นที่สบาย แต่ถ้ายังไม่สำเร็จอัปนาสมาธิ พึงบำเพ็ญอัปนาโกศล คือ วิธีการที่ให้ความฉลาดในอัปนาให้เกิดขึ้นบริบูรณ์ต่อไป มีด้วยกัน ๑๐ ประการคือ ๑ ทำวัตถุให้สะอาด ๒ โดยทำอินทรีให้เสมอกัน ๓ โดยฉลาดในนิมิต ๔ โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก ๕ โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๖ โดยพยุจจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ๗ โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย ๘ เว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ ๙ โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ ๑๐ โดยน้อมจิตไปในสมาธิ เมื่อเจริญอัปนาโกศลให้บริบูรณ์ในปฏิภาคนิมิตได้แล้ว อัปนาสมาธิจะเกิดขึ้น แต่ถ้าอัปนาสมาธิยังไม่ปรากฏผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียรปฏิบัติต่อไป โดยมีความเพียรให้เพิ่มขึ้นไป พิจารณาในพฤติกรรมของจิต พยายามปรับปรุงวิริยะกับสมาธิให้มีหน้าที่สมดุลกันเสมอ พึงคอยยกจิตที่ห่อหุ้มแต่เพียงเล็กน้อย ป้องกันจิตที่เคร่งเครียดเกินไป ประคองจิตให้สมดุลอยู่เสมอให้จงได้ เมื่อปลดปล่อยภาวะจิตที่ห่อหุ้ม และฟุ้งซ่านได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ให้ประคองจิตจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิตนั้น ในช่วงนี้ย่อมสามารถขยายปฏิภาคนิมิตได้ คือ ขนาดที่ควรขยาย จะขยายจากเดิมทีละนิ้ว กระทั่งถึงที่สุดจดขอบจักรวาลก็ได้ เพราะการขยายปฏิภาคนิมิต เป็นไปเพื่อเป็นบาทฐานให้เข้าถึงปฐมฌาน เพื่อให้มีกำลังมาก เพราะกาลที่ควรขยายปฏิภาคนิมิต จะ

ขยายในขณะที่สมาธิยังเป็นอุปจารสมาธิ คือ สมาธิใกล้ต่อฌานก็ได้ หรือ ภายหลังที่ได้สำเร็จอัปปนาสมาธิ คือ ได้ฌานแล้วก็ได้ เมื่อบำเพ็ญเพียรในสมถกรรมฐานตามลำดับที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้บรรลุอัปปนาภาวณา เกิดความเป็นเอกัคตาแห่งจิต เข้าถึงความบริบูรณ์ของอัปปนาภาวณา สภาวธรรมของจิตที่มี วิตก วิจาร ปิติ สุข และ เอกัคตาเป็นความตั้งมั่นแห่งจิต กล่าวได้ว่าในชั้นอัปปนาภาวณาที่บริบูรณ์นี้ เป็นการบรรลุขั้นปฐมฌานนั่นเอง

๑๑) ความปรากฏแห่งปฐมฌาน พบว่า การปฏิบัติเพื่อให้เกิดฌานนั้น ต้องอาศัย สมาธิ ทั้ง ๓ ระดับคือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ซึ่งสมาธิทั้ง ๓ นี้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัย นิमित หรือ ดวงกสิณเป็นอารมณ์กรรมฐานที่หน่วงจิต ๓ คือ ๑ บริกรรมนิमित ๒ อकुหนิมิต และปฏิภาคนิมิต จนสามารถสงบระงับจากอกุศลธรรมทั้งหลาย อันมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้นได้ อันเกิดจากอำนาจแห่งการข่มไว้ด้วยสมาธิ เข้าถึงปฐมฌาน โดยอาศัยองค์ธรรม ๕ ประการ ในปฐมฌาน คือ (๑) วิตก คือ สภาวะในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐาน (๒) วิจาร คือ สภาวธรรมในการดำรงรักษาความต่อเนื่องของการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ (๓) ปิติ คือ ความอึดเอิบใจที่แผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย (๔) สุข คือ ความสำราญใจเพราะจิตเสวยความสงบจากสมาธิ ในชั้นปฐมฌาน (๕) เอกัคตา คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตไม่สั่นไหวอยู่ในปฐมฌาน หรือความเป็นธรรมเอกแห่งจิตในปฐมฌาน สภาวธรรมของจิตที่เกิดขึ้นจากการบำเพ็ญ บริกรรมภาวณา อุปจารภาวณา และ อัปปนาภาวณา โดยอาศัยปฐวิกสิณ เมื่อบรรลุฌานเป็นครั้งแรกจนนิมิตนั้น พึงเข้าฌานบ่อยๆ หากฌานไม่คล่องแคล่ว ย่อมเสื่อมจากฌานที่ได้ และย่อมไม่สามารถที่จะบรรลุทุติยฌานได้ เพราะฉะนั้นจึงควรสังขมวสี ๕ ในปฐมฌาน วสี ๕ ประการ ซึ่งถ้ายังไม่ได้วสีในฌานลำดับต้นนี้ ก็อย่าพึงเจริญฌานต่อไป มิฉะนั้นอาจจะเสื่อมจากฌานที่ได้แล้ว และไม่ปรากฏฌานในขั้นต่อไป

๑๒) ความปรากฏแห่งทุติยฌาน พบว่า เมื่อได้สังขมในความชำนาญในวสีทั้ง ๕ เป็นอย่างดีแล้ว เห็นโทษในปฐมฌานนั้นมีความเบื่อหน่ายในฌานเดิมว่า เป็นสมาบัติที่มีนิวรณ์ อยู่ใกล้ และมีองค์ฌานที่ทรมากำลัง เพราะวิตกวิจารเป็นองค์หยาบ ส่วนทุติยฌานเป็นธรรมสงบกว่า แล้วกระทำให้บรรลุถึงทุติยฌานต่อไป เมื่อบุคคลออกจากปฐมฌานมีสติสัมปชัญญะพิจารณาถึงองค์ฌานอยู่นั้น วิตกและวิจารย่อมปรากฏโดยสภาพที่หยาบ ปิติ สุข และเอกัคตา ย่อมปรากฏโดยสภาพที่ละเอียด พึงมนสิการในปฏิภาคนิมิตที่ปรากฏนั้นว่า ปฐวิฯ หรือ ดินฯ ซ้ำๆ อย่างต่อเนื่องไป เพื่อละองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียด คือ เมื่อสภาวธรรมของจิตในชั้นปฐมฌานมีความละเอียด ประณีตยิ่งขึ้น องค์ธรรมที่มีความละเอียดน้อยที่สุดย่อมดับไปเป็นธรรมดา กล่าวได้ว่า การดับไปของวิตกและวิจาร ในปฐมฌาน เป็นการบรรลุถึงทุติยฌาน บุคคลผู้บรรลุทุติยฌาน ย่อมบังเกิดความระงับดับลงของกายสังขาร

วีสังขาร และจิตสังขาร นอกจากนี้ยังบังเกิดความระงับดับลงของ วิตก และ วิจาร ไม่ปรากฏการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานอย่างต่อเนื่องด้วยการกำหนดวาระจิต อันเป็นความหมายของความดับลงของวิตก และวิจาร ซึ่งผู้ที่บรรลุทุติยฌานจะได้รับความสงบทางกาย และความสงบทางใจ ที่เรียกว่า ปัสสัทธิ อันก่อให้เกิด ปิติ สุข จากความสงบ และเกิดความตั้งมั่นของจิตรวมเป็นหนึ่ง หรือ เอกัคตาแห่งจิต เมื่อการกำหนดจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานอย่างต่อเนื่อง ได้สงบระงับไป เป็นความสงบในระดับอัปปนาสมาธิ โดยมีองค์ธรรมในทุติยฌาน คือ ปิติ สุข และเอกัคตา

ในทุติยฌานนี้ ย่อมอาศัย ปฏิภาคนิมิต เป็นอารมณ์เครื่องทวนจิตสืบต่อเนื่องจากปฐมฌาน เป็นสภาวะธรรมที่มีสมาธิความตั้งมั่นเพราะความดับไปของวิตก และวิจาร อันเป็นความระเอียดย ประณีต มากกว่าใน สภาวะธรรมของจิตขั้นปฐมฌาน ซึ่งการดำรงจิตอยู่ในทุติยฌานนั้น แม้บุคคลผู้ได้บรรลุทุติยฌานแล้ว มีความผ่องใสในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกวิจาร มีปิติ สุข อันเกิดจากสมาธินั้น สัญญาณมสิการอันประกอบด้วย วิตก ย่อมฟุ้งซ่านไปได้ เนื่องจากสมาธิในขั้นทุติยฌานยังไม่ถึงความเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ และเหตุที่จะทำให้ทุติยฌานเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ได้ คือการเจริญในทุติยฌาน ให้มีความแคล่วคล่องเหมือนปฐมฌาน อันเป็นเหตุให้เกิดเอกัคตาจิต ที่ทำให้ทุติยฌานมีความพร้อมบริบูรณ์ ไม่มีอาการสั่นไหวของจิตในขั้นทุติยฌาน มีความประจักษ์แจ้งในคุณและโทษในทุติยฌานมีลักษณะเดียวกันกับปฐมฌาน อันเป็นเหตุให้บังเกิดความพร้อมบริบูรณ์ในการออกจากทุติยฌาน เพื่อบรรลุตติยฌานต่อไป

๑๓) ความปรากฏแห่งตติยฌาน พบว่า ตติยฌาน เป็นสภาวะธรรมที่มีจิตตั้งมั่น เป็นสมาธิที่ละเอียด ประณีตมากกว่าทุติยฌาน ต่อเนื่องด้วยความสงบทางกายและใจ เพราะความดับไปแห่งปิติเป็นเหตุ ตติยฌานที่มีจิตตั้งมั่นนั้นมืองค์ธรรมที่ปรากฏคือ สุข และเอกัคตาแห่งจิต สมาธิในขั้นตติยฌานนี้ ยังคงต้องอาศัย ปฏิภาคนิมิต เป็นอารมณ์เครื่องทวนแห่งจิตสืบต่อจากทุติยฌาน เมื่อบุคคลผู้บรรลุตติยฌาน ที่มีความดับแห่งปิติคือ ความสุขทางกายจากปิติดับไป มีแต่ความสุขทางใจ มีสติสัมปชัญญะพร้อมมีอุเบกขา คือ ความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในปิติ มีลมหายใจที่แผ่วเบา อุณหภูมิในร่างกายจะเย็นลงกว่าก่อนเข้าตติยฌาน ปฏิภาคนิมิตที่ปรากฏอันงดงามวิจิตรพิสดารนับแต่ขั้นอัปปนาภาวนาจนถึงทุติยฌานจะมีลักษณะที่เลือนรางลง เพราะสติสัมปชัญญะและอุเบกขาธรรมได้เจริญตั้งมั่นแล้ว การที่ได้บรรลุถึงตติยฌานแล้วนั้น สัญญาที่ประกอบกับปิตียังมีอาการฟุ้งออกไป ควรพิจารณาในวาระจิตในตติยฌานให้มีความแคล่วคล่องเหมือนในทุติยฌาน ก็จะเป็นเหตุให้เกิด เอกัคตาแห่งจิตในตติยฌาน สมาธิในตติยฌานย่อมเต็มเปี่ยมพร้อมบริบูรณ์ ย่อมไม่มีการสั่นไหวของจิตในตติยฌาน มีความ

ประจักษ์แจ้งในคุณและโทษของตติยฌานในลักษณะเดียวกันกับทุติยฌาน เป็นเหตุให้เกิดความถึงพร้อมบริบูรณ์ในการออกจากตติยฌาน เพื่อเข้าถึงจตุตถฌานต่อไป

๑๔) ความปรากฏแห่งจตุตถฌาน พบว่า สภาวธรรมในจตุตถฌานนั้น มีความตั้งมั่นแห่งจิตมีสมาธิที่ละเอียดประณีต และมีความบริสุทธิ์เพราะความดับไปแห่งสุขในตติยฌานจึงมีความตั้งมั่นด้วยองค์ธรรม ๒ ประการ คือ อุเบกขาและเอกัคตาแห่งจิต ซึ่งการบรรลุจตุตถฌานนั้นมีวิธีการบำเพ็ญเพียรเหมือนปฐมฌาน ทุติยฌาน และในสภาวะของตติยฌาน มีการเสวยสุขด้วยนามกายเพราะปิดดับไป และบำเพ็ญเพียรประพฤติกปฏิบัติเจริญสมาธิในขั้นตติยฌานต่อไป จนกระทั่งบังเกิดความดับขอสุขอย่างสมบูรณ์ในตติยฌาน และจึงจะสามารถเรียกได้ว่าเป็นการ บรรลุจตุตถฌานได้

บุคคลผู้ที่บรรลุตติยฌานนั้นย่อมเป็นผู้ที่เสวยสุขที่เกิดภายในจิตใจ มีสติสัมปชัญญะ มีอุเบกขาแห่งจิต ซึ่งสุขที่ปรากฏในตติยฌานนี้เป็นอุปสรรคยิ่งในการบรรลุจตุตถฌาน เนื่องจากสุขเป็นที่ตั้งอาศัยของเวทนา ตัณหา และอุปาทาน อันมีความละเอียด ประณีตมากกว่าปิติ เป็นที่อาศัยแห่งความยินดีได้ง่าย จิตจะโน้มเอียงเข้าหาความสุขที่ละเอียดประณีตนี้ เมื่อบำเพ็ญเพียรสมาธิในตติยฌานให้ยิ่งขึ้นไป มีอุเบกขาแห่งจิตยิ่งขึ้นไป สมาธิในตติยฌานย่อมเคลื่อนย้ายโดยลำดับไม่มีความสั่นไหวไม่มีความยึดมั่นในสุขเพราะมีความตั้งมั่นในอุเบกขาเป็นเหตุ สุขอันนามกายเสวยอยู่ ย่อมเข้าถึงความดับลงพร้อมความบริบูรณ์ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นสภาวะที่ไม่มีมีสุข ไม่มีทุกข์ เพราะความดับของ ปิติ สุข เพราะโสมนัส และโทมนัสดับลง มีสติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาธรรม เรียกสภาวะของจิตขั้นนี้ว่า จตุตถฌาน

๑๕) การปฏิบัติเพื่ออรุพฌาน พบว่า การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาบัติในชั้นอรุพฌานนั้น ต้องอาศัยการประพฤติกปฏิบัติ บำเพ็ญเพียรอย่างต่อเนื่องตามลำดับของรูปฌาน ๔ เป็นเบื้องต้น กล่าวคือ การที่จะเข้าสู่สภาวะที่เรียกว่าอรุพฌานได้ต้อง อาศัยกสิณ ๙ เป็นอารมณ์ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในข้างต้น โดยยกปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ เพื่อให้เกิดฌานตามลำดับขั้นเริ่มที่ ปฐมฌาน จนถึงจตุตถฌาน หรือเรียกว่า ฌาน ๔ เป็นการเกิดสมาธิด้วยการภาวนาที่เพ่งพิจารณารูปที่เห็นด้วยตา ให้เกิดปรากฏนิมิตภายใน ส่วนในชั้นอรุพฌานนั้น เป็นการปฏิบัติที่ต้องสลัดความนึกเห็นในรูปฌานลักษณะดังกล่าวออกไปเสียให้สิ้นเชิง ไม่เอาอารมณ์ที่เป็นรูปมาเป็นอารมณ์หรือนึกคิดอารมณ์ที่เป็นรูป จึงจะสามารถบรรลุสมาบัติในชั้นอรุพฌานได้ตามลำดับ ในการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภิวุฑฒวิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชชาโลกียอภิญญา ย่อมเข้าถึงได้เพียงอรุพฌานที่ ๓ เท่านั้น ซึ่งขั้นตอนการเข้าถึงอรุพฌานนั้นมีดังนี้

๑๖) การปฏิบัติเพื่ออาภาสานัญญาตนณาน พบว่า การปฏิบัติที่มุ่งแสวงหาทางพ้นทุกข์ด้วยอุบายต่างๆ ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้ว บรรณาที่จะได้อาภาสานัญญาตนณาน มองเห็นโทษในการมีรูป ความมีสรีระร่างกาย ด้วยเหตุที่ร่างกายนี้เป็นช่องทางให้เกิดโรค ภัย ไข้เจ็บ เป็นต้น ถ้าไม่มีรูปไม่มีร่างกายเสียได้ สิ่งที่เป็นโทษ และโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏอย่างแน่นอน เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในรูปทั้งหลายให้พ้นเสียได้

เมื่อพิจารณาจนเกิดความเบื่อหน่ายในกสินรูป อันเป็นอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถณาน และฝึกฝนให้เกิดวสี ๕ จนมีความชำนาญแคล่วคล่องดีแล้ว ออกจากจตุตถณาน เห็นโทษในจตุตถณานแล้ว คิดจะพ้นไป พึงมนสิการอาภาสานัญญาตนณะโดยความสงบแล้วแผ่กสินไปจนเต็มจักรวาล หรือ ต้องการแผ่เท่าใดก็แผ่เท่านั้น ใส่ใจอยู่ที่อากาศ ซึ่งกสินถูกต้อง บริกรรมว่า อากาโส หรือ อนันโต อากาโสๆ อากาศไม่มีที่สดุๆ อันเป็นการเพิกกสินออก เป็นอาการที่ไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจถึง ไม่พิจารณาในกสินนั้นเลย อาการที่ใส่ใจในอากาศที่กสินนั้นถูกต้อง บริกรรมว่า อากาโส อากาโส หรือ อากาศๆ อย่างเดียวชื่อว่า เพิกกสิน

เมื่อได้เพิกกสินออกไปได้แล้ว ด้วยการนึกตริถึงด้วยบริกรรมเรื่อยๆ ในที่สุดแล้ว นิमितที่เป็นกสินรูปก็จะหายไป จิตของผู้ปฏิบัติจะแนบแน่นอยู่ในอากาศที่ว่างเปล่า จนสามารถก้าวล่วงรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นการบรรลุอาภาสานัญญาตนณาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การผ่านพ้น ความนึกคิดเห็นเป็นรูปเสียโดยสิ้นเชิง เพราะดับปฏิฆะ คือ ความกระทบกันของวัตถุและอารมณ์ เกิดเป็น รูป เสียง กลิ่น รสโผฏฐัพพะโดยสิ้นเชิง เพราะไม่ทำไว้ในใจต่อความนึกเห็นต่างๆ จึงเรียกได้ว่าเป็นการเข้าถึงอาภาสานัญญาตนณาน อันเป็นการนึกคิดอยู่ว่าแดนอากาศไม่มีที่สิ้นสุดอยู่ อันเป็นฉานสมาบัติ ที่ ๑ ในชั้นอรุพณาน

สภาวะธรรมของจิตในอาภาสานัญญาตนณานดังที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า อาภาสานัญญาตนณานนั้น เป็นฉานสมาบัติที่ต่อเนื่องจากจตุตถณาน เป็นรูปณานขั้นสูงสุด อันเป็นฉานที่มีรูปเป็นนิमित อารมณ์เครื่องหวังจิต เมื่อสภาวะธรรมในขั้นจตุตถณานมีความเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ สามารถก้าวล่วงรูปสัญญา สามารถเข้าถึงอาภาสานัญญาตนณานได้ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุนิพพานนี้ จะไม่สามารถกำหนดรู้ความมีอยู่ของร่างกายได้ เนื่องจากได้สงบระงับไปแล้วในจตุตถณานนั้น แม้แต่เวทนาจิไม่สามารถกำหนดรู้ได้ ดังที่ได้แสดงความสามารถในการสงบระงับแห่งสังขารธรรมทั้งหลายตั้งแต่ปฐมณานไว้ดังนี้

ปฐมฌานมีความสัจจากอกุศลธรรมมีนิ वर्ณ ๕ เป็นต้นได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อากาสนัญญายตนฌาน รูปสัญญา, เวทนาขันธ์ และปฏิภาณนิมิตย่อมดับลง

บุคคลผู้บรรลุในฌานนี้จะมีรูปร่างภายในใจ ว่าอากาศอันว่างเปล่าไม่มีประมาณเป็น ที่ตั้งแห่งจิต ไม่สามารถกำหนดรู้ความมีของร่างกายได้ การมองเห็นภายในย่อมเป็นการมองเห็น จากจิต เพราะความดับแห่งจักขุ หรือ รูปสัญญา ไม่มีสุขเวทนา ไม่มีทุกขเวทนา ไม่มีอทุกขสุข เวทนา มีแต่สมาธิที่ตั้งมั่นในความว่างเปล่าไม่มีสิ้นสุดเป็นนิมิตอารมณ์เครื่องหลวงจิต ไม่รับรู้ อุณหภูมิของร่างกายว่าร้อนหรือหนาวเพราะความดับของรูปสัญญาเป็นเหตุ ส่วนการรับรู้ภายใน อากาสนัญญายตนฌานนั้น เป็นการรับรู้ภายในวิญญาณขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ภายใน จิตของตน ส่วนองค์ธรรมที่ปรากฏในอากาสนัญญายตนฌาน มีลักษณะที่เหมือนกับจตุตถฌาน คือ มีอุเบกขา และ เอกัคตา แต่ที่ต่างกันออกไป คือ นิมิตอารมณ์เครื่องหลวงแห่งจิต

๑๗) การปฏิบัติเพื่อวิญญูณญายตนฌาน พบว่า วิญญูณญายตนฌาน เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องจากอากาสนัญญายตนฌาน การเข้าสู่อากาสนัญญายตนฌาน เป็นการบรรลุในรูปฌานที่ ๑ เนื่องจากขจัดอารมณ์ที่นึกเห็นรูป ในรูปฌานที่ ๔ ออกไปโดยสิ้นเชิง แต่อากาสนัญญายตนฌาน ยังมีทางที่จะเป็นไปได้ที่ความนึกคิดในรูปอาจแทรกเข้ามาในวิถีจิต ได้ เพราะจิตยังเคยชินอยู่กับรูปทั้งหลาย เมื่อผู้ที่อยู่ในอากาสนัญญายตนฌานเห็นโทษและ ความอ่อนแอในอากาสนัญญายตนฌานแล้ว มีความปรารถนาที่จะบรรลุในรูปสมบัติที่ ๒ ที่ เรียกว่า วิญญูณญายตนะต่อไปนี้ ย่อมมีความเห็นว่าวิญญูณที่หุ้มห่อเอาอากาศไม่มีที่สิ้นสุด นั้น ตัววิญญูณก็ต้องไม่มีที่สิ้นสุดด้วย ความคิดดังกล่าวย่อมนำพาผู้ปฏิบัติเข้าสู่รูปสมบัติที่ ๒ คือ วิญญูณญายตนฌานได้ และควรใส่ใจพิจารณาถึงวิญญูณที่แผ่ไปตลอดอากาศนั้นมาคิด นึกตรึกอยู่เนืองๆ ว่า วิญญูณังๆ (วิญญูณังๆ) หรือ อนันตัง วิญญูณังๆ (วิญญูณไม่มีที่ สุด) ย่อมก้าวล่วงอากาสนัญญายตนฌานแล้วบรรลุวิญญูณญายตนฌาน อันเป็นแดนที่วิญญูณไม่มี ที่ที่สุดอยู่ สภาวะธรรมที่ปรากฏในจิตของวิญญูณญายตนฌาน มีความละเอียดประณีตกว่า อากาสนัญญายตนฌาน เพราะบังเกิดความระงับของวิญญูณขันธ์ ผู้บรรลุในฌานนี้ ย่อมมี ความระงับในรูปสัญญา ย่อมระงับในเวทนาขันธ์ ย่อมระงับในวิญญาณขันธ์เหลือแต่สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ดังที่ได้เรียงลำดับสภาวะธรรมที่เกิดความสงบระงับของสังขารธรรมทั้งหลายใน แต่ละขั้นของฌานและอรุณฌานไว้ดังนี้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวีสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อากาสนัญญายตนฌาน รูปสัญญา, เวทนาขันธ และปฏิภาณนิมิตย่อมดับลง

วิญญานัญญายตนฌาน วิญญานขันธย่อมระงับลง

สรุปเมื่ออากาศหาที่สุดไม่ได้มีความดับไปความถึงพร้อมบริบูรณ์ที่เกิดจากความตั้งมั่นแห่งในวิญญานหาที่สุดไม่ได้ที่เป็นอารมณ์เครื่องทรงจิต ย่อมเป็นบุคคลผู้ล่วงอากาสนัญญายตนฌาน และสามารถบรรลุวิญญานัญญายตนฌาน ด้วยอาการอย่างนี้

๑๘) การปฏิบัติเพื่ออาภิญญายตนฌาน พบว่า อาภิญญายตนฌาน เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องจากวิญญานัญญายตนฌาน มีสมาธิที่สงบระงับลมหายใจเข้าออก มีความระงับในรูปสัญญา มีความระงับในเวทนา มีความระงับในวิญญานขันธ อันเป็นภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นนิमितเครื่องทรงจิต สังขารขันธได้สงบระงับไปในฌานนี้มีแต่สัญญาขันธเป็นเครื่องกำหนดรู้ถึงความมีอยู่แห่งกายสังขารหรือยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งในอาภิญญายตนฌานนี้เป็นฌานสมาบัติที่ ๓ มีสภาวะที่ลึกซึ้งกว่า วิญญานัญญายตนฌาน เนื่องด้วยวิญญานัญญายตนฌานเป็นฌานที่ยังมีพื้นฐานที่ไม่มั่นคง จิตสามารถหันเหไปสู่อากาสนัญญายตนฌานได้ง่าย ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาถึงความสงบที่มั่นคงกว่าในรูปสมาบัติที่ ๓ แล้วนึกพิจารณาถึงความไม่มีความว่างของวิญญาน เมื่อนึกพิจารณาอยู่เรื่อยๆติดต่อกันไปจนจิตของบุคคลผู้ปฏิบัติเข้าสู่ความไม่มีอะไร สามารถเพิกถอนความเห็นว้าวินญานไม่มีที่สุดออกไปได้ จึงจะสามารถเรียกได้ว่าได้บรรลุถึง อาภิญญายตนฌาน อันเป็นแดนไม่มีอะไร สภาวะธรรมที่ปรากฏในอาภิญญายตนฌานนี้ มีความละเอียด ประณีตกว่า วิญญานัญญายตนฌาน เพราะเกิดจากความสงบระงับไปของสังขารขันธ มีเพียงแต่สัญญาขันธเป็นเครื่องกำหนดรู้ตัวตนยังคงมีชีวิตอยู่ ผู้ที่บรรลุฌานย่อมมีความสงบระงับสังขารธรรมทั้งหลายได้ ดังที่ได้เรียงลำดับสภาวะธรรมที่เกิดความสงบระงับของสังขารธรรมทั้งหลายในแต่ละขั้นของรูปฌานและอรุณฌานที่ ๓ คือ อาภิญญายตนฌานไว้ดังนี้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวีสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

อาภาสญาณุบายตนณาน รูปสัญญา, เวทนาขันธ และปฏิภาคนิมิตย่อมดับลง
 วิญญูณญาณุบายตนณาน วิญญูณขันธย่อมระงับลง
 อาภิญจญาณุบายตนณาน สังขารขันธย่อมระงับลง

กล่าวได้ว่าผู้ที่บรรลุในฉานนี้ ย่อมอาศัยแต่เพียงสัญญาขันธเป็นเครื่องกำหนดว่าตนเองยังมีชีวิตอยู่ มีกายสังขารดำรงอยู่ โดยมีภาวะแห่งความไม่มีอะไรเป็นนิमितอารมณ์เครื่องหน่วงแห่งจิตเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ นี่เป็นลักษณะแห่งสมาบัติ เป็นเจโตวิมุตติ เป็นผลที่เกิดจากสมถกรรมฐาน หลังจากที่ได้บรรลุถึงอรุพณาน ๓ แล้วการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภุคโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิเศษ โลกียอภิญญา ย่อมเจริญวิปัสสนาต่อไปเพื่อบรรลุถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลต่อไป โดยใช้อรุพณานใดอรุพณานหนึ่งที่ปรากฏ ใน ๓ อรุพณานั้นเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา คือ เข้าอรุพณานที่ ๑ ๒ หรือ ๓ แล้วออกจากอรุพณานนั้น แล้วพิจารณาองค์ฌานที่ได้ออกมานั้น โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นความเกิดดับ ขององค์ฌานที่พึงออกมานั้น ตามลำดับแห่งญาณปัญญาที่ปรากฏ จนสามารถเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลได้ ตามลำดับท้ายสุด คือเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภุคโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิเศษ โลกียอภิญญา มีรายละเอียดดังนี้

๑๙) การกำหนดรู้องค์ฌานเป็นอารมณ์วิปัสสนา องค์ฌานที่ปรากฏโดยสภาวะจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ในฉานทุกชั้น องค์ธรรมที่ประกอบรวมในฉานชั้นนั้นๆ เป็นเครื่องกำหนดแยกฉานแต่ละชั้นออกจากกัน ให้รู้ว่าในฉานนั้นเป็นฉานชั้นใด แต่ไม่ได้หมายความว่า ในฉานมีองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ในความเป็นจริงแล้วองค์ธรรมอื่น ที่ประกอบรวม ที่ปรากฏเป็นประจำ และไม่ปรากฏเป็นประจำ ซึ่งไม่ใช่ตัวกำหนดแบ่งระดับชั้นของฉาน และ ในองค์ฌาน หรือ องค์ธรรมที่ประกอบรวมในฉานชั้นนั้นๆ และเป็นตัวจำแนกแยกฉานแต่ละระดับ ออกจากกันให้รู้ว่าเป็นฉานชั้นที่เท่าไรเท่านั้น ไม่ใช่ว่าในฉานมีองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ความจริงมีองค์ธรรมอื่นๆ ที่ประกอบรวมอยู่ ในองค์ฌานตั้งแต่ปฐมฉานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า องค์ฌานจะปรากฏเมื่อจิตสงบถึงระดับอัปปนาสมาธิ เมื่อจิตสงบเข้าถึงระดับฉานแล้ว จึงใช้องค์ฌานเป็นบาทฐานยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา โดยการเข้าฉานแล้วออกจากฉาน จากนั้นให้ยกเอาองค์ฌานที่ปรากฏชัดที่สุดขึ้นพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ การใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการใช้องค์ฌานเป็นฐานในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนา หรือเรียกว่า การใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์วิปัสสนา

มีปฐมฐานไปตามลำดับซึ่งทันทีที่ออกจากฐานแต่ละขั้น ได้ทำการพิจารณารู้ถึงสภาวะลักษณะขององค์ฌานมีวิตกเป็นต้น กล่าวคือ ก่อนที่จะเจริญวิปัสสนานั้น ได้เข้าฌานก่อนเป็นฌานในระดับรูปฌาน ๑, ๒, ๓ เพื่อให้เกิดเป็นเอกัคคตาจิต และออกจากอรุปฌานที่ ๑, ๒ หรือ ๓ แล้วอาศัยกำลังของฌานสมาบัตินั้น ในขณะที่สมาธิมีความตั้งมั่นเป็นเอกัคคตาจิตอยู่ ให้พิจารณากำหนดรู้ในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นการตามรู้ พิจารณาตามความเป็นจริงโดยไม่มีการปรุงแต่งใดๆ ในสภาวะธรรมนั้นโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือพิจารณาสังขารธรรมจากองค์ฌาน โดยความเป็น อนิจจังทุกขัง อนัตตา เมื่อเจริญวิปัสสนาหลังจากออกจากฌานสมาบัติ สามารถใช้สมาธิที่แก่กล้า สืบทอดมาจากกำลังฌานสมาบัตินั้น พิจารณาสังขารทั้งหลายในฌาน หรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมา จนเห็นไตรลักษณ์ และการใช้องค์ฌานเป็นอารมณ์วิปัสสนานี้ เป็นการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติ ต้องเริ่มที่อรุปฌานที่ ๑ เนื่องด้วยภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติ เป็นผู้ที่ได้อรุปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ส่วนอุกโทภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชาและโลกียอภิญญา เป็นผู้ได้ออรุปฌาน ๑ ๒ และ ๓ เท่านั้น

๔.๑.๓ ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา

ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติ เป็นพระอริยบุคคลที่เป็นอเสขะ คือ พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลที่ประเสริฐสุดในพระพุทธศาสนาที่ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป เนื่องด้วยได้ทำการศึกษาจบครบบริบูรณ์ใน ศีล สมาธิ และ ปัญญาในไตรสิกขาเรียบร้อยแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้วชาติสิ้นแล้ว หยุดการเวียนว่ายในวัฏฏะสงสารอีกต่อไปได้อย่างเด็ดขาดอย่างสิ้นเชิง เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอเสขบุคคล มีจิตที่ปราศจากกิเลสทั้งหมด มีแต่ความสุขร่มเย็นทางจิตใจเพราะได้พัฒนาจิตถึงที่สุดแล้ว แม้เป็นพระอริยบุคคลที่เสร็จกิจของตนสิ้นแล้ว แต่ก็บำเพ็ญประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นเท่านั้น เป็นบุคคลที่ควรเคารพบูชา และเป็นนาบุญของโลกยิ่ง ซึ่งในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้จำแนกลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา ดังนี้

๑) เป็นพระอริยบุคคลที่มีคุณธรรมสูงส่ง ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติ หมายถึง พระอริยบุคคลที่เป็นอเสขะ คือ พระอรหันต์ แม้บุคคลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ถ้าเป็นฆราวาสจะอยู่ในเพศฆราวาสไม่ทันข้ามวันก็ต้องอุปสมบทเป็นพระภิกษุในวันที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น ถ้าไม่อุปสมบทจะอยู่ในเพศฆราวาสได้

ไม่เกินวันนั้น จะต้องนิพพาน ข้อนี้นี้เป็นธรรมชาติ หรือ เป็นธรรมดาของพระอรหันต์ ทั้งนี้เนื่องด้วยจิตของพระอรหันต์เป็นจิตที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง แม้เมื่อดำรงชีวิตอยู่ไม่ควรอยู่ในเพศฆราวาส ซึ่งเป็นเพศที่ต่ำสำหรับพระอรหันต์ จะอยู่ได้ในเพศบรรชิตเท่านั้น เมื่อท่านดับขันธแล้ว จะเข้าสู่ นิพพาน พ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป แต่ได้เข้าสู่ ภาวะอันเป็นบรมสุขตลอดไป

๒) เป็นพระอริยบุคคลที่ละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้อย่างเด็ดขาด ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิปัญญา เป็นพระอริยบุคคลที่สามารถละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้ สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำ และ สังโยชน์เบื้องสูงได้ คือ สามารถละได้ทั้ง ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และ ภูริชชะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้เด็ดขาด ซึ่งการละกิเลสได้ตามลำดับกิเลสที่พระอริยบุคคลละได้นั้นเรียกว่า สังโยชน์ คือ กิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้กับโลก หรือ ผูกสัตว์ไว้กับภพ มีอยู่ ๑๐ อย่าง ที่พระอรหันต์ หรือ พระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติละได้เด็ดขาด

๓) เป็นพระอริยบุคคลผู้ชนะแล้วในโลก พระอรหันต์เป็นผู้หมดจดจากกิเลสแล้ว ยังมีการรับรู้อารมณ์อยู่เพราะขันธยังไม่นิพพาน นิพพานแต่กิเลส พระอรหันต์จึงมีจิตที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์อยู่ แต่จิตไม่สั่งสมวิบากทั้งที่เป็นอกุศล และกุศล ซึ่งจะทำให้เกิดภพใหม่ต่อไป เพราะพระอรหันต์จิตของท่านเป็นมหาภิราจิต สักว่ารู้อารมณ์แต่ไม่สั่งสมวิบาก กล่าวคือ พระอรหันต์ก็มีตา ย่อมปรากฏอาการเห็นรูปทางตา แต่ไม่มีความกำหนดในรูปที่เห็นนั้น เพราะมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว พระอรหันต์มีหู ย่อมได้ยินเสียงทางหู แต่ไม่มีความกำหนดในเสียงที่ได้ยินนั้น พระอรหันต์มีจมูก ย่อมได้รับกลิ่นทางจมูก แต่พระอรหันต์ไม่มีความกำหนดในกลิ่นนั้น พระอรหันต์มีกายสัมผัส ย่อมมีความรู้สึกสัมผัสทางกาย แต่ท่านไม่มีความกำหนดทางกายสัมผัสนั้น พระอรหันต์ก็มีใจ ย่อมมีความรู้สึกทางใจ มีธรรมารมณ์ทางใจ แต่ก็ไม่มีความกำหนดทางใจนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่มีความหวั่นไหวในมานะทั้งหลาย ท่านเป็นผู้ชนะแล้วในโลก

๔) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ติดอยู่กับความเพลิดเพลินซึ่งความหัวเราะ ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิปัญญา มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไป คือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ติดอยู่กับความเพลิดเพลินซึ่งความหัวเราะ เพราะพระอรหันต์ย่อมไม่ชื่นใจ ไม่ยินดี ไม่ถึงความปลาบปลื้มใจ ด้วยการหัวเราะ การพูดจา การปราศรัย และการเล่นหัว เนื่องด้วยพระอรหันต์เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ติดอยู่กับความเพลิดเพลินที่มีอยู่ เพราะพระอรหันต์ ท่านสามารถตัดละตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งทิฏฐิได้แล้ว เพราะเป็นผู้ละตัณหา สลัดทิ้งทิฏฐิได้แล้ว จึงกำหนดไม่ได้ว่าเป็นผู้

กำหนด เป็นผู้ขัดเคือง เป็นผู้หลง เป็นผู้ยึดติด เป็นผู้ยึดมั่น เป็นผู้ฟุ้งซ่าน เป็นผู้ลังเล เป็นผู้ตกอยู่ในพลังกิเลสทั้งหลาย

๕) พระอริยบุคคลที่ไม่ฝืน ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญญา มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไป คือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ฝืน พระอรหันต์เป็นผู้ที่หมดกิเลสแล้ว ความเป็นอยู่ย่อมแตกต่างจากบุคคลอื่นธรรมดาทั่วไป ซึ่งในธรรมดาแห่งบุคคลทั่วไปแล้วการนอนย่อมปรากฏความฝัน แต่พระอรหันต์ไม่ฝัน เนื่องด้วยท่านไม่มีสัญญาวิปลาสที่เหมือนกับคนทั่วไป และเป็นพระอริยบุคคลที่มีสติตั้งมั่น บริสุทธิบริบูรณ์เสมอ

๖) พระอริยบุคคลที่ไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์ ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญญา มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไป คือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์ จิตของพระชินาสพผู้นำน้อมไปในเนกขัมมะน้อมไปในปวิเวก น้อมไปในความไม่เบียดเบียนน้อมไปในความสิ้นอุปาทาน น้อมไปในความสิ้นตัณหา และ น้อมไปในความไม่ลุ่มหลง เป็นพระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นโดยชอบ เพราะเห็นความเกิดแห่งอายตนะ เป็นพระอริยบุคคลผู้มีจิตสงบระงับหลุดพ้นโดยชอบ ไม่มีการสังสมกิจที่ทำแล้ว ทั้งไม่มีกิจที่จะต้องทำอีก เปรียบเสมือนภูเขาคินทรีที่บิณฑุไม่สะเทือน เพราะลม ฉันทรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ทั้งมวล ทั้งที่เป็นอริยธรรม และ อริยธรรมย่อมทำจิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวมิได้ ฉะนั้น จิตของผู้คงที่นั้น เป็นจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์อะไร ไม่ว่าจะเป็นรัก โลภ โกรธ หลง ความกลัว เป็นต้น เพราะเป็นพระอริยบุคคลผู้คงที่แล้ว พิจารณาเห็นความเกิดดับของจิตเสมอ

๗) พระอริยบุคคลที่ไม่ล่วงละเมิดละเมิดฐานะ ๙ ประการ ตลอดชีวิต ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญญา มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไป คือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ล่วงละเมิดละเมิดฐานะ ๙ ประการ ตลอดชีวิต เป็นหลักการที่พระอริยบุคคล ผู้เป็นพระอรหันตชินาสพ ที่อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบได้ ไม่อาจประพฤติดละเมิดฐานะ ๙ ประการ ได้ตลอดชีวิต คือ ๑. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชินาสพ ไม่อาจจงใจปลงชีวิตสัตว์ ๒. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชินาสพ ไม่อาจถือเอาสิ่งของที่ผู้อื่นไม่ได้ให้โดยอาการขโมย ๓. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชินาสพ ไม่อาจเสพเมถุนธรรม ๔. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชินาสพ ไม่อาจพูดเท็จ

ทั้งที่รู้ ๕. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชีณาสพ ไม่อาจสะสมบริโภคมกามเหมือนเมื่อเป็นคฤหัสถ์
 ๖. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชีณาสพ ไม่อาจล่าเอียงเพราะชอบ ๗. พระอริยบุคคล เป็นพระ
 อรหันตชีณาสพ ไม่อาจล่าเอียงเพราะชัง ๘. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชีณาสพ ไม่อาจล่าเอียง
 เพราะหลง ๙. พระอริยบุคคล เป็นพระอรหันตชีณาสพ ไม่อาจล่าเอียงเพราะกลัว ทั้ง ๙ ประการนี้
 เป็นฐานะที่พระอริยบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ไม่อาจประพตติละเมิดฐานะ ๙ ประการนี้

๘) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ถือตัว ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคล
 แบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญา มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์
 โดยทั่วไปคือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ถือตัว ทั้งที่เป็นการถือตัวที่หลงผิด ทั้งที่เป็นการถือตัวที่
 ถูกต้องตามความเป็นจริง ได้หมดสิ้นไปจากจิตของพระอรหันต์ เพราะท่านเห็นอนัตตาแจ่มชัด
 ที่สุด ถอนความยึดมั่นในตัวตนได้สิ้นเชิง ไม่มีตัวตนให้ยึดถืออีกต่อไป มีแต่รูปกับนามเท่านั้นที่
 ดับไป ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ตัวตน เรา เขาในที่ใดๆ

๙) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่พูดส่อเสียดหรือด่าแข่งที่รุนแรง ลักษณะภาวะ
 ความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญา มีลักษณะที่
 เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไปคือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่พูดส่อเสียด หรือ ด่าแข่งที่รุนแรง
 ด้วยโทสะ เพราะท่านได้ตัดรากเหง้าของโทสะได้หมดแล้ว แม้ความพยาบาทก็หมดสิ้นไปด้วย
 ความเสียใจ ความเสื่อมลาภ ยศ นินทา ก็หมดสิ้นไปเช่นกัน

๑๐) เป็นพระอริยบุคคลที่มีศีลงาม ธรรมงาม และปัญญางาม ลักษณะ
 ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่มีโลกียวิชา โลกียอภิญา มีลักษณะที่
 เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไปคือ เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่มีความชั่วทางกาย วาจา ใจ มีหิริ
 ครองใจนั้นว่า เป็นผู้มศีลงาม เป็นผู้บำเพ็ญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มาแล้วเป็นอย่างดีไม่มี
 กิเลสเป็นเครื่องพัวพันนั้นว่า เป็นผู้มธรรมงาม เป็นผู้รู้แจ้งความสิ้นทุกข์ของตนในอภินิหารนี้เท่านั้น
 เป็นผู้หาอาสวะมิได้นั้นว่า ผู้มปัญญางาม

**๔.๑.๔ อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ
 ผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา**

อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่
 ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา ย่อมทำให้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เกิดมีได้สำหรับผู้รู้ ผู้เห็น
 ที่เกิดจากปัญญาญาณแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาเท่านั้น เป็นความรู้แจ้งอันประเสริฐ คือ รู้ใน
 อริยสัจ ๔ ประการ คือ รู้อยู่ เห็นอยู่ว่า นีทุกข์ นีทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นีทุกข์นิโรธ (ความ

ดับทุกข์) นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ความรู้ในอริยสัจ ๔ นี้จึงทำให้บุคคลผู้รู้เห็นเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับสูงในพระพุทธศาสนา คือพระอรหันต์เป็นผู้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้ สามารถจำแนกได้ ๒ ลักษณะ ได้แก่

๑) อานิสงส์ที่มีชีวิตอยู่ ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชชา โลกียอภิญาที่มีชีวิตอยู่ย่อมได้รับอานิสงส์ คือ ดำรงตนอยู่โดยไม่ก่อผลกรรม ดำรงตนอยู่โดยไม่ต้องละกิเลส ดำรงตนอยู่โดยไม่ก่อกิเลส ดับได้แล้ว ดำรงตนอยู่โดยมีศีลชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่โดยมีสมาธิชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่โดยมีปัญญาชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่โดยมีวิมุตติชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่โดยมีวิมุตติญาณทัสสนชั้นอันเป็นอเสขะ ดำรงตนอยู่โดยมีปัญญารู้แจ้งแทงตลอดสัจจะแล้ว ดำรงตนอยู่โดยการก้าวล่วงตัณหาอันเป็นเหตุให้หวั่นไหว ดำรงตนอยู่โดยการเสพวิมุตติ ดำรงตนอยู่ด้วยเมตตาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยด้วยมุทิตาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ ดำรงตนอยู่ด้วยความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง (เพราะไม่มีตัณหาทิฎฐิและ มานะ) ดำรงตนอยู่โดยความเป็นผู้หลุดพ้น ดำรงตนอยู่โดยความเป็นผู้สันโดษ ดำรงตนอยู่ในชั้นที่สุดท้าย ดำรงตนอยู่ในธาตุสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในอายตนะสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในคติสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในการถือกำเนิดสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในปฏิสนธิสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในภพสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในสังสารสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในวัฏฏะสุดท้าย ดำรงตนอยู่ในประชุมแห่งชั้นชั้นสุดท้าย (ทรงไว้ซึ่งร่างกายชั้นสุดท้าย)

๒) อานิสงส์สิ้นชีวิตแล้ว ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชชา โลกียอภิญาสิ้นชีวิตแล้วย่อมได้รับอานิสงส์ ดังต่อไปนี้

๒.๑) ไม่กลับมาเกิดอีกแน่นอน อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชชา โลกียอภิญา คือ พระอริยะผู้อบรมตนดีแล้ว ดำรงชีวิตโดยธรรมเสมอ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดปราโมทย์แก่ผู้รู้แจ้ง เป็นพระอริยะผู้มีปัญญาจักขุ ละข้าศึก คือ กิเลส ประกาศพระสัทธรรม ทำสัตว์โลกให้เกิดปัญญาสว่างไสว รู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีกแน่นอน เพราะรู้ถึงภาวะที่สิ้นสุดการเกิด

๒.๒) ไม่มีปฏิสนธิอีกต่อไป อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชชา โลกียอภิญา คือ จุติจิตของพระอรหันต์เรียกว่า จริมจิต คือ เป็นจิตดวงสุดท้ายในสังสารวัฏ สำหรับคนที่ตายแล้วยังเกิดอีกจิตดวงสุดท้ายในแต่ละชาติเรียกว่า จุติจิต เพราะเมื่อจุติจิตดับแล้วจะมีปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในภพใหม่ ชาติไม่มีอีก

เนื่องด้วยบุคคลที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะนั้น ไม่ว่าจะเกิดอีกกี่ชาติ จิตเกิดดับติดต่อกันตลอดทุกชาติ จุตติจิต ดับ แล้ว ปฏิสนธิสืบต่อไป เมื่อบุคคลบรรลุนิติภาวะแล้ว จุตติจิตของท่านจึงเรียกว่า จริมจิต เป็นจิตดวงสุดท้ายในการเกิดมาในวัฏสงสารอันยาวนาน ไม่มีปฏิสนธิอีกต่อไป

๒.๓) มีพระนิพพานเป็นภูมิที่ไป พระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ แม้จะไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา แต่ก็สามารถตัดละประหารกิเลสให้สิ้นไปได้อย่างเด็ดขาดและถาวร หยุดการหมุนวนในวัฏสงสารอีกต่อไป เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้ว เป็นนิพพานที่ไม่เกี่ยวกับขั้น ๕ ในกระบวนการรับรู้อารมณ์ เป็นภาวะของนิพพานแท้ๆ อันเป็นแดนเกษม ที่พระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ หรือพระอรหันต์สิ้นชีพแล้ว ย่อมมีพระนิพพานเป็นที่ไป

๔.๒ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓

จากการศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในบทที่ ๒ และ อภโตภาควิมุตติ ในบทที่ ๓ พบว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอรหันต์ที่ได้วิชา ๓ คือ (๑) พระอรหันต์ผู้ที่ได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ (๒) พระอรหันต์ผู้ที่ได้จุตูปาตญาณ (๓) พระอรหันต์ผู้ที่ได้आสวักขยญาณ เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจในเรื่องภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ ที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา ผู้วิจัยจึงได้จำแนกประเด็นการศึกษาออกเป็นหัวข้อโดยมีการเรียงลำดับ และ ความสำคัญของการค้นพบ ดังนี้

๔.๒.๑ คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓

คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา จากข้อมูลที่เกี่ยวข้องในเอกสารชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิ พบว่า คุณสมบัติที่บ่งบอกถึงลักษณะ สภาวะ และอาการที่ปรากฏ พระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ไม่ได้วิชา ๓ คือ บุคคลผู้ที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ โดยมีสมณะเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา มีสมณะเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ ที่มีอุปปนาสมาธิ หรือเรียกว่า สมาธิในระดับ ฌาน คือ อรูปฌานที่ ๔ แล้วสามารถเข้าถึงนิโรธสมาบัติ หรือเรียกว่า สัญญาเวทิตินิโรธ อันเป็นสมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนาแล้ว สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ได้ บุคคลนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติได้ ซึ่งเป็นความรู้แจ้งในระดับโลกุตตระ ส่วนความรู้แจ้งอันวิเศษที่เรียกว่า วิชา ๓ ที่เป็นความรู้แจ้ง เป็นความรู้พิเศษในทางโลกียะ

การที่บุคคลสามารถเข้าถึงภาวะรู้แจ้งอันเป็นความรู้วิเศษนี้ได้ นั่น บุคคลย่อมตั้งใจ เพื่อสามารถเข้าถึงความรู้แจ้งในวิชา ๓ เป็นเบื้องต้นก่อนเสมอ เพื่อเป็นการสร้างอุปนิสัยให้ เกิดมี และสั่งสมให้เจริญขึ้นยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งเป็นความโน้มเอียงไปในความปรารถนาในความรู้แจ้ง ในพิเศษ อันเป็นความรู้แจ้งในทางโลกียะ ซึ่งคุณสมบัติบุคคลที่สามารถเข้าถึงความรู้ได้ ย่อมเป็น บุคคลผู้ได้สมบัติ ๘ ประการเท่านั้น คือ สามารถบรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปฌานที่ ๔ เท่านั้น จึงจะ สามารถอำนวยความสะดวกทางโลกียะให้สมบูรณ์ และ เกิดมีได้ หากบุคคลไม่สมบูรณ์ในสมบัติ ๘ ประการแล้ว ผลที่ปรากฏย่อมไม่อำนวยความสะดวกรู้แจ้งอันวิเศษทางโลกียะได้ นอกเหนือไปจากจะ บรรลุในสมบัติ ๘ ประการ แล้วการที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาค วิมุตติที่ได้วิชา ๓ นั้น ย่อมเป็นบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระ อรหันต์ด้วย กล่าวได้ว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ คือ พระอรหันต์ที่ได้สมบัติ ๘ ประการ ที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาค วิมุตติผู้ที่ได้วิชา ๓

๔.๒.๒ วิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล แบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓

การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ จาก เอกสารที่มีความเกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ ทั้งเอกสารชั้นปฐมภูมิ และ ทุตติภูมิ พบว่า พระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตตินั้นเป็นพระอรหันต์ที่บรรลุทั้งสองส่วนคือ ส่วนที่เป็นเจโตวิมุตติ กับส่วนของปัญญาวิมุตติ ในส่วนของเจโตวิมุตตินั้นเป็นผลที่เกิดจากการ บำเพ็ญในสมถกรรมฐาน เบื้องต้น ซึ่งเจโตวิมุตติที่ส่งผลให้สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระ อริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติได้นั้น บุคคลผู้ปฏิบัติในสมถกรรมฐานย่อมได้สมบัติ ๘ ประการ และมีความชำนาญแคล่วคล่องในการออก การอธิฐาน การเข้าตามระยะเวลาที่ต้องการ ออก ตามระยะเวลาที่ต้องการเป็นต้น แล้วพิจารณาองค์ฌานที่เพิ่งออก ในแต่ละฌานนั้นๆ กล่าวคือ เข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌานนั้นพิจารณาองค์ฌานที่ปรากฏ สำหรับพระอริยะแบบอภโตภาค วิมุตติผู้ได้วิชา ๓ เจโตวิมุตติ หรือ ฌานสมาบัติที่ปรากฏมีนั้น เริ่มต้นที่อรูปฌานที่ ๑ จนถึงอรูป ฌานที่ ๔ ซึ่งในส่วนของวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระ อริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ นั้นมีลักษณะที่เหมือนและต่างกับพระอภโตภาค วิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิปัญญา เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้นผู้วิจัยได้เรียงลำดับ วิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ ได้วิชา ๓ ดังนี้

เบื้องต้นในการเจริญกรรมฐานแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้วิชา ๓ คือการตั้งตนอยู่ในศีล, แสวงหากัลยาณมิตร, เลือกกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตแบบอุกโตภาควิมุตติ, เลือกสถานที่ที่เหมาะสมในการปฏิบัติแบบอุกโตภาควิมุตติ, เจริญสมาธิในชั้นบริกรรมภาวนา, ลักษณะที่เริ่มเพ่งองค์กรรมฐาน, เจริญสมาธิในชั้นอุปปจารภาวนา, เจริญสมาธิในชั้นอัปปนาภาวนา, การปฏิบัติเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ, รักษาปฏิภาคนิมิต, ความปรากฏแห่งปฐมฌาน, ความปรากฏแห่งทุติยฌาน, ความปรากฏแห่งตติยฌาน, ความปรากฏแห่งจตุตถฌาน, ปฏิบัติเพื่อให้ได้อรุพฌาน, ปฏิบัติเพื่อให้ได้आากาสนัญญายตนฌาน, ปฏิบัติเพื่อให้ได้ วิญญูณญายตนฌาน, ปฏิบัติเพื่อให้ได้ อากิญจัญญายตนฌาน

จากการศึกษาในเรื่องภาวะความเป็นพระอริยบุคคล และ อุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า มีลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญญา ดังที่ได้อธิบายไว้แล้วในเบื้องต้น และลักษณะที่เป็นความต่างของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓ กับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชาโลกียอภิญญา คือ พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓ ย่อมเป็นบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะแห่งอรุพสมาบัติที่ ๔ ได้ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ กล่าวได้ว่าสามารถเข้าถึงสมาบัติ ๘ ประการ

การปฏิบัติเพื่อให้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนฌานแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้วิชา ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เป็นสภาวะธรรมที่ต่อเนื่องกับอากิญจัญญายตนฌาน เป็นสภาวะธรรมที่มีความละเอียดประณีต กว่าอากิญจัญญายตนฌาน ผู้บรรลุในฌานนี้ย่อมเกิดความสะดวกประจักษ์ของสังขารธรรมตามลำดับดังนี้

ปฐมฌานมีความสงบจากอกุศลธรรม และวชิสังขารได้

ทุติยฌานมีวิตกวิจารณ์ระงับลง

ตติยฌานปีติย่อมระงับลง

จตุตถฌานสุขย่อมระงับลง และลมหายใจเข้าออกย่อมระงับลง

आากาสนัญญายตนฌาน รูปสัญญา, เวทนาขันธ์ และปฏิภาคนิมิตย่อมดับลง

วิญญูณญายตนฌาน วิญญูณขันธ์ย่อมระงับลง

อากิญจัญญายตนฌาน สังขารขันธ์ย่อมระงับลง

เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน สัญญาขันธ์ย่อมระงับลง

ภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ ผู้ที่ใคร่ที่จะเจริญแนวสัญญานาสัญญาตนะ พึงทำ วสีในอากิญจัญญายตนะ แล้วพิจารณาโทษของอากิญจัญญายตนะ แล้วใส่ใจถึงแนวสัญญานาสัญญาตนะว่าเป็นธรรมที่ละเอียด นึกหน่วงเอาอากิญจัญญายตนะที่ไม่มีอะไรมาใสในใจเรื่อยๆ ว่า ละเอียด ละเอียด จิตย่อมแนบแน่นเป็นอัปปนา อันละเอียดกว่าอากิญจัญญายตนะ เป็น ความละเอียดสูงสุดในฝ่ายสมาบัติ ที่เรียกว่า มีสัญญาจิตก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ เมื่ออากิญจัญญายตน สัญญาดับลงพร้อมบริบูรณ์ จึงเป็นการบรรลุแนวสัญญานาสัญญาตนะ ด้วยอาการอย่างนี้

ผู้ที่บรรลุในฉานนี้ ย่อมอาศัยแต่เพียงสัญญาขั้นเป็นเครื่องกำหนดว่าตนเองยังมีชีวิตอยู่ มีกายสังขารดำรงอยู่ โดยมีภาวะแห่งความไม่มีอะไรเป็นนิมิตอารมณ์เครื่องหน่วงแห่งจิต เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ นี่เป็นลักษณะแห่งสมาบัติ เป็นเจโตวิมุตติ เป็นผลที่เกิดจากสมถกรรมฐาน หลังจากที่ได้บรรลุถึงอรูปรูปาน ๔ แล้วการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาค วิมุตติที่ได้วิเศษ ๓ ย่อมเจริญวิปัสสนาต่อไปเพื่อบรรลุถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลต่อไป โดยใช้ออรูปรูปาน ๔ เป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา คือ เข้าอรูปรูปานที่ ๔ ออกจากอรูปรูปานนั้น แล้วพิจารณาองค์ฌานที่ได้ออกมานั้น โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นความเกิดดับ ของ องค์ฌานที่พึงออกมานั้น ซึ่งมีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอริยบุคคลที่ไม่ได้โลกียวิเศษ โลภียอภิญา ตามลำดับแห่งญาณปัญญาที่ปรากฏ จนสามารถเข้าสู่ภาวะความเป็นพระ อริยบุคคลได้ ตามลำดับท้ายสุด คือเข้าสู่ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติ เป็นโลกุตตระวิชาอันเป็นญาณสิ้นอาสวัชฌญาณ ในส่วนโลกียวิเศษ เป็นผลที่เกิดจากการ บำเพ็ญในสมถกรรมฐานอันมีอาโลกสิณ เป็นบาทแห่งอภิญา เป็นเหตุเกิดโลกียวิเศษ อันได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณ พร้อมทั้งโลกุตตระวิชา คือ อาสวัชฌญาณ รวม เป็นวิชา ๓ ที่ปรากฏในพระอรหันต์แบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิเศษ ๓

๔.๒.๓ ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิเศษ ๓

ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอภโตภาควิมุตติที่ได้วิเศษ ๓ หมายถึง พระอริยบุคคลที่เป็นอเสขะ คือ พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลที่ประเสริฐสุดในพระพุทธศาสนา ที่ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป บริบูรณ์ใน ศีล สมาธิ และ ปัญญา หยุดการเวียนว่ายในวัฏฏะสงสารอีกต่อไปได้อย่างเด็ดขาดอย่างสิ้นเชิง มีจิตที่ปราศจากกิเลสทั้งมวล มีแต่ความสุขร่มเย็นทางจิตใจ เพราะได้พัฒนาจิตถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งความรู้แจ้ง อันเป็นความรู้พิเศษในทางโลกียะ คือ มีญาณ เป็นเหตุที่ระลึกขั้นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ระลึกชาติได้ ๑ และ ญาณกำหนดรู้จุติและอุบัติแห่ง สัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ซึ่งในงานวิจัยนี้

ผู้วิจัยได้พบว่า ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ มีความเหมือนและต่างกันในลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา ลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา คือ (๑) เป็นพระอริยบุคคลที่มีคุณธรรมสูงส่ง (๒) เป็นพระอริยบุคคลที่ละกิเลสเครื่องผูกสัตว์ได้อย่างเด็ดขาด (๓) เป็นพระอริยบุคคลยังมีการรับรู้อารมณ์อยู่ (ยังมีชั้นธอยู่) (๔) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ติดอยู่กับความเพลิดเพลินซึ่งความหัวเราะ (๕) พระอริยบุคคลที่ไม่ฝัน (๖) พระอริยบุคคลที่ไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์ (๗) พระอริยบุคคลที่ไม่ล่วงละเมิดละเมิดฐานะ ๙ ประการ ตลอดชีวิต (๘) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่ถือตัว (๙) เป็นพระอริยบุคคลที่ไม่พูดส่อเสียด หรือ ด่าแข่งที่รุนแรง (๑๐) เป็นพระอริยบุคคลที่มีศีลงาม ธรรมงาม และปัญญางาม

ลักษณะภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ ที่มีลักษณะที่เหมือนกันกับพระอรหันต์โดยทั่วไปที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา และในส่วนของความต่างจากพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา คือ ความรู้แจ้ง อันเป็นความรู้วิเศษในทางโลกียะ ได้แก่

- (๑) เป็นพระอรหันต์ที่ได้ สมาบัติ ๘ ประการ
- (๒) เป็นพระอรหันต์ที่ระลึกชาติได้
- (๓) เป็นพระอรหันต์ที่กำหนดรู้จุติและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายได้

๔.๒.๔ อานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓

อานิสงส์ของการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้วิชา ๓ ย่อมทำให้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ที่เกิดจากปัญญาแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาเท่านั้น เป็นความรู้แจ้งอันประเสริฐ คือ รู้ในอริยสัจ ๔ ทำให้บุคคลผู้รู้เห็นเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับ พระอรหันต์เป็นผู้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้ พร้อมทั้งได้ความรู้วิเศษทางโลกียะ คือ ความรู้ที่สามารถระลึกชาติได้ และสามารถกำหนดรู้จุติและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายได้ ซึ่งอานิสงส์ต่อผู้เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ ย่อมได้รับอานิสงส์ ซึ่งมีความเหมือนกันกับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา ในด้านภาวะความเป็นพระอรหันต์ที่เหมือนกัน และในส่วนที่มีความต่างกัน คือ ได้ความรู้ที่เป็นเหตุระลึกชาติได้ และได้ทิพยจักขุญาณ อันเป็นญาณกำหนดรู้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลายได้

๔.๓ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ จากการศึกษา ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในบทที่ ๒ และ อุกโตภาควิมุตติ ในบทที่ ๓ พบว่า พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ คือ ๑) พระอรหันต์ผู้ที่ได้อิทธิวิธี (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้) ๒) พระอรหันต์ผู้ที่ได้ทิพโสท (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์) ๓) พระอรหันต์ผู้ที่ได้เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้) ๔) พระอรหันต์ผู้ที่ได้บุพเพนิวาสานุสติ (ญาณทำให้ระลึกชาติได้) ๕) พระอรหันต์ผู้ที่ได้ทิพพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์) ๖) พระอรหันต์ผู้ที่ได้आสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้आสวะสิ้นไป) เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาและทำความเข้าใจในเรื่องภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ ผู้วิจัยจึงได้จำแนกประเด็นการศึกษาออกเป็นหัวข้อโดยมีการเรียงลำดับ และ ความสำคัญของการค้นพบ ดังนี้

๔.๓.๑ คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖

คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ จากข้อมูลที่เกี่ยวข้องในเอกสารชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิ พบว่า คุณสมบัติที่บ่งบอกถึงลักษณะ สภาวะ และอาการที่ปรากฏ พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ ได้แก่ เป็นบุคคลผู้ที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ โดยมีสมณะเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา มีอัปปนาสมาธิ หรือเรียกว่า สมาธิในระดับ ฌาน คือ ตั้งแต่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อรูปฌานที่ ๑ อากาสนัญญายตนฌาน อรูปฌานที่ ๒ วิญญานัญญายตนฌาน อรูปฌานที่ ๓ อาภิญญานัญญายตนฌาน อรูปฌานที่ ๔ เนวสัญญานาสัญญายตน เป็นตัวนำหน้าวิปัสสนา ซึ่งเป็นการบรรลุถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ในระดับโลกุตตระ ส่วนความรู้ยิ่งยวดอันวิเศษที่เรียกว่า อภิญญา ๖ อันเป็นความรู้ยิ่ง ที่เป็นความรู้พิเศษในทางโลกียะ

บุคคลที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ พบว่า บุคคลย่อมมีอุปนิสัยที่เป็นไปหรือ โน้มเอียงไปในทางปฏิบัติในสมถกรรมฐานเสมอ ซึ่งคุณสมบัติที่เหมือนกันกับพระอรหันต์ผู้ใดวิชา ๓ คือ ย่อมเป็นบุคคลผู้ได้สมบัติ ๘ ประการเท่านั้น คือ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงอรูปฌานที่ ๔ ที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตน เนื่องด้วยสมบัติ ๘ ประการเท่านั้น จึงจะสามารถอำนวยผลทางโลกียะให้สมบูรณ์ และ เกิดมีได้ หากบุคคลไม่สมบูรณ์ในสมบัติ ๘ ประการแล้ว ผลที่ปรากฏย่อมไม่อำนวยสู่ความรู้ยิ่งยวดอันวิเศษทางโลกียะได้

๔.๓.๒ วิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖

จากศึกษาวิธีการและขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖ พบว่า มีวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓

๔.๓.๓ ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖

ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖ พบว่า ลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ และพระอรหันต์โดยทั่วไป ในส่วนของความต่างในความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖ คือ กสณที่ใช้ในการบำเพ็ญเพื่อเข้าสู่รูปฌาน และความรู้ที่ยังยวดยาวโลกียะ เช่น ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ มีหุทิพย์ ตาทิพย์ การกำหนดรู้ใจคนอื่นได้ เป็นต้น

๔.๓.๔ อานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖

อานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖ พบว่า อานิสงส์ที่ได้รับมีลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอรหันต์ทั่วไป และ พระอรหันต์ที่ได้วิชา ๓ และในส่วนที่เป็นความต่างของอานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปัญญา ๖ คือ อานิสงส์จากโลกียอภิญญา ได้แก่

อานิสงส์ที่ได้รับจากอิทธิวิ อันเป็นความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้

อานิสงส์ที่ได้รับจากทิพพโสธ อันเป็นความรู้ที่ทำให้มีหุทิพย์

อานิสงส์ที่ได้รับจากเจโตปริยญาณ อันเป็นความรู้ที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้

๔.๔ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔

พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับอรหัตตมรรค เป็นคุณเครื่องให้อาหาญของพระอรหันต์ ดังที่ปรากฏในข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ที่มีการอธิบายปฏิสัมภิทา อันเป็นคุณเครื่องให้อาหาญของพระอรหันต์ เช่น อตถปฏิสัมภิทา เป็นความรู้แตกฉานในทุกข์ ฌัมมปฏิสัมภิทา เป็นความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า ฌัมมปฏิสัมภิทา ความรู้

แตกฉานในการกล่าวอัมมนิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา เป็นต้น ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็นแต่ละประเภทดังนี้

อรรถปฏิสัมภิตา ได้แก่ ผลของเหตุ ผลของเหตุ นั้น พึงเป็นของสงบ พึงถึงพึงบรรลุได้ด้วยสามารถแห่งเหตุ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ได้แก่ ธรรม ๕ เหล่า คือ ๑) สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอันอาศัยกันเกิดขึ้นจากปัจจัย (สังขารธรรมทั้งหลาย) ๒) พระนิพพาน ๓) อรรถแห่งภาสิต ๔) วิบาก ๕) กิริยา ความรู้ในสิ่งเหล่านี้ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิตา

อัมมปฏิสัมภิตา คำว่า อัมมะ กล่าวโดยสังเขปแล้ว ได้แก่ ปัจจัย ปัจจัยย่อมจัดแจงย่อมให้ธรรมนั้นๆ เป็นไปด้วย ให้ถึงด้วย จึงเรียกว่า อัมมะ เมื่อกล่าวโดยประเภทแล้วสามารถจำแนกได้ ๕ ประเภท คือ ๑) เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอันยังผลให้เกิดขึ้น ๒) อริยมรรค ๓) ภาสิต (วาจาที่กล่าว) ๔) กุศล ๕) อกุศล ความรู้ในสิ่งเหล่านี้เรียกว่า อัมมปฏิสัมภิตา

นิรุตติปฏิสัมภิตา สภาวะนิรุตติ (ภาษาอันเป็นสภาวะ) อันใด ย่อมเป็นไปในอรรถด้วย ในธรรมด้วย เมื่อพิจารณากระทำศัพท์ (เสียง) อันเป็นสภาวะนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ซึ่งมีเสียงเป็นอารมณ์ ไม่ใช่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ คือ ฟังเสียงแล้วย่อมรู้ว่าเป็นสภาวะนิรุตติ หรือมิได้เป็น เช่น มารดาแล้บตาให้ลูกน้อยนอนที่เตียงหรือตั่งในเวลาที่ถูกยังเป็นทารก แล้วพูดออกไป เด็กทารกย่อมกำหนดได้ว่า คำนี้ใครกล่าว เมื่อกล่าวผ่านไป เด็กย่อมรู้ภาษาทั้งหมด เป็นต้น

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา คำว่า ความรู้ในญาณทั้งหลาย ได้แก่ เมื่อพิจารณากระทำญาณในที่ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์แล้ว ญาณอันเป็นถึงความรู้แตกฉาน ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา

๔.๔.๑ คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภิตา ๔

คุณสมบัติที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภิตา ๔ พบว่ามีลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ อภิปัญญา ๖ และพระอรหันต์ ประเภทปัญญาวิมุตติ และในส่วนของบุคลชนบรรลุ หรือ ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาไม่ได้ ผู้บรรลุได้ มี ๒ คือ เสขภูมิ และอเสขภูมิ เช่น ปฏิสัมภิตาของพระมหาเถระทั้ง ๘๐ รูป มีพระสารีบุตรเป็นต้น ประเภทเสขภูมิ เช่น ปฏิสัมภิตาของพระอานนท์ (ก่อนเป็นพระอรหันต์) เป็นต้น เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ปฏิสัมภิตา ๔ จะบริสุทธิดีได้ด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ (๑) บรรลุพระอรหันต์แล้ว ปฏิสัมภิตาย่อมเป็นธรรมบริสุทธิดี (๒) ปริยัติ คือ การเรียนพุทธพจน์ (๓) การฟังธรรม คือ ฟังธรรมโดยเคารพ (๔) ปริปัจฉา คือ กล่าวอยู่ซึ่งอรรถแห่งพระบาลีที่ตนเรียนมาแล้ว (๕) ปุพพโยคะ คือ การประกอบในกรรมฐาน

๔.๔.๒ วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภทา ๔

วิธีการ และขั้นตอนในการปฏิบัติที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปฏิสัมภทา ๔ พบว่า มีลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ

๔.๔.๓ ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภทา ๔

ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปฏิสัมภทา ๔ พบว่า เหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และพระอรหันต์โดยทั่วไป ต่างกันเพียงปัญหาที่แตกฉานในแต่ละประเภท ซึ่งสามารถจำแนกลักษณะที่ปรากฏ ๔ ประการ ดังนี้

๑) ปัญหาแตกฉานในอรรถ เป็นความปรีชาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อ สามารถแยกแยะอธิบายขยายออก ได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่งก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล

๒) ปัญหาแตกฉานในธรรม เป็นความปรีชาแจ้งในหลัก เห็นอรรถอธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือ หัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สืบสาวกลับไปหาเหตุได้

๓) ปัญหาแตกฉานในนิรุตติ เป็นความปรีชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำ บัญญัติและภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้

๔) ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ เป็นความปรีชาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้เหมาะสม เข้ากับกรณี เข้ากับเหตุการณ์

๔.๔.๔ อานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภทา ๔

อานิสงส์ของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ได้ปฏิสัมภทา ๔ พบว่า มีลักษณะที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ

๔.๕ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ จากการศึกษภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท บทที่ ๒ และ อุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ในบทที่ ๓ พบว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น เป็นภาวะที่พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์สามารถดับจิตและเจตสิก อันเป็นสัญญา และ เวทนาให้ดับลงอย่างสนิท เป็นการหยุดการทำงานของจิตไว้ชั่วคราวเท่าที่อยู่ในนิโรธสมาบัติ เรียกอีกอย่างว่า อนุบุพพิหาร ๙ บ้าง สัญญาเวทยิตินิโรธบ้าง

๔.๕.๑ คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

คุณสมบัติของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ พบว่า พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ที่มีรูปमान ๔ อรูปमान ๔ แล้วสามารถดับสัญญาและเวทนาได้ เป็นสมาบัติเฉพาะพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ แล้วเท่านั้นที่จะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ และจะต้องมีองค์ประกอบด้วย พละ ๒ (สมถะและวิปัสสนาพละ) มีความสงบระงับไปแห่งสังขาร ๓ (กายสังขาร วาจาสังขาร และจิตสังขาร) มีความชำนาญในวสี ๕ มีสมาธิจรยา ๙ และ ญาณจรยา ๑๖ เป็นญาณในการเข้านิโรธปัตติ กล่าวโดยสรุปได้ว่า ลักษณะที่บ่งบอกถึงคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่เข้านิโรธสมาบัติได้ต้องมีกำลังของสมาธิ และวิปัสสนาทำงานร่วมกันอย่างสมดุลทั้งสองส่วน โดยการทำสมาธิให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ ควบคุมอารมณ์ฌานให้ตั้งมั่นอยู่ได้ตามปรารถนาโดยไม่สั่นไหวในระดับอรุปमान ๔ และสามารถกำหนดด้วยกำลังของปัญญาที่เข้าใจในสภาวะธรรมชาติของความเป็นจริง ในพระไตรปิฎกแล้วพิจารณาในอริยสัจ ๔ ในระดับปัญญาของพระอรหันต์ สัญญาและเวทนาย่อมดับลงในนิโรธสมาบัติ ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่สามารถทำได้ในลักษณะที่ปรากฏนี้ เรียกว่า เป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ และจะปรากฏเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

๔.๕.๒ วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

วิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้ พบว่า มีวิธีการและขั้นตอนในการปฏิบัติเฉพาะพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ ประการเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะและวิธีการปฏิบัติ

เหมือนกันกับพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ ปฏิสัมภี ๔ และอภิญญา ๕ โดยเป็นการปฏิบัติในรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔ แล้วน้อมจิตเข้าหาพระนิพพานต่อจากนั้นล่วงไป ๑ หรือ ๒ วารจิต ตบสัจญญาและเวทนา เป็นผู้ไม่มีจิต ผู้นั้นย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ นี่เป็นลักษณะแห่งการปฏิบัติเพื่อเข้านิโรธสมาบัติของพระอุกโตภาควิมุตติ ในส่วนของพระอรหันต์ ปัญญาวิมุตติไม่ได้รูปฌานจึงไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

๔.๕.๓ ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

ลักษณะที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ พบว่า มีลักษณะที่ปรากฏทางด้านศีล สมาธิ ปัญญา และลักษณะของการแสดงออกทางกาย วาจา เหมือนกันกับพระอุกโตภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ ปฏิสัมภี ๔ อภิญญา ๖ และพระอรหันต์โดยทั่วไป ต่างกันเพียงลักษณะที่ปรากฏในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติ คือ การเข้านิโรธสมาบัติของพระอรหันต์นั้น ย่อมมีความสงบระงับดับลงของสังขาร ๓ ซึ่งลักษณะที่ปรากฏภายนอกนั้น ย่อมมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับคนตาย ซึ่งเป็นสภาวะของบุคคล ๒ ประเภทนี้ แทบจะไม่มี ความแตกต่างทางด้านองค์ประกอบภายนอกที่ปรากฏแก่สายตาของคนทั่วไป แต่ องค์ประกอบที่บ่งบอกถึงควมมีชีวิตนั้นย่อมมีความต่างกัน สามารถจำได้ดังนี้

- (๑) กายสังขาร วจิสสังขาร จิตสังขาร ผู้เข้านิโรธสมาบัตีย่อมดับลงเหมือนคนที่ตายแล้ว
- (๒) อายุของผู้เข้านิโรธสมาบัติยังไม่หมดแต่คนตายอายุหมดไปแล้ว
- (๓) ไออุ่นของร่างกายของผู้เข้านิโรธสมาบัติยังไม่หมดแต่คนตายอายุหมดไปแล้ว
- (๔) อินทรีย์ของผู้เข้านิโรธสมาบัติผ่องใสแต่คนตายอินทรีย์ย่อมแตกสลาย

ลักษณะพระอริยบุคคลที่เข้านิโรธสมาบัติที่ปรากฏนี้ เมื่อว่าด้วยลักษณะภายนอกแล้ว มีสภาพที่ไม่ต่างจากคนที่เพิ่งจะเสียชีวิต แต่มีความแตกต่างกัน คืออายุยังไม่หมด ยังมีไออุ่นของร่างกาย และร่างกายยังคงผ่องใสอยู่ โดยไม่เสื่อมสลาย หรือ เน่าเปื่อยไป นี่คือนิโรธสมาบัติในขณะทีพระอริยบุคคลเข้านิโรธสมาบัติ

๔.๕.๔ อานิสงส์ของบุคคลที่สามารถเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

อานิสงส์ เป็นคุณประโยชน์ที่พึงจะได้รับที่ให้แก่บุคคลที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ สามารถจำแนกได้ ๒ ลักษณะ ดังนี้

๑) อานิสงส์ต่อตนเอง คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่เข้านิโรธสมาบัติได้โดยตรง พบว่า มีข้อมูลที่ปรากฏเหมือนกันกับพระอุกโทภาควิมุตติที่ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และ พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ คือ ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เข้านำมาถวาย เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ทักษิณของชาวโลกและเทวดา เป็นผู้ควรทำอัญชลี เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมแห่งโลก และนอกจากนี้ ยังสามารถจำแนกอานิสงส์ของพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ได้แก่

๑.๑) มีธรรมเครื่องอยู่อย่างผาสุก คือ อานิสงส์ที่เกิดขึ้นกับพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่เข้านิโรธสมาบัติได้ ย่อมได้รับความผาสุก เป็นวิหารธรรม เป็นที่หลีกเร้น เป็นที่นอน เป็นที่พัก เป็นที่พักผ่อนอันประเสริฐของพระอริยบุคคลที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เนื่องด้วยสภาวะของนิโรธสมาบัติเป็นสภาพความดับของนามขันธ์ ๔ ที่มีภาวะคล้ายนิพพาน เป็นเหมือนสภาวะนิพพานในปัจจุบัน ไม่มีความเกิด ความดับ ของสังขารธรรมทั้งหลาย อันเป็นสภาวะความสงบ สงัด อันเป็นความสุขอันประณีตที่พระอริยบุคคลที่สามารถเข้าถึงนิโรธสมาบัติได้ ใช้เป็นที่พักผ่อนอันสงบ

๑.๒) มีคุณวิเศษทำให้ไม่ได้รับอันตรายในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติ คือ อานิสงส์ที่เกิดขึ้นกับพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่เข้านิโรธสมาบัติได้ ย่อมได้รับคุณวิเศษมิให้ได้รับอันตรายในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติ เนื่องด้วยอำนาจของฌานสมาบัติที่แผ่ซ่านไปทั่วร่างกายของผู้เข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งจะคุ้มครองมิให้ได้รับอันตรายใดๆ ที่อาจเกิดขึ้นกับร่างกายของผู้เข้านิโรธสมาบัติและวัตถุสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับผู้เข้านิโรธสมาบัติ

๑.๓) มีอินทรีย์ผ่องใส คือ อานิสงส์ที่เกิดขึ้นกับพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่เข้านิโรธสมาบัติได้ พบว่า ย่อมมีอินทรีย์ที่ผ่องใส ที่เป็นเหตุเป็นผลที่เกิดจากการทำงานของจิตและกายที่ทำงานประสานกัน อย่างเป็นระบบ เมื่อจิตได้รับการพักผ่อนในระดับประณีตสูงสุด สงบระงับ ดับลง จากการทำงาน ส่งผลให้ร่างกายที่ได้รับการพักผ่อนมีความผ่องใส เนื่องจากจิตที่ผ่องใสส่งผลต่อเลือดที่ไหลเวียนไปหล่อเลี้ยงร่างกาย ย่อมส่งผลต่อร่างกายความผ่องใสของร่างกายจึงเห็นและประจักษ์ได้

๒) อานิสงส์ต่อบุคคลอื่น คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับพระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ พบว่า อานิสงส์ต่อบุคคลที่ถวายทาน หรือ การกระทำใดๆ แก่พระอริยบุคคลแบบอุกโทภาควิมุตติผู้ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ๆ ย่อมได้รับอานิสงส์ที่ยิ่งใหญ่ เป็นกรรมที่ให้ผลในทันที หรือ ภายใน ๗ วัน

๔.๖ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาจากเอกสารในชั้นปฐมภูมิ และทุติยภูมิในเบื้องต้นนั้น เป็นการอธิบาย ทั้งสภาวะ ลักษณะเฉพาะ และ อาการที่ปรากฏของพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติแต่ละประเภทที่ได้ประมวลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ร่วมกับเอกสารชั้นทุติยภูมิ ที่มุ่งเน้นสร้างความเข้าใจร่วมกัน ที่จะช่วยไขข้อสงสัย หรือ ความหลงเข้าใจผิดในสภาวะธรรมที่ปรากฏแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้องถูกต้อง และเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาได้ ในการศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตตินี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงภาวะที่เป็นข้อบ่งชี้ถึงความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในแต่ละประเภทว่ามีลักษณะที่ปรากฏ คุณสมบัติ วิธีการเข้าถึง และอานิสงส์ที่จะได้รับ ดังที่ได้แสดงให้เห็นปรากฏแล้วในเบื้องต้นว่า

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียวิชา คือ บุคคลผู้ผ่านการปฏิบัติในสมถกรรมฐานมีรูปमान ๑ ถึง ๓ เป็นบาทฐานแห่งการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ ที่ไม่ปรากฏโลกียวิชา มี ๒ ประเภท ได้แก่ ๑) พระอรหันต์ที่ไม่ได้ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ๒) พระอรหันต์ที่ไม่ได้จุตูปาตญาณ

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ที่ไม่ได้โลกียอภิญญา คือ บุคคลผู้ผ่านการปฏิบัติในสมถกรรมฐานมีรูปमान ๑ ถึง ๓ เป็นบาทฐานแห่งการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ มี ๕ ประเภท คือ ๑) พระอรหันต์ที่ไม่ได้อิทธิวิธี (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้) ๒) พระอรหันต์ที่ไม่ได้ทิพโสตา (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์) ๓) พระอรหันต์ที่ไม่ได้เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้) ๔) พระอรหันต์ที่ไม่ได้ปุพเพนิวาสานุสติ (ญาณทำให้ระลึกชาติได้) และ ๕) พระอรหันต์ที่ไม่ได้ทิพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓ คือ บุคคลผู้ผ่านการปฏิบัติในสมถกรรมฐานมีรูปमान ๔ และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติเท่านั้น เป็นบาทฐานแห่งการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ และปรากฏวิชา ๓ ขึ้น ได้แก่ ๑) พระอรหันต์ผู้ที่ได้ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ๒) พระอรหันต์ผู้ที่ได้จุตูปาตญาณ และ ๓) พระอรหันต์ผู้ที่ได้आสวักขยญาณ

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ คือ ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับอรหัตตมรรค เป็นคุณเครื่องให้อาหาญของพระอรหันต์ ดังที่ปรากฏในข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ที่มีการอธิบายปฏิสัมภิทา อันเป็นคุณเครื่องอาหาญของพระอรหันต์ เช่น อตถปฏิสัมภิทา เป็นความรู้แตกฉานในทุกข์ อัมมปฏิสัมภิทา เป็นความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย

ความรู้แตกฉานในทุกขันธ์โรธ ชื่อว่า อตฺถปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในทุกขันธ์โรธคามินีปฏิบัติ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในการกล่าวธัมมนิรุติ ชื่อว่า นิรุติปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ที่ได้อภิญญา ๖ คือบุคคลผู้ผ่านการปฏิบัติในสมถกรรมฐานมีอรุพฌาน ๔ และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติเท่านั้น เป็นบาทฐานแห่งการเจริญวิปัสสนากรรมฐานบรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ และปรากฏอภิญญา ๖ ขึ้น ได้แก่ ๑) พระอรหันต์ผู้ได้อริยวิริ (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้) ๒) พระอรหันต์ผู้ได้ทิพโสตา (ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์) ๓) พระอรหันต์ผู้ที่ได้เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้) ๔) พระอรหันต์ผู้ที่ได้ปุพเพนิวาสานุสติ (ญาณทำให้ระลึกชาติได้) ๕) พระอรหันต์ผู้ที่ได้ทิพพจักขุ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์) และ ๖) พระอรหันต์ผู้ได้อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป)

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เป็นภาวะที่พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ และสามารถดับจิตและเจตสิกอันเป็นสัญญา และ เวทนาให้ดับลงอย่างสนิท เป็นการหยุดการทำงานของจิตไว้ชั่วคราวเท่าที่อยู่นิโรธสมาบัติ เรียกอีกอย่างว่า อนุปุพพวิหาร ๙ หรือ สัญญาเวทยิตนิโรธ อันเป็นลักษณะที่บ่งบอกถึงคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่มีกำลังของสมาธิ และวิปัสสนาทำงานร่วมกันอย่างสมดุลทั้งสองส่วน โดยการทำสมาธิให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ ควบคุมอารมณ์ผวนให้ตั้งมั่นอยู่ได้ตามปรารถนาโดยไม่สั่นไหว ในระดับอรุพฌาน ๔ และ สามารถกำหนดด้วยกำลังของปัญญาที่เข้าใจในสภาวะธรรมของความไม่เที่ยงในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง ในพระไตรลักษณ์ แล้วพิจารณาในอริยสัจ ๔ ในระดับปัญญาของพระอรหันต์ สัญญาและเวทนาย่อมดับลงในนิโรธสมาบัติ ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระอริยบุคคลที่สามารถทำได้ในลักษณะที่ปรากฏนี้ เรียกว่า เป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ และจะปรากฏเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

เหตุที่ทำให้พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์มีความแตกต่างกันด้านคุณลักษณะที่พิเศษในทางโลกียะวิชา โลกียอภิญญา คือ ฌานสมาธิที่เป็นบาทแห่งการบรรลุธรรมในระดับพระอรหันต์ กล่าวคือ โลกียวิชา โลกียอภิญญา จะปรากฏมีก็เนื่องด้วย สมาบัติ ๘ สมบูรณ์ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุภโตภาควิมุตติต่างกันในการรู้พิเศษทางโลกียะ แต่ภาวะแห่งความหลุดพ้นในทางโลกุตระระย่อมปรากฏมีได้เสมอกัน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ ๑ เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒ เพื่อศึกษาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๓ เพื่อศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาจากข้อมูลจาก คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส หนังสือเอกสารตำรา ผลงานวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆที่เกี่ยวข้องและนำมาเรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลวิทยานิพนธ์นี้ พบว่า ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลเป็นลักษณะที่บ่งบอกถึงสถานภาพของบุคคลที่ได้เข้าถึงความจริงอันประเสริฐด้วยปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง เป็นปัญญาที่เกิดจากการประพฤติปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนเกิดปัญญารู้ความจริงของธรรมชาติ คือ รู้ในอริยสัจ ๔ ประการ ปัญญาที่เข้าไปรู้นี้เรียกว่า “ญาณ” เป็นความรู้จากการปฏิบัติ ตามหลักคำสอนที่ทางพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าบุคคลใดเข้าไปรู้ในความจริงทั้ง ๔ ประการได้จึงเรียกได้ว่าเป็นผู้เข้าสู่กระแส แห่งมรรค ผลนิพพาน เรียกว่า พระอริยบุคคล ซึ่งภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้นเริ่มตั้งแต่ พระอริยบุคคลระดับโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ เป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ยังประโยชน์ส่วนตนให้เกิดจนถึงความสันติสุขแห่งทุกข์ทั้งปวง และยังประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายแห่งโลกนี้ เป็นบุคคลผู้ประเสริฐสุด การที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลนั้น ย่อมมีเหตุมีปัจจัยให้เกิดภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งมีหลักการการศึกษาเพื่อเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลเป็นแบบแผนเป็นขั้นตอนที่ชัดเจนที่พระพุทธเจ้าได้วางหลักการประพฤติปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล ต้องอาศัยการเรียนรู้อย่างถูกต้องเพื่อการดำเนินไปถึงเป้าหมาย

นอกจากการศึกษาในแนวทางการประพฤติปฏิบัติแล้วยังต้องศึกษาหลักการและหลักธรรมที่จะก่อให้เกิดปัญหาในการปฏิบัติ หรือเรียกอีกอย่างว่าธรรมที่เป็นปฏิกษัตการเข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคล เป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่ง ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติอันเป็นประโยชน์ตน เป็นหลักการที่เป็นข้อห้ามประพฤติปฏิบัติเมื่อบุคคลใดล่วงละเมิดเข้าไปแล้วย่อมก่อทุกข์แก่ตนและบุคคลอื่น และขวางกั้นคุณงามความดีทั้งหลายและเป็นทางที่จะปิดกั้น มรรคผล นิพพานโดยตรง

การศึกษาอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาที่มีลักษณะเฉพาะที่ปรากฏมีในพุทธศาสนาเท่านั้น เป็นการศึกษาในเรื่องของความหลุดพ้น จากอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นสภาวะที่หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง หลุดพ้นโดยสลัดออกของพระอรหันต์ เป็นการหลุดพ้นจากกิเลส สังโยชน์ และการดับขันธเข้าสู่พระนิพพาน กำจัดอวิชชา ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด อันเป็นผลจากปัญญา หรือเป็นผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน กล่าวคือ อุกโตภาควิมุตติ เป็นความหลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะได้สมบัติ ๘ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุสสมาบัติ แล้วใช้สมณะนั้นเป็นบาทฐานบำเพ็ญวิปัสสนา จนหลุดพ้นด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระคือ ด้วยวิกัมภณวิมุตติ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และหลุดพ้นด้วย สมุจเฉทวิมุตติ ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา ผลที่ปรากฏจากการตัดละกิเลสด้วยปัญญาแล้ว ปฏิบัติสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นโดยสงบอย่างยิ่ง ย่อมปรากฏตามมาอย่างแน่นอน เป็นความสุขพิเศษ ที่เรียกว่า ผลญาณ จนถึงที่สุดแห่งความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา คือ นิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นโดยสลัดออก ของพระอรหันต์

ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตตินี้ เป็นภาวะของพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์ เป็นบุคคลที่ดำเนินการอบรมฝึกฝนตนทั้งในด้านศีล สมาธิ และปัญญา ให้บริสุทธิบริบูรณ์ ในสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จนมีความชำนาญแคล่วคล่องใน ฌาน สมาบัติ หรือเรียกว่า สมาบัติ ๘ รวมถึง สัญญาเวทียตนิโรธ หรือเรียกอีกอย่างว่า นิโรธสมาบัติ เมื่อว่าโดยรวมแล้วเรียกว่า วิโมกข์ ๘ ประการ และใช้สมณะเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา และจากการค้นคว้าข้อมูลในการศึกษาทำให้ทราบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้พระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์มีความแตกต่างกันด้านคุณลักษณะที่พิเศษในทางโลกียะวิชา โลภียอภิญา คือ ฌานสมาธิที่เป็นบาทแห่งการบรรลุธรรมในระดับพระอรหันต์ และวิธีการปฏิบัติที่เข้าถึง กล่าวคือ โลภียวิชา โลภียอภิญา จะปรากฏมีก็เนื่องด้วย สมาบัติ ๘ สมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติต่างกันในด้านความรู้พิเศษในทางโลกียะและการเข้าถึง แต่ในด้านภาวะแห่งความหลุดพ้นในทางโลกุตตระ อันเป็นมรรคผล และนิพพาน ย่อมปรากฏมีได้เช่นเดียวกัน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ในครั้งนี้ เป็นการศึกษาด้านเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน หรือเรียกว่าเป็นการปฏิบัติแบบสมถปุพพังคมนัย หรือ สมถยานิกบุคคลก็สามารถกล่าวได้ อันเป็นหลักการปฏิบัติที่มีความครอบคลุมทั้งในด้าน ศีล สมาธิ และปัญญา เข้าถึงภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในระดับพระอรหันต์แบบอุกโตภาควิมุตติ เป็นการศึกษาภาวะลักษณะที่ปรากฏของพระอรหันต์ เพื่อให้เกิดความเข้าใจร่วมกันในด้านลักษณะและสภาวะของบุคคลที่ได้ชื่อว่า พระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ ซึ่งยังมีประเด็นที่น่าสนใจและหน้าศึกษาต่อ โดยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การศึกษาภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ เป็นการศึกษาในด้านเอกสารตำราวิชาการที่เกี่ยวข้องกับลักษณะ สภาวะ อาการที่ปรากฏและหลักการปฏิบัติเพื่อถึงความเป็นพระอริยบุคคลในระดับสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ พระอรหันต์แบบอุกโตภาควิมุตติ นี้ เป็นลักษณะการศึกษาเพื่อการเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ กล่าวคือ เป็นแนวทางที่ต้องบำเพ็ญสมถกรรมฐานอย่างยิ่งยวด เป็นการฝึกฝนอบรมตนในด้านสมาธิภาวนา จนสำเร็จฌานสมาธิในระดับต่างๆ เพื่อผู้ที่ประพฤติดุติปฏิบัติตามแนวทางนี้ต้องอาศัยความเข้าใจในการปฏิบัติอย่างถูกต้อง และต้องเพียรอย่างถูกวิธี และอย่างยิ่งยวด หมั่นอบรมฝึกฝนตนอย่างต่อเนื่องทั้งในด้านสมถกรรมฐาน เพื่อเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และยังอินทรีย์ ๕ ให้ถึงพร้อมด้วยความสมดุลกันเป็นอย่างดี ดำเนินไปตามลำดับแห่งญาณปัญญา จนสามารถถึงความบริสุทธิ์ บรรลุจุดหมายปลายทางแห่งการประพฤติดุติปฏิบัติอย่างแท้จริง เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลได้อย่างบริบูรณ์ ตามกำลังและสติปัญญาของตน หากการศึกษาในครั้งนี้เป็นแต่เพียงการศึกษาแคในตำราประโยชน์ที่จะพึงมีแก่ผู้ศึกษาย่อมไม่ปรากฏหากไม่มีผู้ปฏิบัติตามให้ประจักษ์ชัดแก่ตน

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ต่อไป

เนื่องด้วยการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาในด้านเอกสารที่เกี่ยวข้องกับภาวะความเป็นพระอริยบุคคลแบบอุกโตภาควิมุตติ เป็นภาวะที่เรียกว่าบุคคลที่เข้าถึงความเป็นพระอริยะในขั้นสูงสุดของพุทธศาสนา อันมีแนวทางการปฏิบัติที่มีความสมบูรณ์ทั้งในด้าน ศีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ และญาณทัสนวิสุทธิ เป็นการศึกษาในลักษณะพระอรหันต์ที่มีฌานสมาธิที่สมบูรณ์ในด้านสมถกรรมฐาน ได้วิโมกข์ ๘ ประการ และการยกอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาเท่านั้น ยังไม่ได้

วิเคราะห์เจาะลึกลงในรายละเอียดของสภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละระดับชั้น และเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในการสืบทอดศาสนาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นไป จึงขอเสนอแนะการทำวิจัยเพิ่มเติมเพื่อเป็นแนวทางการศึกษาและปฏิบัติต่อไปดังนี้

๑) ศึกษาเปรียบเทียบการเข้าฉานสมาบัติกับการเข้านิโรธสมาบัติในคัมภีร์พุทธศาสนเถรวาท

๒) ศึกษาเปรียบเทียบการเข้าฉานสมาบัติกับการเข้าผลสมาบัติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๓) ศึกษาการเข้านิโรธสมาบัติของพระอรหันต์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖.

พระพุทธทศเถระ. อภิธัมมวาทาร. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร).

กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

(๒) หนังสือ:

ชินสเถระ. พระธรรมจักรเทศนาฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครนายก: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๕๖.

ปัญญา ใช้บางยาง. ธรรมาธิบาย หลักธรรมในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือ

พระพุทธศาสนา. ๒๕๕๕.

พระครูสิทธิสังวร (วีระ จานวิโร). สมถะวิปัสสนา จากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

สัมปชัญญะ, ๒๕๕๖.

พระปณิตตาภิวังศ์ (สยาตอ อุ บัณฑิตะ). รู้แจ้งในชาตินี้. แปลโดย พิชิตวิญญู ภัทรวิมลพร.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

พระเทพญาณมงคล. คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา. พิมพ์ครั้งที่ ๙. นครปฐม: บริษัท เพชร

เกษม พรินต์ติ้ง กรุป จำกัด, ๒๕๕๕.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร: สถาบัน

บันลือธรรม จัดพิมพ์ฉลอง ๑๐๕ ปีชาตกาล ท่านพุทธทาสภิกขุ, ๒๕๕๔.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙). คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๗ ๘ ๙.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร รัตนโณ). **วิปัสสนาภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙.
นนทบุรี: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร:
บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดิโอม จำกัด, ๒๕๕๖

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๘. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๐. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ ผลิธัมม์, ๒๕๕๔.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

_____. **วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (หลวงพ่อดำญาณันตะ). **พจนานุกรมธรรม ฉบับปัญญาอันตะ**. กรุงเทพมหานคร:
สถาบันบันลือธรรม จัดพิมพ์ฉลอง ๑๐๐ ปีชาตกาล ท่านปัญญาอันตะภิกขุ, ๒๕๕๔.

พระภิกษุญาณวิเศษ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์
ชุด ศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเสียง, ๒๕๕๘.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ สมถกรรมฐานที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คณะ
ช่าง จำกัด, ๒๕๐๕.

_____. **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ สมถกรรมฐานที่ปณี**. อธิบายโดย
อาณัติชัย เหลืองอมรชัย. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.

_____. **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.

_____. **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ วิปัสสนากรรมฐาน**. อธิบายโดย
อาณัติชัย เหลืองอมรชัย. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธसारโ). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธसारโ). นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐.

ศรีศากยโสภ. **กรรมฐานและฌานสมาบัติ ตามรอยพระพุทธองค์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สายส่งศึกษาจิต บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๕๓.

_____. **อริยสัจ ๔ ตามรอยพระพุทธองค์**. กรุงเทพมหานคร: สายส่งศึกษาจิต บริษัท เคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๕๗.

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน). **แนวปฏิบัติทางจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: สืบสานพุทธศาสน์, ๒๕๔๖.

(๓) วิทยานิพนธ์:

พระมหากฤษ ญาณาวุโ (ใจปลื้มบุญ). “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างฌานและปัญญา ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาศักดิ์ศรี ปุณฺณธโร (เชื้อชำนาญ). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างฌานกับญาณในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระพิพัฒน์ โสภณจิตโต (ทังงาม). “ศึกษาการบรรลุธรรมแบบปัญญาวิมุตติในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระปณณัท กุลชาโต (บุตรที่ปรัตน์). “ศึกษาเจตวิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสันติชัย สติเวปุลโล (ยุศกระโทก). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบยุคนั้นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสมุห์มานัส อคฺคปณฺโณ (วงศ์สาขา). “ศึกษาเมตตาเจตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อผู้วิจัย	: พระเทพะฤทธิ กวินโท (เหมื่อยประกาย)
ว/ด/ป เกิด	: วันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๖
สถานที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๗ หมู่ ๕ ตำบลดอนนางหงส์ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๔๙ สำเร็จการศึกษาปริญญาตรี ศิลปบัณฑิต สาขาจิตรกรรม สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ (กรมศิลปากร)
ประสบการณ์การทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๕๔ ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๑ ปี ๓ เดือน ณ สำนักปฏิบัติธรรมวัดงูเตาอู่มัญฐาน สหภาพเมียร์มา : พ.ศ. ๒๕๕๘ ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๗ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม-ธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
อุปสมบท	: วันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ ณ พัทธสีมา วัดหนองสะโน ตำบลดอนนางหงส์ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม
สังกัด	: วัดโคกสว่าง ตำบลดอนนางหงส์ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๗ เข้าศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๑ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดโคกสว่าง ตำบล ดอนนางหงส์ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ๔๘๑๑๐
ติดต่อ	: โทรศัพท์ ๐๘๖๑๐๗๔๐๖๐